

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Hans Branner:

Østersøen og de danske stræder
i engelsk krigsplanlægning
1904-14

Gerda Bonderup:

De erfarne og oplyste mænds
betydning ved stænderforord-
ningens tilblivelse

Poul Colding:

En kidnapningsaffære i
16. århundrede

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE IX, 4 · 1972

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent i Danmark og andre nordiske lande kr. 38,-; øvrige udland kr. 60,-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

*Bogladepriis for Ny række,
IX. bind, hæfte 4: 43,70 kr.*

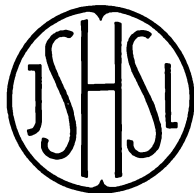
HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

IX

Redigeret af
VAGN DYBDAHL
under medvirken af
TROELS FINK OG TAGE KAARSTED

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1970-72

INDHOLD

Afhandlinger

<i>Dorrit Lundbæk</i> : Fabelvæsener i sengotisk kalkmaleri i Danmark og deres forudsætninger	1
<i>Hans Chr. Johansen</i> : Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800	85
<i>Erling Bjøl</i> : P. Munch, historisk og sociologisk set	123
<i>Leif Szomlajski</i> : Rigslovgivning og indenrigspolitik under Valdemar Atterdag ..	193
<i>Troels Dahlerup</i> : Toldregnskaber kritisk belyst	232
<i>Leo Tandrup</i> : En historiker og hans helt	254
<i>Vagn Wåhlin</i> : 10. Oktoberforeningen 1865–1870	274
<i>Sigurd Rambusch</i> : Jacob Scavenius' redegørelse 1891	291
<i>Johannes Lehmann</i> : Admiral Andreas du Plessis de Richelieu og regeringsdannelsen i 1909	292
<i>Nils Svenningsen</i> : Nogle bemærkninger til Henning Poulsens doktordisputats ..	296
<i>Henning Poulsen</i> : To modbemærkninger	316
<i>Vilfred Friberg Hansen</i> : Mellempartiet. Et studium i partihistorie og partiorganisation	365
<i>Claus Friisberg</i> : Edv. Brandes mellem Hørup og Berg 1880–84	386
<i>Tage Kaarsted</i> : Fra statsminister M. P. Friis' eksil 1923–26	440
<i>Hans Branner</i> : Østersøen og de danske stræder i engelsk krigsplanlægning 1904–14	493
<i>Gerda Bonderup</i> : De erfarne og oplyste mænds betydning ved stænderforordningens tilblivelse i det danske monarki	536
<i>Poul Colding</i> : En kidnappingsaffære i 16. århundrede	576

Anmeldelser og litteraturnyt

<i>Achen, Sven Tito, og Ole Rostock</i> : Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. [Finn H. Lauridsen]	357	og næringstilladelser i Landsarkivet for Nørrejylland, oversigt over. [Ole Degn]	660
<i>Agerbæk, Kirsten</i> : Klassicisme i Sydvestjylland. Bygmestrene Peder Frisvad og Mikkel Stobberup. [Lars Dybdahl]	362	<i>Bendix, Hans</i> : Urolig sommer. [Vagn Dybdahl]	345
<i>Andersen, Birte</i> : Adelig opfostring. Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536–1660. [Ole Degn]	624	<i>Bertouch, Rudolph</i> : Menigmands minde. [Helge Søgård]	653
<i>Andersson, Hans</i> : Urbaniserede Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350. [Helge Paludan]	616	<i>Bibliografi over trykte arbejder af historikeren, professor, dr. phil. Aage Friis. Udgivet af Rigsarkivet. [Vagn Dybdahl]</i>	186
<i>Andrup, Zelia N.</i> : Otto Andrup og livet omkring ham. [Vagn Dybdahl]	184	<i>Bibliografi over H. P. Hansens trykte arbejder. [Vagn Dybdahl] ...</i>	187
<i>Arkivalier</i> vedrørende borgerskaber		<i>Bibliografi og Ikonografi 1864. Udgivet af Det kongelige Bibliotek, København, og Det Slesvig-Holstenske Landsbibliotek. [Finn H. Lauridsen]</i>	641
		<i>Bidstrup, Knud</i> : Ebenezers disciple. Fra dansk byplanlægnings pioner-	

IV

- tid. [Lars Dybdahl] 656
- Biografiske Tidsskriftsartikler. Register til Danske blandede Tidsskrifter (1855–1912) og Dansk Tidsskrifts-Index (1915–1949). Ved Sven Houmøller. [Finn H. Lauridsen] 659*
- Bjørnboe, Lars: Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940–45. [Vagn Dybdahl] 166*
- Bjørnson, Bjørnstjerne, brevveksling med danske 1854–1874. Udgivet ved Øyvind Anker, Francis Bull og Torben Nielsen. I: 1854–1863. [Vagn Dybdahl] 337*
- Bjørnvad, Anders: De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til nedstyrkede britiske og amerikanske flyvere. [Henning Poulsen] 647*
- Borup, Morten (ed.): Breve fra og til Holger Drachmann. III: 1884–1893, IV: 1894–1908. [Vagn Dybdahl] 343*
- Bro-Jørgensen, J. O.: Heinrich Carl Schimmelmänn, en studie i skattemesterens fortid. [P. C. Willemoes Jørgensen] 332*
- Bruun, Henry: Dansk historisk bibliografi 1913–1942. IV. Personalhistorie, alm. del og speciel del, A–J. [Vagn Dybdahl] 186*
- Callesen, Gerd: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus. [J. P. Noack] 172*
- Christensen, Aksel E.: Vikingetidens Danmark. På oldhistorisk baggrund. [Niels Lund] 142*
- Christiansen, Margrethe: Jacob Appel – en mand og hans arv. [Vagn Dybdahl] 343*
- Danmarkshistoriens blå bog. 1680 danske mænds og kvinders levnedsløb fra Ansgar til vor tid. Udgivet af Krak under medvirken af Palle Birkelund, Finn Hilsted, Ib Koch-Olsen og Jørgen Paulsen. [Finn H. Lauridsen] 613*
- Danmarks Kirker. Århus Amt. 1. bd. [Helge Søggaard] 463*
- Dau, Mary: Danmark og Sovjetunionen 1944–49. [Viggo Sjøqvist] 164*
- Drachmann, Holger, breve fra og til –. Udgivet ved Morten Borup. III: 1884–1893, IV: 1894–1908. [Vagn Dybdahl] 343*
- Dybdahl, Vagn: Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880–ca. 1913. 1–2. [Mogens N. Pedersen] 155*
- Eisen, Hans-Christian, m. fl.: Filmen de fem år. Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kildekritisk gennemgang. [Helge Paludan] 657*
- Eller, Povl: Portrætsamlingen på Gammelkjøgegaard. [Lars Dybdahl] 358*
- Eller, Povl: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed. [Ole Degn] ... 625*
- Feldbæk, Ole: Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778–1783. Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser. [P. C. Willemoes Jørgensen] 637*
- Fischer, Paul, m. fl.: Den danske udenrigstjeneste 1770–1970. [Tage Kaarsted] 335*
- Fogtmann, Chr. P., m. fl.: Venstre i 100 år. [Vagn Wählin] 338*
- Friis Holger, Brudstykker tilegnet –. [Helge Søggaard] 652*
- Friis, Aage: Samling vedrørende systemskiftet i 1901. Udg. af Udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie ved Lorenz Rerup. [Sune Fredslund Andersen] 160*
- Gad, Tue: Helgener. Legender fortalt i Norden. [Anne Riising] ... 617*
- Gejl, Ib, og Christian R. Jansen: Korn, Købmænd & Kornkompagni. Korn- og Foderstofhandelen 1880'erne–1960'erne. [Finn H. Lauridsen] 491*
- Glob, P. V.: Højfolket. Bronzealderens Mennesker bevaret i 3000 År. [Helge Søggaard] 321*

- Godsarkiver* i ryttergodserne. Arkivregistraturer 3. [Ole Degn] 660
- Gregersen, H. V.:* Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. [H. P. Clausen] 469
- Gregersen, Torben, m. fl.:* Skolebøger i 200 år. [Finn H. Lauridsen] 356
- Grünbaum, David:* Som dagene gik. Spredte glimt fra et langt liv. [Vagn Dybdahl] 345
- Gustafsson, Bo:* Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska föruttsättningar. [Gerd Callesen] 161
- Hald, Kristian:* Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. [Niels Lund] 355
- Hansen, Bernhard:* At sejle er nødvendigt. [J. P. Noack] 651
- Hanserezesse.* Vierte Abteilung (von 1531 bis 1560). Zweiter Band: 1535 Juli bis 1537. Herausgegeben vom Hansischen Geschichtsverein. Bearbeitet von Klaus Friedland und Gottfried Wentz. [Ole Degn] 327
- Helsingør stifts* kirkebøger. Foreløbige arkivregistraturer. [Ole Degn] 659
- Henriksen, A. D.:* Skæbner i Struenseetiden. Agent Hans Holck og generaldirektør Helfrich Peter Sturz. [Jørgen Peder Clausager] . . 636
- Hjarnø, Jan:* Fremmedarbejdere: en etnologisk undersøgelse af arbejdskrafteksportens virkninger i Tyrkiet. [Ib Gejl] 648
- Hurup, Nic.:* Ukuelig optimist. En journalists erindringer fra 1880'erne til 1960'erne. [Vagn Dybdahl] 344
- Ellen Hørup:* Undertrykkere og undertrykte. [Johannes Lehmann] . 645
- Institutum Historicum Polonicum Romae:* Elementa ad fontium editiones. Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae. Voll. XX, II pars. Ed. Carolina Lanckorońska et Georgius Steen Jensen. [Leo Tandrup] 623
- Jacobsen, J. C.:* Den sidste hexebrænding i Danmark 1693. [Christian R. Jansen] 632
- Jacobsen, J. C.:* Christensen Krachow. En adelig Troldkvinde fra Chr. IV's Tid. [Christian R. Jansen] . . 632
- Jakobsen, Ejnar og Paul G. Ørberg:* En by ved havet. Sæby Købstads historie I-II. [Bent Hansen] 360
- Jakobsen, Ejnar:* Sæby under besættelsen 1940-45. [Bent Hansen] . . 360
- Jansen, Christian R. og Ib Gejl:* Korn, Købmænd & Kornkompagni. Korn- og Foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. [Finn H. Lauridsen] 491
- Jensen, Poul:* Presse, penge & politik 1839-48. Den sidste enevoldskonges forhold til konservative pressekrede - især i København. [H. P. Clausen] 465
- Jensen, Sigurd:* Levevilkår under besættelsen. Træk af den økonomiske udvikling i Danmark under den tyske besættelse 1940-45. [Christian R. Jansen] 470
- Jexlev, Thelma, m. fl.:* Dansk glas i i renæssancetid 1550-1650. [Helge Søgaard] 355
- Jørgensen, Bent, m. fl.:* Introduktion til historie. Bibliografi over fagets hjælpemidler med en vejledning i litteratursøgning. [Vagn Dybdahl] 185
- Jørgensen, Frank (udg.):* Præsteindberetninger til Ole Worm. I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625-42. [Ole Degn] 361
- Jørgensen, Kaare Rübner, m. fl.:* Filmen de fem år. Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kildekritisk gennemgang. [Helge Paludan] . . 657
- Kamińska, Stefania:* Klasztory Brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie (Birgittinerklostrene i Gdańsk, Elbląg og Lublin). [Jørgen Steen Jensen] 325
- Kampmann, Viggo:* Mit forhenværende liv - i glimt. [Vagn Dybdahl] 644
- Kappelgaard, Ester:* Thades gård. Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø. [Helge Søgaard] 362
- Kassation* af arkivalier. Arkivarforeningens seminar III. [H. P. Clausen] 486

- Kayser, Kjeld, og Poul Strømstad:* Åbenrå 26. [Lars Dybdahl] 359
- Kjølsten, Klaus, m. fl.:* Den danske udenrigstjeneste 1770–1970. [Tage Kaarsted] 335
- Klindt-Jensen, Ole:* Rejse i vikingetiden. [Niels Lund] 615
- Klint, Helge:* Militærhistorie. [Vagn Dybdahl] 184
- Koch-Olsen, Ib og Svend Erik Stybe (red.):* Studenter gennem 150 år. Træk af Studenterforeningens historie 1820–1970. [Vagn Dybdahl] 154
- Krarup, Per, m. fl.:* Skolebøger i 200 år. [Finn H. Lauridsen] 356
- Kristensen, Karl Evald, m. fl.:* Introduktion til historie. Bibliografi over fagets hjælpemidler med en vejledning i litteratursøgning. [Vagn Dybdahl] 185
- Kronika, Jacob:* Den sidste slesviger og Ulnæsmordene. [J. P. Noack] 649
- Krüger, Kersten:* Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. [Jens Engberg] 619
- En kunstner i svøb.* Joakim Skovgårds tre første ophold i Viborg 1874–1876 belyst gennem Skovgaard-breve fra og til Viborg. [Lars Dybdahl] 655
- Landbohistoriske studier tilegnede Friedlev Skrubbelttrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970.* Landbohistoriske Skrifter 4. [Paul G. Ørberg] 320
- Langberg, Harald:* Dødens teater. Revolutionen 1772. [Jørgen Peder Clausager] 635
- Larsen, Aksel:* Aksel Larsen ser tilbage. [Vagn Dybdahl] 163
- Lauring, Palle, m. fl.:* Skolebøger i 200 år. [Finn H. Lauridsen] 356
- Lavard, Knud:* Catholica nr. 2–3. [Helge Paludan] 322
- Lehmann, Orla:* Den græske Tronfølgesag 1863. Meddelt ved Johannes Lehmann. [Tage Kaarsted] 338
- Lindhardt, Jan:* Det politiske menneske. En udviklingslinje i middelalderens og renessancens frihedsbegreb. [Anne Riising] 618
- Lindhardt, P. G.:* Holmens provst Thomas Skat Rørdam. [Vagn Dybdahl] 155
- Linge, Lars:* Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid. [Leo Tandrup] 621
- Lorenz, Gottfried:* Das Erzstift Bremen und der Administrator Friedrich während des Westfälischen Friedenskongresses. Ein Beitrag zur Geschichte des schwedisch-dänischen Machtkampfes im 17. Jahrhundert. [Leo Tandrup] 327
- Losmann, Beata:* Norden och reformkoncilierne 1408–1449. [Anne Riising] 152
- Lund, Erik:* Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau »Information« august 1943–maj 1945. [Vagn Dybdahl] 354
- Lund, Hans, m. fl.:* Venstre i 100 år. [Vagn Wählin] 338
- Medieval Scandinavia.* 3. [Helge Paludan] 616
- Moltke, Erik:* Bernt Notkes altertavle i Arhus domkirke og Tallinnetavlen. [Lars Dybdahl] 153
- Monrad, Jørgen Herman, m. fl.:* Venstre i 100 år. [Vagn Wählin] ... 338
- Møller, Poul:* Mennesker og meninger. [Tage Kaarsted] 346
- Nielsen, Erland Kolding, m. fl.:* Introduktion til historie. Bibliografi over fagets hjælpemidler med en vejledning i litteratursøgning. [Vagn Dybdahl] 185
- Nielsen, Jens A.:* Grundtvig og grev Danneskiold. Et bidrag til Gisselfelds kulturhistorie. [Johannes Lehmann] 639
- Nordslesvig 1920–70.* Historisk bildebog. [H. P. Clausen] 170
- Nørrelykke, C.:* Gendarmslaget. [Vagn Dybdahl] 160
- Odén, Birgitta og Bernt Schiller:* Statistik för historiker [Ib Gejl].. 191
- Olsen, Olaf:* I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. [Lars Dybdahl] 359
- Pedersen, Arne Fog, m. fl.:* Venstre i 100 år. [Vagn Wählin] 338
- Pedersen, Erik Helmer:* Hedesagen under forvandling. Det danske

- Hedeselskabs historie 1914–1966. [Vagn Dybdahl] 487
- Petersen, Carl Heinrich*: Danske revolutionære. Ideer, bevægelser og personligheder. [Vagn Dybdahl] . 344
- Petersen, Ib Damgaard (red.)*: Faldne i Danmarks frihedskamp 1940–45 [Vagn Dybdahl] 166
- Petersson, H. Bertil A.*: Anglo Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest. [Niels Lund] 151
- Poulsen, Hanne*: Jes Jessen – Maleren fra Åbenrå. [Lars Dybdahl] 655
- Poulsen, Henning*: Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940–43. [Troels Fink] 347
- Prange, Knud*: Bol og By. Bog over avlingen til Vær præstegård 1771–1780. [Paul G. Ørberg] 634
- Rasmussen, A. Hjorth*: Nordsøfiskeriet under besættelsen. [Vagn Dybdahl] 167
- Rasmussen, Erik*: Komparativ politik. 1–2. [Ole Karup Pedersen] .. 188
- Redder, Karl W., m. fl.*: Introduktion til sociologisk metode. [Vagn Dybdahl] 190
- Rerup, Lorenz*: Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens. [H. P. Clausen] 180
- Riising, Anne*: Danmarks middelalderlige Prædiken. [Helge Paludan] 323
- Riismøller, Peter, m. fl.*: Danske glas i renæssancetid 1550–1650. [Helge Søggaard] 355
- Riismøller, Peter*: Sultegrænsen. [Ib Gejl] 642
- Roepstorff, Thorkild*: Operahuset i København. [Vagn Dybdahl] ... 358
- Rohde, Peter P.*: Midt i en ismetid. [Vagn Dybdahl] 345
- Rostock, Ole, og Sven Tito Achen*: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. [Finn H. Lauridsen] . 357
- Sandfeld, Gunnar*: Thalia i Provensen. Dansk Provinsteater 1870–1920. [Finn H. Lauridsen] 183
- Sandfeld, Gunnar*: Teaterkunst på små scener. Dansk Provinsteater mellem to verdenskrige. [Finn H. Lauridsen] 183
- Sawyer, P. H.*: The Age of the Vikings. [Niels Lund] 614
- Schepeleyn, H. D.*: Museum Wormianum. [Helge Søggaard] 633
- Schiffahrt und Häfen im Bereich der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg.* [Christian R. Jansen] 485
- Schiller, Berni, og Birgitta Odén*: Statistik för historiker [Ib Gejl] . 191
- Schlüter, Mogens, m. fl.*: Danske glas i renæssancetid 1550–1650. [Helge Søggaard] 355
- Schmiederer, Ursula*: Die sozialistische Volkspartei Dänemarks. Eine Partei der neuen Linken. Probleme sozialistischer Politik 14. [Gerd Callesen] 167
- Schou, Peter*: Skivekredsens politiske historie til 1920. [Tage Kaarsted] 641
- Siune, Karen, m. fl.*: Introduktion til sociologisk metode. [Vagn Dybdahl] 190
- Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919.* Præstø amt. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. [H. P. Clausen] 187
- Sjøqvist, Viggo, m. fl.*: Den danske udenrigstjeneste 1770–1970. [Tage Kaarsted] 335
- Skovgaard, Joakim*: Tre første ophold i Viborg 1874–1876 belyst gennem breve fra og til Viborg. [Lars Dybdahl] 655
- Skovgaard-Petersen, Vagn, m. fl.*: Skolebøger i 200 år. [Finn H. Lauridsen] 356
- Skrubbeltrang, Fridlev*: Landbohistoriske studier tilegnet -. [Paul G. Ørberg] 320
- Skrumsager, J. H. N.*: Ane Marie Skrumsager. Et lille mindeord skrevet for børn og venner. [H. P. Clausen] 486
- Skyum-Nielsen, Niels, m. fl.*: Filmen de fem år. Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kildekritisk gennemgang. [Helge Paludan] 657
- Steenberg, Jan*: Levende barok. Ro-

VIII

- merske motiver på vandring. [Lars Dybdahl] 465
- Steensberg, Axel, (red.):* Dagligliv i Danmark i det syttende og atten-
de århundrede. 1620–1720. [Finn
H. Lauridsen] 334
- Steffensen, Mads Sig:* Mit liv og vir-
ke. Fra Husmandssted til Chri-
stiansborg. [Finn H. Lauridsen] .. 644
- Sthyr, Jørgen:* Dansk grafik 1500–
1800. [Lars Dybdahl] 358
- Strømstad, Poul, og Kjeld Kayser:*
Åbenrå 26. [Lars Dybdahl] 359
- Stybe, Svend Erik og Ib Koch-Ol-
sen (red.):* Studenter gennem 150
år. Træk af Studenterforeningens
historie 1820–1970. [Vagn Dyb-
dahl] 154
- Svenningsen, Nils, m. fl.:* Den dan-
ske udenrigstjeneste 1770–1970.
[Tage Kaarsted] 335
- Thomsen, Rudi, (red.):* Historien.
Gyldendals opslagsbog. [Christian
R. Jansen] 319
- Thorsen, Svend:* Delt efter anskuel-
ser. Den politiske partidannelses
forløb i Sønderjylland efter gen-
foreningen i 1920. [J. P. Noack] 170
- Tiedemann, Claus:* Die Schiffahrt des
Herzogtums Bremen zur Schwen-
denzeit (1645–1712). [Ole Degn] 632
- Tonsgaard, Ole m. fl.:* Introduktion
til sociologisk metode. [Vagn
Dybdahl] 190
- Topsøe-Jensen, Torben:* Fem mil
langs Øresund. Strandvejens hi-
storie. [Finn H. Lauridsen] 182
- Tortzen, Christian:* Gilleleje oktober
1943 – under jødernes flugt for
nazismen. [Henning Poulsen] ... 648
- Trommer, Aage:* Jernbanesabotagen
i Danmark under den anden ver-
denskrig. En krigshistorisk under-
søgelse. [Tage Kaarsted] 472
- Tägil, Sven:* Deutschland und die
deutsche Minderheit in Nord-
schleswig. Eine Studie zur deut-
schen Grenzpolitik 1933–1939.
Lund Studies in International Hi-
story 1. [H. P. Clausen] 174
- Uldall, Kai:* Billeder af dansk folke-
kunst. Folkeudgave. [Helge Sø-
gaard] 654
- Wamberg, Niels Birger:* Digterne og
Gyldendal. Kapitler af et forlags
historie. [Finn H. Lauridsen] ... 484
- Vejledende Arkivregistraturer XIV.*
Asiatiske, vestindiske og guenesi-
ske handelskompagnier. Ved J. O.
Bro-Jørgensen og Aa. Rasch. [H.
P. Clausen] 187
- Wolfe, Michael, m. fl.:* Introduktion
til historie. Bibliografi over fagets
hjælpemidler med en vejledning i
litteratursøgning. [Vagn Dybdahl] 185
- Voss, Knud:* Bygningskunst i Sølle-
rød 1670–1970. [Lars Dybdahl] . 359
- Øllgaard, Hans:* Jens Bloch. Biskop
i Viborg 1805–1830. [Vagn Dyb-
dahl] 154
- Ørberg, Paul G., og Ejnar Jakobsen:*
En by ved havet. Sæby Købstads
historie I–II. [Bent Hansen] 360
- Aalbæk-Nielsen, Kaj:* Historie.
Struktur og eksistens. [Helge Pa-
ludan] 656

Østersøen og de danske stræder i engelsk krigsplanlægning 1904-14

Af Hans Branner

Bortset fra Troels Finks bøger om 1894–1909 er de ydre vilkår for dansk sikkerhedspolitik i perioden op til første verdenskrig kun sparsomt belyst. I artiklen søger forskningsstipendiat ved Dansk udenrigspolitisk Institut, cand. scient. pol. Hans Branner, på grundlag af arkivstudier i London at klarlægge Østersøens og de danske stræders betydning for den engelske militærstrategi. Det påvises, hvilke indre og ydre forhold, der havde indflydelse på udviklingen af Englands strategiske interesser i det danske område, og hvilken afgørende forskel, der var mellem Danmarks placering i hærens og flådens planlægning. Undersøgelsen giver basis for en ny vurdering af den samtidige forsvarspolitiske debat i Danmark.

I. Indledning

Med spærringen af de danske stræder i august 1914 var Englands muligheder for indtrængen i Østersøen om ikke umuliggjort så dog ganske alvorligt forringet. Verdens førende sømagt var hermed blevet frataget den frie adgang til et hav, hvis strategiske betydning ofte havde gjort det til midtpunkt for stridigheder stormagterne imellem i årene før verdenskrigens udbrud. Omdannelsen af Østersøen til et »mare clausum«, der først havde været en vigtig udenrigspolitisk målsætning for Rusland, siden for Tyskland, og som til stadighed var blevet bekæmpet af England, var med beslutningen om mineudlægning en kendsgerning. Hvorledes kunne det gå til, at England, der med sin mægtige flådestyrke i ryggen altid havde hævdet havenes frihed, og som ved gentagne flådebesøg i forskellige Østersøhavne vedblivende havde demonstreret sin interesse for dette område, nu uden at protestere affandt sig med den danske beslutning? Det havde dels en diplomatisk side, som i det følgende stort set vil

1. Se f. eks. Viggo Sjøqvist: *Danmarks udenrigspolitik 1933–40*, s. 13: »de sidste år før verdenskrigens udbrud skete det helt uventede, at England på grund af den vældige tyske flådeoprustning opgav tanken om at trænge ind i Østersøen.« Også Erik Rasmussen i *Politikens Danmarkshistorie*, bind 13, s. 38.

blive ladet ude af betragtning, dels en strategisk, hvis nærmere baggrund skal søges klarlagt i nærværende afhandling.

Det er en almindelig opfattelse, at udviklingen af den tyske flådemagt bevirkede, at England i årene op mod krigen gradvist måtte opgive sine strategiske interesser i Østersøen¹. Selv efter at Rusland var kommet til som en potentiel modstander på søen, var Tyskland i kraft af den vældige flådeoprustning i stand til at hævde herredømmet i dette hav og – ikke mindst på grund af de fordele Kielerkanalen gav – forhindre dets farligste sømilitære modstander, England, i at gøre sig gældende i Østersøområdet. Spærringen af stræderne var derfor for England kun et ydre udtryk for disse reale magtforhold og kunne hverken give anledning til bebrejdelser over for Danmark eller anfægte forud lagte planer. Hvor rigtig denne opfattelse end måtte være som en generel betragtning (og selv som sådan kan den anfægtes), giver den dog et yderst utilfredsstillende indtryk af de konkrete forhold og overvejelser, der lå bag udviklingen i de engelske Østersøplaner. Snarere end Tysklands voksende magtstilling var teknologiske faktorer og en intern afvejning af hærens, flådens og den politiske ledelses interesser i relation til den nye stormagtskonstellation afgørende for den form, den engelske søstrategi antog i årene forud for krigsudbruddet.

For England kunne aktioner i Østersøen – og dermed passage gennem de danske bæltter – tænkes at indgå i krigsstrategien på to principielt forskellige måder: Som et led i egen søkrigsførelse og som et led i samarbejdet med allierede (dvs. Frankrig og Rusland). I begge tilfælde havde de interesser, der var forbundet med at holde gennemsejlingen til Østersøen åben, været genstand for indgående overvejelser hos de ansvarlige myndigheder, specielt naturligvis inden for det engelske admiralitet. I det følgende skal det forsøges at indkredse disse interesser – hvori de bestod, hvilke ændringer de var udsat for, hvilken styrke de havde, og i hvilken større militærstrategisk sammenhæng de skulle ses. Indledningsvis vil det dog være nødvendigt at omtale nogle af de generelle begrænsninger, undersøgelsen lider af.

Der er foretaget en hovedopdeling mellem to alternative krigssituationer. Jeg har fundet det hensigtsmæssigt at operere med en sådan opdeling, idet et af hovedformålene med analysen har været påvisningen af en sammenhæng mellem de engelske Østersøplaner og den storpolitiske konstellation. Opdelingen giver således mulighed for at isolere visse faktorer indvirken på planlægningen. Dette er også forsøgt i det første hovedafsnit, hvor især den teknologiske udviklings betydning tages op.

Men der er også ulemper forbundet med en sådan opdeling, hvorfor

den da heller ikke er fulgt helt konsekvent. Det er svært at forstå admiralitetets stilling til Østersøspørgsmålet uden at sammenholde argumentationen i begge de nævnte krigssituationer. Dels er der tale om en sammenkædning af de to situationer i de fleste memoranda og »krigsplaner« fra admiralitetets side, dels forekommer det nærliggende at antage, at sondringen for admiralitetet ikke udelukkende er begrundet i snævre søstrategiske overvejelser, hvorfor sondringen i sig selv kan være udtryk for en bestemt strategisk opfattelse, jvf. s. 519 og s. 523. Nogle af disse tråde vil blive søgt udredet i det andet hovedafsnit, hvor vi da lejlighedsvis må vende tilbage til problemstillingen omkring den isolerede tysk–engelske krig. Englands egen søkrigsførelse kan derfor heller ikke betragtes som helt udtømmende behandlet i første del.

Sammenhængende med problemerne omkring hovedopdelingen er spørgsmålet om det komplicerede forhold mellem mål og muligheder. For en rationel analyse må det normalt antages at gælde, at målene afpasses efter mulighederne. Men af det følgende vil fremgå, hvorledes også mulighederne tilpasses målene. Jo stærkere interesseintensiteten er i forbindelse med et givet mål, jo stærkere er viljen til at overvinde – og måske også undervurdere – vanskelighederne ved målopfyldelsen. Netop dette forhold er karakteristisk for admiralitetets tankegang i de to krigssituationer, hvilket først rigtigt vil fremgå af undersøgelsens anden del.

Det er bl. a. i dette indviklede spil mellem mål og muligheder i admiralitetets strategiske overvejelser, at man skal lede efter den plads, Danmark og de danske stræder indtog i krigsplanlægningen. For England hørte det danske område først og fremmest hjemme i forbindelse med diskussionen af mulighederne – strædernes eksistens og den danske stats holdning og militære kapacitet kunne betragtes som fremtidige forhindringer ved opfyldelsen af hovedmålet, der vedrørte krigsførelsen mod Tyskland og herunder eventuelle operationer i Østersøen. Med den svingende interesse, der kendetegnede ønskerne om gennemførelse af Østersøplanerne, blev også vurderingen af de »danske forhindringer« og deres omfang udsat for svingninger. Hvorledes denne sammenhæng nærmere manifesterede sig under disse års engelske krigsplanlægning, vil det ikke være muligt at nå helt til bunds i i det følgende; endnu mindre vil der kunne blive tale om at give et klart overblik over sammenhængen. Men relevant materiale til belysning af problemstillingen skal søges fremdraget.

En del af afhandlingen er bygget op omkring konflikten mellem hær og flåde. Baggrunden herfor er dels det faktum, at Østersøplanerne indgik som en integreret bestanddel af denne konflikt, dels en teori om, at organisationsinteresser må tillægges en selvstændig vægt i den udenrigs-

politiske beslutningsproces². Men denne teori – ligesom flere andre teoretiske aspekter af emnet – vil der ikke blive lejlighed til at udbydere nærmere. Også en nøjere beskrivelse af admiralitetets indre organisations- og magtforhold vil stort set blive udeladt, hvilket måske nok har ført til en overdreven monolitisk opfattelse af denne organisation.

Til slut kan der være grund til at gå lidt nærmere ind på et problem i forbindelse med anvendelsen af kildematerialet. På trods af den opmærksomhed Østersøspørgsmålet var viet i både hærens og flådens overvejelser, var der i hele perioden – i det mindste frem til 1911–12 – knyttet store usikkerhedsmomenter til den betydning, Østersøen ville få i den samlede krigsstrategi. Denne manglende strategiske afklaring skyldtes bl. a. de planlægningsmæssigt ikke særlig tilfredsstillende forhold, under hvilke strategien blev til. For en nærmere diskussion heraf, se s. 524–27. Når der i det følgende refereres til admiralitetets »krigsplaner«, er der således tale om planer, der hverken i militærstrategisk eller politisk forstand er at betragte som autoritative. De »endelige« krigsplaner er – i den udstrækning sådanne overhovedet forelå skriftligt – sjældent at finde i arkiverne, bl. a. fordi mange af dem blev destrueret³.

Denne begrænsning i kildematerialet er af to grunde mindre væsentlig for analysen. For det første har formålet ikke så meget været at fastlægge den officielle engelske krigsstrategi som at afdække de faktorer og generelle overvejelser, der spillede en rolle for udformningen af den. Og hertil bidrager de i det følgende citerede foreløbige planer, memoranda og skriftlige redegørelser mellem værnene mindst lige så godt som de endelige krigsplaner. Bl. a. giver de alternative forudsætninger, der ustandselig opereres med i planerne, et udmærket indtryk af den måde, de forskellige militære aktioner prioriteredes på.

For det andet er der en afgørende forskel mellem at studere en stormagts krigsplanlægning i relation til en anden stormagt og i relation til en småstat som Danmark. Nok indgik Østersøovervejelserne i planlægningen mod Tyskland, men interessen vil i det følgende i høj grad blive rettet mod den stilling, Danmark og de danske stræder indtog som en mellemstation på vejen til Østersøen, se specielt afsnittet s. 514–24. Kun ved en fordybelse i krigsplanlægningens forberedende fase er det muligt at

2. Netop spørgsmålet om konflikter og samarbejde mellem våbenarterne har været genstand for teoridannelse inden for den internationale politik, jvf. Ib Damgaard Petersen: *Handlingsparametre i udenrigspolitiske beslutningsprocesser* (1971), s. 22. En undersøgelse af hvorledes strategiske doktriner og krigsplanlægning kan få indflydelse i udenrigspolitikken er gennemført af Carl-Axel Gemzell i *Reader, Hitler und Skandinavien* (Lund 1967).

3. Oplysning fra Public Record Office, London (i det følgende benævnt P. R. O.).

nå til en forståelse heraf. Jo højere man kommer op i hierarkiet, jo sværere er det at efterspore en nøjere drøftelse af strædeproblematikken og Danmarks rolle som »partner«.

Det må understreges, at afhandlingen kun delvist og mangelfuldt vil kunne besvare spørgsmålet: Hvilken rolle spillede Østersøen og de danske stræder for de engelske beslutningstagere i perioden op mod 1. verdenskrig? Kildeproblemet er ikke den eneste årsag hertil. Selve sigtet med undersøgelsen er nemlig mere begrænset. En besvarelse af ovennævnte spørgsmål ville kræve inddragelse af udenrigsministerielle akter, og det er – som indledningsvis nævnt – ikke blevet gjort. Hensigtsmæssighedsgrunde har her spillet ind. Men bag sondringen mellem en militærstrategisk og en diplomatisk behandling af emnet ligger også teoretiske overvejelser vedrørende den rolle, rent militære hensyn spiller i en stormagts relationer med en småstat. Bestemmes disse relationer i krigstilfælde – og i øvrigt – på et teknisk eller på et politisk plan? Spørgsmålet lades her åbent, men jeg håber, at det materiale, der fremdrages, vil kunne bidrage til en besvarelse ⁴.

II. Englands egen søkrigsførelse

1. Ændringer i blokade- og kampstrategien

Af betydning for Englands egen søkrigsførelse var navnlig blokade- og kampstrategien. Begge havde til formål gennem neutralisering eller overvindelse af den fjendtlige flåde at opnå eller opretholde et sådant herredømme på søen, at de kommercielle og strategiske fordele, der lå i den frie adgang til havet, blev nægtet fjenden og samtidig forbeholdt en selv. Især blokadestrategien ⁵, der samtidig tilsigtede at afskære den neutrale handel med de fjendtlige havne (handelsblokade), var – i form af en tæt bevogtning af modstanderens kyst – i tidens løb blevet udviklet til et yderst effektivt instrument for krigsførelsen. Under Napoleonskrigene var den med stort held blevet anvendt mod Frankrig, og den var omkring århundredskiftet stadig udgangspunkt for de engelske flådeplaner. Endnu

4. Dette spørgsmål vil jeg bl. a. tage op i en teoretisk anlagt behandling af den danske beslutning om mineudlægning i august 1914. Udgivelse forventes senere på året.

5. For en diskussion af den engelske blokadestrategi efter århundredskiftet, se Arthur J. Marder: *From the Dreadnought to Scapa Flow, The Royal Navy in the Fisher Era, 1904–19*, vol. I (London 1961), s. 368 ff. Marder har i sine bøger givet den mest grundlæggende fremstilling af den engelske flåde i denne periode. Når der i det følgende refereres til *Marder*, er det ovennævnte bind, der henyttes til.

under den første verdenskrig anså Churchill etableringen af en snæver blokade for at være et afgørende led i forsvaret til søs⁶. Men der var da indtrådt den afgørende ændring, at mens en sådan blokade tidligere tænktes gennemført straks ved en krigs udbrud, var man nu indstillet på at betragte den som et endeligt mål for søkrigsførelsen.

Det var først og fremmest den nye våbenteknologiske udvikling, der havde gjort den snævre blokade til et mere og mere risikabelt foretagende. Med indførelsen af dampskibene opstod et brændstofproblem, der bevirkede, at alle blokadefartøjerne ikke længere til stadighed kunne ligge tæt op af fjendens kyster, men med mellemrum måtte tanke op i hjemlige havne. Af større betydning var dog udviklingen af miner, torpedobåde og ubåde, der helt revolutionerede kystforsvaret og gjorde de blokerende skibe langt mere udsatte for angreb. Hertil bidrog også fremkomsten af luftskibe, der muliggjorde nøjagtig lokalisering af den fjendtlige flåde, der da især om natten let ville kunne rammes af ubåde og destroyere. De ændrede vilkår fik endnu kun begrænset betydning under den russisk-japanske krig, der blev den sidste, i hvilken den snævre blokade med held gennemførtes. Men de japanske tab havde dog været så store, at marineministeren efter krigens afslutning lod det engelske admiralitet vide, at man ikke længere anså den anvendte søstrategi for hensigtsmæssig.

I England havde man selv tidligt været opmærksom på den nye udvikling. Fra 1904 blev man mere og mere skeptisk over for mulighederne af at iværksætte en virkningsfuld havneblokade, og i adskillige betænkninger fra admiralitetet påpegedes de tekniske vanskeligheder. Men først i 1912 opgav England officielt den hidtidige blokadestrategi og overgik i stedet til den såkaldte åbne blokade. Den afgørende rolle, som den ændrede våbenteknologiske situation spillede for overgangen til den nye strategi, fremgår af en redegørelse, som admiralitetet i 1913 tilstillede et underudvalg under kabinettets forsvarsudvalg, C. I. D. Heri blev det understreget, at den stadige udvikling af minen og torpedoen gjorde en snæver blokade umulig, i det mindste hvis den udførtes af de store skibe. Men heller ikke torpedobåden egnede sig til blokadeformål på grund af den forholdsvis lange afstand fra den nærmeste hjemmebase⁷. Da krigen i 1914 brød løs, lød de engelske krigsordrer på at etablere en bevogtning af udfaldsvejene fra Nordsøen, hvilket skulle ske ved hjælp af en nordlig blokadelinie fra Skotland til den norske vestkyst og en sydlig tværs over den engelske kanal. Herredømmet på selve Nordsøen kunne opretholdes

6. Winston S. Churchill: *The World Crisis*, I (London 1923), s. 143.

7. *Marder*, s. 371.

gennem lejlighedsvis fremstød med hovedflåden; men den skulle holde sig langt fra de tyske kyster, idet »it is at present impracticable to maintain a perpetual close watch off the enemy's ports«⁸.

Den opgivelse af den snævre blokade, som der her var tale om, betød, at England havde forladt en århundredgammel flådetradition, der især var vokset op i krige mod fjender i det sydlige Europa. Men det var ikke så meget det nye modsætningsforhold til Tyskland, som fundamentalt ændrede vilkår for krigsførelsen til søs, der gav stødet til den strategiske omstilling. Den våbenteknologiske revolution på det maritime område var stærkt medvirkende til, at den engelske flåde ved krigsudbruddet i 1914 indtog en principielt defensiv holdning i modsætning til tidligere tiders stærkt offensive fremfærd.

Den nye udvikling indvirkede ikke alene på den traditionelle blokadestrategi; også selve kampstrategien fik en mere defensiv karakter. Der var ikke længere tale om, at man ville benytte enhver lejlighed til at optage kamp med den fjendtlige hovedflåde. Før dette kunne ske, måtte de rette betingelser være til stede, d. v. s. at selv om egne styrker ansås for overlegne, var det vigtigt at undgå kamp i farvande, som modstanderen var mere fortrolig med, og hvor kort afstand til hjemlige kyster og baser i kraft af den nye våbentechnik ville give ham betydelige strategiske og taktiske fordele.

I en komité nedsat af admiralitetet i 1907 blev principperne for søkrigsførelsen gennemgået med henblik på udarbejdelse af nye krigsplaner. Ifølge den gamle maxime var hovedformålet simpelthen at opsøge og ødelægge den fjendtlige flåde. Den måtte nu modificeres, og i stedet foreslog man følgende hovedprincip:

“The first aim in a naval war plan is to devise some means of forcing the enemy's fleet to expose itself to being struck by our own, and that in waters as unfavourable to him as possible”⁹.

Selve kampen blev altså ikke opgivet; men hensigten var at lokke fjenden så langt ud, at de gunstige betingelser, som de hjemlige farvande bød på, ikke længere var til stede. Det vil nedenfor (s. 505 ff.) fremgå, at den traditionelle tankegang var yderst sejlivet inden for den engelske marine, og nogen endelig beslutning om at forlade offensivstrategien blev i virkelig-

8. *War Plans (War with Germany), July 1914, Part I, s. 5. P. R. O. Adm. 116/3131.*

9. *War Plans 1907–1911, Part I (1907), Some Principles of Naval Warfare, s. 25. P. R. O. Adm. 116/1043 B.* Alle følgende citater fra admiralitetets krigsplaner er fra denne pakke.

heden aldrig taget. Men krigsordrerne var i 1914 baseret på de nye synspunkter.

Medvirkende til at cementere den defensive holdning var også de stigende vanskeligheder, der var forbundet med indtagelse af en ø, der skulle fungere som oversøisk base nær den tyske kyst¹⁰. Erobring af Helgoland havde i en årrække været en fast del af de engelske flådeplaner; men efterhånden som både denne og tilsvarende øer langs den tyske nordsøskyst blev befæstet stadig stærkere, måtte også baseplanen lægges på hylden (jvf. dog s. 506).

2. Ændringernes indvirken på Østersøplanerne

Omvæltningen i grundlaget for den engelske søstrategi skete samtidig med, at flåden fra 1904 vendte blikket mod Tyskland som den kommende modstander på havet. Problemerne i forbindelse med udformningen af krigsplanerne blev derfor i denne periode dobbelt vanskelige, og de gav anledning til utallige overvejelser inden for det engelske admiralitet.

Som en del af planlægningen mod Tyskland indgik naturligt en diskussion af mulighederne for indtrængen i Østersøen, og netop på dette punkt gjorde vanskelighederne sig i særlig grad gældende. Det er indlysende, at de foran skitserede fundamentale ændringer i de engelske flådeplaner ikke mindst måtte få indflydelse på den plads, Østersøen kom til at indtage i de strategiske overvejelser. Men eventuelle engelske operationer i dette hav besværliggjordes ikke alene af den nye teknologiske udvikling; virkningen heraf forstærkedes af de strategisk-geografiske fordele, Tyskland besad i Østersøen – dels Kielerkanalen, der bevirkede, at den tyske flåde uhindret kunne overflyttes mellem Nord- og Østersø og derved tvinge England til at dele sin, dels de smalle danske stræder, der gjorde selve adgangen til et problem for englænderne. Man kan derfor på forhånd stille sig skeptisk over for, om England overhovedet på noget tidspunkt, efter at krigsplanlægningen mod Tyskland var begyndt, påtænkte større aktioner i Østersøen i forbindelse med sin egen krigsførelse. Af det følgende vil fremgå, at denne skepsis stort set er berettiget.

Spørgsmålet om de engelske Østersøinteresser blev aktualiseret, da konsejlspræsident Deuntzer i begyndelsen af 1904 rettede henvendelse til stormagterne om en mulig neutralisering af Danmark. Deuntzer fik aldrig svar fra England, men akterne i sagen ligger i de engelske arkiver¹¹.

10. *Marder*, s. 371–72.

11. Jvf. Troels Fink: *Ustabil Balance*, s. 192–95.

I admiralitetets udtalelse af 5. marts understregede de fire admiralitetsslorder betydningen af den frie adgang til Østersøen. De var derfor af den opfattelse, at »the neutrality and freedom of the Great Belt should be consistently upheld so far as the interests of this country are concerned . . .«¹². Det er dog karakteristisk for redegørelsen, at den er holdt i almindelige vendinger, og at den kun hentyder til Rusland som den tænkelige modstander. Under en krig med denne magt var det ud fra et søstrategisk synspunkt overordentlig vigtigt for England at kunne komme ind i Østersøen, der var det eneste hav i Europa, hvorfra flåden ville kunne gå til angreb på de russiske kyster, idet Sortehavet ansås for utilgængeligt. Samtidig var den offensive strategi på dette tidlige tidspunkt endnu ikke forladt.

I den udtalelse, krigsministeriets efterretningssektion (Intelligence Department) den 2. marts 1904 fremkom med i anledning af Deuntzers henvendelse, var man mere skeptisk over for mulighederne for krigsoperationer i Østersøområdet. Man mente derfor ikke, at England havde nogen væsentlig interesse i at opretholde den danske neutralitet og dermed den frie passage gennem bælteerne i krigstilfælde. Både Tyskland og Rusland blev regnet for mulige fjender, men det understregedes, at selv om man antog, at disse lande, alene i kraft af maritime foranstaltninger såsom torpedo- og ubådsangreb, ikke ville være i stand til at hindre englænderne i at komme ind i Østersøen, ville det ud fra et militært synspunkt ingen forskel gøre, om Tyskland ved en besættelse af Danmark spærrede passagevejene. Som begrundelse anførtes:

“It would be folly for us to land troops on the Baltic coast of Germany, while so long as the Kiel Canal is open Germany will have access to the North Sea, and could thus embark an expeditionary force for an attempt at invasion, if other strategical conditions were favourable”¹³.

Hermed var sagen imidlertid ikke afsluttet. Den blev i løbet af 1904 gjort til genstand for yderligere overvejelser, og den 6. februar 1905 (efter at Deuntzer var gået af som konsejlspræsident) afgav C. I. D. en udtalelse om Danmarks neutralisering til Foreign Office¹⁴. Heri støttedes tilsyneladende admiralitetets opfattelse, idet det i konklusionen hed:

12. C. I. D. *Papers*, Neutralization of Denmark. P. R. O. Cab. 38/4.

13. *ibid.*

14. C. I. D. var kabinettets forsvarsudvalg – Committee of Imperial Defence. For en nøjere drøftelse af dette organ, se s. 525. Fink synes kun at have gennemset Foreign Office' arkiv. Det følgende, der stammer fra kabinetsarkiverne, har han ikke med.

“The preservation of the neutrality of Denmark with the object of preventing it from falling into the hands of Russia or Germany is therefore a most important British interest”¹⁵.

Men i argumentationen for denne opfattelse afveg forsvarsudvalgets tankegang ikke så lidt fra admiralitetslordernes. Ganske vist nævntes også muligheden for engelsk indtrængen i Østersøen, men Danmarks betydning syntes først og fremmest at bero på den værdi, dets territorium kunne have som fremskudt base for Tyskland eller Rusland. Besiddelsen af en sådan base ville give fjenden en fordelagtig udgangsposition for angreb på en engelsk flåde, der blokerede indgangen til Østersøen. Opfattelsen må altså have været, at det for England kunne være mindst lige så væsentligt at hindre den fjendtlige søtrafik ud og ind gennem de danske stræder som at opretholde den frie passage med henblik på egen krigsførelse. Blokaden af de tyske og russiske Østersøhavne tænkte at foregå nord for de danske bæltter, og den ville kun med stor vanskelighed kunne gennemføres, hvis et af de to lande var herre over dele af dansk territorium, hvor England ikke selv militært kunne gøre sig gældende.

At C. I. D. allerede på dette tidspunkt var stærkt på vej til at afskrive Østersøen som operationsfelt for den engelske flåde, fremgår også af et forslag udarbejdet i oktober 1904 om hjælp til Finland i tilfælde af, at dette land kom i krig med Rusland. Heri regnede man med, at hjælpen på grund af faren fra Tyskland i Østersøen måtte foregå gennem Sverige, og det selv om Tyskland fra begyndelsen skulle forholde sig neutralt¹⁶.

Sammenholdes nu de overvejelser, C. I. D. havde gjort sig i neutraliseringssspørgsmålet, med admiralitetets første konkrete bestræbelser på at udforme en samlet søstrategi over for Tyskland, finder man en ganske god overensstemmelse i grundsynspunkterne.

Første gang der i arkiverne omtales specifikke krigsplaner mod Tyskland er i sommeren 1904¹⁷. I et memorandum skrevet af admiral Louis of Battenberg, senere First Sea Lord, fremhævedes bl. a. vanskelighederne ved en blokade af de tyske Østersøhavne, specielt Kiel. En effektiv bevogtning af denne havn ville kræve, at den engelske hovedflåde sendtes gennem bæltterne, hvilket i urimelig grad ville udsætte den for tyske torpedoangreb, hvorfor en sådan aktion ikke kunne tilrådes. Det var dog vigtigt på en eller anden måde at spærre udløbet fra Kiel for at neutralisere

15. *C. I. D. Correspondence etc.*, Scandinavia 1904–07. P. R. O. Cab. 17/59.

16. *ibid.*

17. Se Arthur J. Marder: *The Anatomy of British Sea Power, A History of British Naval Policy in the pre-Dreadnought Era, 1880–1905* (New York 1940), s. 479 ff.

de fordele, Kielerkanalen gav Tyskland. Den løsning, Battenberg foreslog, var en spærring af kanalens vestlige udløb, d. v. s. Elbmundingen, ved hjælp af sunkne vrage, hvilket ville indskrænke den tyske flådes operationsmuligheder til udfald gennem de danske farvande, idet havnen i Wilhelmshafen i Nordsøen samtidig skulle blokeres. Tyskerne ville herved blive tvunget til at kæmpe langt fra hjemmebaserne og i forholdsvis ugunstige farvande. De ville blive mødt af den engelske flåde et stykke vest for Skagen:

“The position of our main fleet would be somewhere within 30 miles of the Skaw, which would fix the position of the headquarters of the destroyers whose duty it was to deal with such of the enemy’s torpedo craft as came from Kiel by the Belts, etc., or with his larger vessels emerging from the same point. This duty they would carry out *not by taking up positions in the immediate vicinity of Kiel itself*, as they would at Cherbourg or Brest, *but by occupying positions between the Skaw and the opposite coasts*, pushed more or less forward or backward as occasion demanded” (min udh.)¹⁸.

Den strategi, som Battenberg her skitserede, hvilede dog på nogle forudsætninger, som man ikke uden videre kunne påregne opfyldt. Dels var der faren for en tysk besættelse af Danmark og etablering af en nordligere base – en mulighed, som bl. a. C. I. D. i sin foran omtalte udtalelse pegede på – dels var der store tekniske vanskeligheder forbundet med den påtænkte spærring af Elbmundingen. Men disse problemer kunne ikke mindske den engelske tilbageholdenhed over for indtrængen i Østersøen, snarere tværtimod. I den tidligere citerede redegørelse fra 1907 om principperne for søkrigsførelsen fremhævedes netop de danske farvande og indgangene til Østersøen som et særlig gunstigt krigsområde for Tyskland. En imødegåelse af en tysk besættelse af Sjælland og Fyn måtte ske under højst ufordelagtige strategiske betingelser for den engelske flåde og burde derfor på en eller anden måde undgås. Samme synspunkt gentoges endnu kraftigere i de detaljerede opstillinger af krigsplaner mod Tyskland fra 1908. I forbindelse med gennemgangen af vilkårene for en søkrig mellem England og Tyskland alene behandlede Østersøspørgsmålet i et særligt underafsnit, der indledtes på følgende måde:

“Consideration of a war plan for use against Germany naturally raises the important question as to whether British forces should attempt to enter the Baltic.

We strongly recommend that they should not, at any rate in the early

18. *ibid.*, s. 480–81.

stages of war. It appears to us that any such attempt would violate the root principles on which our general strategy of defence is based: it would be carrying war into the enemy's country, and affording him opportunities of reducing our strength by interior operations against what is probably the weakest line of communications we could possibly possess" ¹⁹.

A. K. Wilson, der på dette tidspunkt var chef for Home Fleet og indtog en central placering inden for det engelske admiralitet, ridsede i nogle bemærkninger til planerne visse hovedlinier op ²⁰. Iflg. Wilson skulle hele kampstrategien koncentreres om Nordsøen, hvor den engelske hovedflåde tænkte at foretage store strejftogter. Ved deling af flåden ville man være i stand til at afskære en eventuel tysk flådestyrke i Nordsøen og samtidig overvinde den, idet den ene del af den engelske kampflåde enten skulle spærre indgangen til Skagerak eller forhindre den tyske flåde i at vende tilbage til Nordsøhavene. Wilson regnede således på forhånd med, at det af Tyskland beherskede søterritorium strakte sig helt op til Skagerak.

I de samme planer fra 1908 opregnedes alle engelske flådeaktioner, der kunne komme på tale under en krig mellem England og Tyskland. Af 10 punkter havde kun et relation til Danmark, nemlig opsyn ved Skagerak ²¹. Det skulle ske af hensyn til det mindst farlige af 6 mulige tyske mål mod England – angreb på den engelske handel. Igen udgjorde Skagerak altså grænsen for den engelske interessesfære.

Sammenhængen mellem de enkelte dele af søstrategien var af en sådan art, at ovenstående betragtninger vedrørende kampstrategien nødvendigvis også måtte tage sigte på de engelske operationer, der havde til formål at etablere en handels- og flådeblokade af de tyske Østersøhavne. Sandsynligheden taler for, at den snævre blokade af den tyske kyst blev opgivet tidligere for Østersøens end for Nordsøens vedkommende. Som det vil være fremgået af det foregående, synes blokadestrategien helt fra det øjeblik, da krigsplanlægningen mod Tyskland begyndte – i relation til Østersøen – at have bygget på en engelsk flådestationering i Skagerakområdet, og da man i 1912 forlod den snævre blokade i Nordsøen, blev Skagerakbevogtningen forskudt til en linie fra Skotland til den norske kyst ²².

19. *War Plans 1907–1911*, War Plan. Germany W. 1. (War between England and Germany alone), Ch. I – Introductory, s. 2.

20. *ibid*, Notes on attached »War Plans.«

21. *ibid*, War Plan. Germany W. 1., Ch. VI – Proposed Offensive or Defensive Action after Declaration of War, s. 16.

22. Denne linie benævnes i krigsplanerne fra 1914 (se note 8) »Northern Patrol«.

3. Offensivtankegangens overlevelen

Alt i alt var der i den engelske flådeledelse en klar erkendelse af de store risici, der var forbundet med et fremstød gennem de danske bæltter. Østersøen og de tilstødende farvande betragtedes i hele den her omhandlede periode som et i hovedsagen tysk domineret område. Det var imidlertid karakteristisk for den engelske sømilitære planlægning i tiden op mod første verdenskrig, at den på intet tidspunkt antog en entydig og færdig form, selv ikke hvad angik de mest grundlæggende spørgsmål. Udviklingen siden århundredskiftet og de ændrede vilkår for søkrigsførelsen var kun langsomt og modvilligt blevet inkorporeret i den officielle søstrategi. Elementer af den offensive tankegang levede videre bag alle redegørelser og betænkninger om nødvendigheden af en mere defensiv holdning. Endvidere afhang strategien i sidste ende af opfattelsen hos nogle enkelte ledende personligheder, der ikke var til sinds at lade flåden spille en ren statistrolle i en fremtidig krig. Ønsket om at komme til et slag med den tyske flåde var i disse kredse så stort, at andre hensyn til tider skubbedes til side. Samtidig var operationer i Østersøen i særlig grad egnet til at styrke flådens plads i den samlede krigsførelse, hvilket bl. a. viste sig under overvejelserne om, hvilken form støtten til Englands allierede skulle have. Offensivtankegangen prægede især den mangeårige leder af det engelske admiralitet, Sir John Fisher, der var en farverig og dynamisk personlighed, og i sin tid som First Sea Lord (1904–10) satte han utallige reformer i gang. Hans nærmeste medarbejder, chefen for Home Fleet, A. K. Wilson, delte fuldt ud hans strategiske konceptioner og blev for en kortere tid hans efterfølger. Men også Churchill, der var marineminister fra 1911, var tilhænger af en mere aktiv flådestrategi og havde et nært forhold til Fisher, som han under krigen lod hente tilbage som First Sea Lord.

De formodede aggressive hensigter, der tillagdes Fisher, var en af forklaringerne på den tyske frygt for et engelsk præventivt angreb, det såkaldte »Copenhagen Complex«²³. Under hele opbygningen af den tyske flåde herskede en udpræget angst for, at England, inden det var for sent, ved et overraskende slag ville tilintetgøre den nye trussel mod sin sikkerhed. Denne angst næredes ikke mindst af de ofte stærkt aggressive udtalelser, Fisher fremkom med. Rent faktisk anbefalede Fisher mindst

23. Udtrykket »Copenhagen Complex«, der hentyder til englændernes erobring af den danske flåde i 1807, stammer fra Jonathan Steinberg. »The Copenhagen Complex«, *Journal of Contemporary History*, vol. I, 3 (July 1966), s. 23–46.

to gange over for kongen en »copenhagening« af den tyske flåde²⁴. Første gang (i 1904) var kongen helt afvisende, »My God, Fisher, you must be mad!«; anden gang (1908) synes han at have været mere positiv. Til marineministeren skal Fisher i maj eller juni 1905 have udtalt: »Sir, if you want to smash up the German Fleet, I am ready to do so now. If you wait five or six years, it will be a much more difficult job.«

Den tyske flåde var i denne periode i hovedsagen koncentreret i Kiel, hvor panikreaktionerne under internationale krisesituationer ofte på en meget konkret måde kom til udtryk. Men den tyske frygt synes dog på trods af ovenstående ytringer fra Fishers side at have været aldeles ubegrundet. Ifølge Marder gik Fisher i virkeligheden aldrig alvorligt ind for et nyt 'Copenhagen', idet han var klar over, at en sådan handling ville være politisk utænkelig. »It was never considered by the Board and it was never part of British naval policy in the Fisher administration«²⁵.

Selv om planen om et præventivt angreb måtte anses for urealistisk, vedblev tanken om et tilintetgørende slag mod den tyske flåde at være højt prioriteret i den engelske sømilitære målsætning, og det selv efter at den offensive strategi officielt var forladt. Churchill var således aldrig glad ved opgivelsen af den snævre blokade, som han mente ville udelukke den afgørende kamp med fjenden, sådan som det jo faktisk blev tilfældet under verdenskrigen.

I 1913 foreslog han – under bibeholdelse af en i princippet defensiv holdning – pludselige, offensive fremstød af omkring en uges varighed, evt. straks ved udbruddet af en krig²⁶. Som et led i hans planer indgik tanken om indtagelse af en ø nær den tyske kyst, selv om tilsvarende planer tidligere var blevet opgivet. I slutningen af januar 1913 blev admiral Lewis Bayly instrueret om at »investigate and report on the question of seizing a base on the Dutch, German, Danish or Scandinavian coasts for operations of Flotillas on the outbreak of war with Germany«²⁷. Hensigten skulle bl. a. være at tvinge den tyske flåde ud til kamp. I forbindelse med dette projekt var der dog ikke tale om operationer i Østersøen. Derimod var Kattegat inddraget, og i sin endelige rapport i juni anbefalede Bayly Land Deep i Læsø Rende som den bedste base i dette område. Hermed var angivet grænsen for, hvor langt den engelske flåde realistisk regnede med at kunne gå, hvis man besluttede sig til et offen-

24. *Marder*, s. 113.

25. *ibid.*

26. *ibid.*, s. 373–77. Churchills planer kritiseredes kraftigt i de øverste militære organer.

27. *Seizure of an advanced Base*, s. 7. P. R. O. Adm. 137/452.

svit fremstød ved krigsudbruddet. Indretning af en base ved Læsø var det nærmeste man kunne komme indgangen til Østersøen.

4. *Sammenfatning*

Østersøen var tydeligvis ikke længere et oplagt operationsområde for den engelske flåde i tilfælde af en ny krig. Nye teknologiske forudsætninger for krigsførelsen var et alvorligt slag mod den traditionelle offensive engelske blokade- og kampstrategi, hvilket ganske klart afspejlede sig i planlægningen mod Tyskland – så klart, at foreliggende kilder tyder på, at man i England ikke på noget tidspunkt efter århundredskiftet alvorligt regnede med at ramme Tyskland i Østersøen under en krig, hvor de to lande stod alene over for hinanden. Selv hos de mest fremtrædende repræsentanter for offensivtankegangen, som Lord Fisher og Churchill, var denne opfattelse fremherskende. Virkningerne af den tyske flådes vækst i årene forud for verdenskrigen synes i denne forbindelse ikke at have været udslaggivende, idet de stærke forbehold over for Østersøoffensiven kan spores helt tilbage til de første overvejelser angående en mulig krigsførelse mod den nye tyske flådemagt. Eksistensen af denne flådemagt, kombineret med den almindelige forværring af forholdet mellem de to lande i de første år af det nye århundrede, var afgørende for, at det engelske admiralitet overhovedet blev nødsaget til nærmere at undersøge perspektiverne for en fremtidig tysk–engelsk krig. Men efter at denne planlægning først var begyndt i 1904, fremgår det intetsteds af kilderne, at hensynet til den tyske flådes fortsatte vækst frem mod 1914 skulle have spillet nogen væsentlig rolle for Østersøplanerne. Argumenterne for engelsk tilbageholdenhed byggede da først og fremmest på Tysklands geografiske og strategiske fordele (bl. a. som følge af Kielerkanalen) og på den generelle teknologiske udvikling.

III. Alliancesituationen

I et forsøg på at isolere de faktorer, der knytter sig til admiralitetets opfattelse af de søstrategiske muligheder i en krig begrænset til England og Tyskland, er vi da nået frem til, at Østersøens rolle som operationsfelt igennem hele den her behandlede periode på det nærmeste synes at have været udpillet. Synsfeltet udvides nu, og det skal i det følgende påvises, hvilken virkning den storpolitiske udvikling – som den kom til udtryk i dannelsen af det stadig snævrere samarbejde mellem England, Frankrig og Rusland i Tripleententen – havde på de engelske Østersøplaner. Der tegner sig da et noget andet billede, idet hele Østersøproblematikken ind-

tager en væsentlig plads i de engelske overvejelser – især i spørgsmålet vedrørende formen for en eventuel militær støtte til Frankrig. I årene 1905–11, hvor dette spørgsmål militærstrategisk og politisk endnu var uafklaret, udspandt der sig en skarp konflikt mellem hær og flåde, en konflikt der ikke mindst angik Østersøens og de danske stræders betydning for den engelske krigsstrategi. Detaljerne i konfliktens forløb giver et interessant indblik i Danmarks placering som en lille brik i rivaliseringen mellem en stormagts militære myndigheder. I det følgende skal først gives en generel introduktion til uoverensstemmelserne mellem de to værn og disses sammenhæng med tilnærmelsen mellem England og Frankrig.

1. Hær-flåde konfliktens baggrund: *Baltic Project* vs. støtte på vestfronten

Den engelsk-franske entente var ved dens indgåelse i 1904 endnu kun udtryk for en diplomatisk forståelse uden indvirkning på de to landes militære planlægning. Det var netop denne løse forståelse, som Tyskland i 1905 mente at kunne bryde ved at fremprovokere den første såkaldte Marokkokrise. Resultatet blev imidlertid just modsat det tilsigtede, idet krisen tvang englænderne til for første gang at overveje, hvilken form det militære samarbejde med Frankrig burde have under en større europæisk krig med Tyskland.

Også i offentligheden beskæftigede man sig med dette spørgsmål. Ifølge kilder, der kunne føres tilbage til den i juni 1905 styrtede franske udenrigsminister Delcassé, ville England i givet fald landsætte en styrke på 100.000 mand i Slesvig-Holsten som en hjælp til Frankrig i tilfælde af et tysk angreb²⁸. Disse forlydender, der vakte stærk tiltro i regeringskredse i såvel Tyskland som Danmark, har det ikke siden været muligt at bekræfte gennem studier af de engelske arkiver. Men at der næppe har ligget håndgribelige militære realiteter bag eventuelle engelske »forpligtelser« over for Frankrig kan bl. a. illustreres med udtalelser, som den engelske viceudenrigsminister Sanderson afgav til den tyske ambassadør: »To begin with we have not got one hundred thousand man to land anywhere«²⁹.

Hvad England imidlertid ikke havde ved Marokkokrisens udbrud i foråret 1905, var det godt på vej til at få ved dens afslutning i sommeren 1906. Det var især hæren, der som følge af erfaringerne i 1905 pressede på for at få skabt et regulært engelsk ekspeditionskorps til brug ved oversøiske landsætninger, og med den kraftfulde Lord Haldanes overtagelse

28. Jvf. Troels Fink: *Spillet om dansk neutralitet*, s. 25–2.

29. Paul Guinn: *British Strategy and Politics 1914–18* (Oxford 1965), s. 8.

af hærministerposten i december 1905 realiseredes planerne i et hurtigt tempo.

Den opgave hæren havde tiltænkt B. E. F. (British Expeditionary Force) – som den nye styrke døbttes – var som støtte til Frankrig på vestfronten, d. v. s. enten i Belgien eller i selve Frankrig. Denne tankegang kolliderede imidlertid temmelig voldsomt med opfattelsen i admiralitetet, hvor man hilste B. E. F. velkommen ud fra en helt anden strategisk konception.

I virkeligheden bragte skabelsen af B. E. F. en latent konflikt mellem hær og flåde vedrørende selve grundlaget for de to værns krigsopgaver frem til overfladen. Englands geografiske placering og flådens stolte traditioner som forsvarer af imperiet havde aldrig efterladt nogen tvivl om den rolleprioritering, de to dele af det engelske krigsapparat var genstand for. Offentlighedens bevågenhed gjaldt flåden og ikke hæren, der til stadighed var forblevet relativt underudviklet og almindeligvis ikke blev betragtet som andet end flådens forlængede arm; med Edward Greys ord: »The British Army is a projectile to be fired by the Navy.« Denne opfattelse fik sin teoretiske udformning hos tidens kendteste marinehistoriker, Julian S. Corbett, der betonedede sammenhængen mellem de sø- og landmilitære operationer, og mere konkret udmøntedes den i John Fishers og A. K. Wilsons fremhævelse af traditionel engelsk amfibiekrigsførelse³⁰. Hæren indgik som et vigtigt led i Fishers søstrategiske offensivplaner. Indtagelse af fremskudte baser og erobring af brohoveder skulle til stadighed skabe usikkerhed hos fjenden og i sidste ende fremtvinge det afgørende søslag. Fishers forkærlighed for amfibieoperationer deltes fuldt ud af Churchill, hvilket bl. a. kom til udtryk gennem de tidligere omtalte ø-planer fra 1913, men for alvor skulle vise sig under verdenskrigen, da han først gjorde Fishers Østersøprojekt til sit eget og siden – mod Fishers ønsker – lod den katastrofale Dardaneller-ekspedition iværksætte.

For Fisher og hans nærmeste inden for den britiske flåde var der ingen tvivl om, hvad det nye ekspeditionskorps burde bruges til. Med B. E. F. havde man netop fået det projektil, der var nødvendigt for at gøre flåden til et effektivt krigsinstrument i en moderne krig mod Tyskland. Hensynet til Frankrig var her afgørende. Igen og igen betonedes

30. Corbetts bog fra 1911, *Some Principles of Maritime Strategy*, fik stor betydning. Corbetts væsentligste bidrag til den søstrategiske tænkning var fremhævelsen af kommunikationsliniernes afgørende rolle under en krig. Hans tanker genfindes i den tyske flådeledelse før 2. verdenskrig, jvf. Gemzell, op. cit., s. 18. Om admiralitetets amfibiestrategi, se i øvrigt Guinn, op. cit., kap. 1 og *Marder*, s. 384–85.

det fra flådens side, at den franske underlegenhed over for Tyskland ikke ville kunne afhjælpes ved indsættelse af britiske tropper på vestfronten, men at Frankrig derimod ville kunne støttes langt mere virksomhedsfuldt ved kombinerede hær-flådeoperationer:

“The only way in which we could give serious assistance to France would be by a floating army, making raids on different parts of the German coast and so diverting troops from the main theatre of war”³¹.

Ifølge Wilson skulle den slags operationer delvis foregå som bluff-handlinger for at sprede de tyske forsvarsstyrker mest muligt. Med Nordsø-kysten som hovedoperationsområde tænkte han sig f. eks., at et engelsk angreb på Elb-mundingen kunne foregå samtidig med, at man lod en større flådestyrke som en fingeret troppetransport passere gennem Skagerak og ned i Store Bælt. Men Wilson udelukkede heller ikke virkelige angreb på selve den tyske østersøkyst:

“If any troops were available beyond what was necessary to maintain our position on the Elbe, they might be moved round the Baltic to threaten Kiel or Stettin from that side. . . . The ships would be very much exposed to torpedo attack; but *in view of the importance of making an effective diversion, the risk might be justified*; and if it was accompanied by a large force of our own destroyers, it is probable that a portion of the attacking torpedo craft would soon be got rid of” (min udh.)³².

Dette er et karakteristisk udtryk for den rolle, Østersøen spillede i de ledende flådekredsers strategiske overvejelser. Den afskrivning af Østersøen, vi tidligere har kunnet konstatere, var ikke absolut, men først og fremmest resultatet af en relativ afvejning af fordele og ulemper under givne betingelser. Den risiko, der var forbundet med operationer i Østersøen, kunne opvejes, hvis fordelene for den samlede krigsførelse var tilstrækkelig store. Det ville de være, hvis England var allieret med Frankrig, derimod ikke hvis England kæmpede alene. Denne argumentation genfindes gang på gang i admiralitetets udtalelser fra disse år.

Nok udgjorde bæltpassagen en alvorlig hindring for større engelske indfald i Østersøen; men var man først kommet ind, regnedes mulighederne for angreb på den tyske kyst for yderst fordelagtige. Netop med henblik på amfibieoperationer konstaterede man, at Østersøkysten var ganske specielt sårbar³³.

31. *War Plans 1907–1911*, Part I, A. K. Wilson: »Remarks on War Plans,« (May 1907), s. 7.

32. *ibid.*, s. 11.

33. »A careful examination of the points of possible attack along the German

De angrebsmuligheder, som denne kyststrækning åbnede, udøvede en enorm tiltrækning på de britiske fådestrateger – ikke mindst på Fisher selv. Især havde han stirret sig blind på »fourteen miles of sandy beach on the Pomeranian coast only ninety miles from Berlin«³⁴. Der var her tale om Fishers berømte »Baltic Project«, der i forskellige udgaver dukkede op i perioden fra 1905 til et langt stykke ind i verdenskrigen. I januar 1915 blev det vraget til fordel for Dardaneller-offensiven, men igen i 1916–17 var det oppe til diskussion på højeste plan³⁵.

Fishers Østersøplan havde en lang forhistorie. I den skriftlige form, han gav projektet i 1914³⁶, refererede han udtrykkelig til Syvårskrigen (1756–63), da russerne i 1761 nær havde løbet Preussen over ende efter at være gået i land i Pommern med en større styrke. På tilsvarende måde forestillede han sig allerede i 1905, at tyskerne ville kunne rammes i ryggen ved en engelsk landgang på den tyske Østersøkyst. Frankrig ville herved være langt bedre hjulpet end på vestfronten. Efter krigens udbrud anbefalede han igen planen for at bryde stilstanden på de landmilitære fronter, og denne gang var det i form af en britisk flådes overførsel af russiske tropper bag de tyske linier.

Det var klart, at amfibietankegangen inden for admiralitetet og Fishers Østersøplaner kom på tværs af de tanker, man i hæren gjorde sig om flådens opgaver i krigstilfælde. Med Frankrig som allieret ønskede man her, at flådens hovedopgave skulle være at transportere tropperne over Kanalen og var i øvrigt ikke indstillet på noget større krigsmæssigt samarbejde mellem de to værn. Det vil være almindelig kendt, at hærens synspunkter sejrede. I det følgende vil der blive gjort et forsøg på nøjere at forfølge konfliktens historiske forløb. Herved bliver det muligt at belyse

coast reveals the fact that whereas the principal North Sea ports are situated far up the tidal estuaries, and protected by defences which could only be bombarded under great tactical and navigational disadvantages, the Baltic ports are without exception singularly susceptible to the operations of a hostile fleet, inasmuch as they are in all cases defended, when defended at all, by isolated groups of works in advanced positions exposed to sea bombardment under the most favourable conditions for the attack. This arises from the peculiar nature of the coast, which for a considerable portion of its length consists of long narrow strips of land dividing the sea from a series of wide shallow basins or lagoons having only very narrow outlets to the sea.« *ibid*, Plan (C), s. 108.

34. *Marder*, s. 385.

35. Om Østersøprojektets skæbne efter krigsudbruddet, se *Marder: From the Dreadnought to Scapa Flow*, vol. II (London 1965), kap. VIII.

36. *The Baltic Project*. On the possibility of using our Command of the Sea to influence more drastically the Military Situation on the Continent. Udfærdiget i efteråret 1914. P. R. O. Adm. 116/3454. Se i øvrigt Fishers erindringer, *Records* (London 1919), s. 217–22.

de forhold, der var afgørende for den militære ledelses holdning til Østersøspørgsmålet, samtidig med at de engelske overvejelser kan sættes ind i en dansk sikkerhedspolitisk sammenhæng.

Man kan passende skelne mellem 3 faser i udviklingen: Østersøproblemet opståen i forbindelse med Marokko-krisen 1905–06, diskussionen af Danmarks militærpolitiske stilling og mulige engelske operationer 1907–08, problemets afklaring 1908–11.

2. Østersøproblemet opståen under Marokko-krisen 1905–06

Som tidligere nævnt var det den første Marokko-krisens udbrud i 1905, der for første gang aktualiserede det fransk–engelske samarbejde. I admiralitetet benyttede man lejligheden til at presse på for at opnå en større samordning af de to værns planer, d. v. s. at få hærledelsen til at gå ind for Fishers tanker. I begyndelsen af september 1905 modtog man i War Office (krigsministeriet) en henvendelse fra admiralitetet med »Proposals for landing a British force on the German Coast.« Den tog i første række sigte på fælles hær–flåde planer for operationer i Østersøen og var tydeligvis inspireret af Fisher selv³⁷.

Henvendelsen gav anledning til en del interne overvejelser i krigsministeriet, hvoraf der til sidst udkrystalliserede sig et negativt svar den 3. oktober³⁸. Det er tydeligt, at man på dette tidlige tidspunkt endnu ikke havde lagt sig fast på, hvilken form støtten til Frankrig burde have (B. E. F. var heller ikke skabt endnu), og at man stod relativt åben over for spørgsmålet om engelske militære aktioner i Østersøen. Uofficielt reagerede man i første omgang ret imødekommende på forespørgslen, men af de afgørende udredninger og af det endelige svar til admiralitetet fremgår, at man i hærministeriet anså en fælles aktion i Østersøen for lidet formålstjenlig. Planerne afvistes.

Baggrunden for War Office' overvejelser findes i et 34 sider langt internt memorandum, der dels indgående gennemgik hele den tyske kystlinie og kystforsvaret, dels vurderede eventuelle engelske operationers indvirkning på den centrale krigsskueplads. Det fremhævedes, at Østersøen langt var at foretrække for Nordsøen som landingsområde for en britisk styrke, men det understregedes samtidig i memorandaet, at det tyske kystforsvar overalt var fortræffeligt. På grund af den tid, det ville tage at

37. *Marder*, s. 386.

38. Sagens akter er samlet i *Defence and Operational Plans (Europe)*, E 2/10 (Description of the North Sea Coast from the mouth of the Elbe to Danish frontier and the Baltic. – Proposals for landing a British Force on the German Coast. – France and England allied.). P. R. O. W. O. 106/46.

mobilisere og transportere en britisk hær på 120.000 mand (det antal, som W. O. maksimalt mente ville kunne være til rådighed), ville Tyskland kunne nå at forberede kystforsvaret effektivt. Men selv om det antoges, at en landing kunne effektueres, ville tyskerne kunne koncentrere numerisk overlegne tropper mod den engelske styrke uden at svække sig på vestfronten. Det betød dels, at den engelske styrke efter al sandsynlighed ville blive slået, dels at den ikke ville kunne yde Frankrig nogen effektiv hjælp. Endvidere bevirkede tidsfaktoren, at krigen sandsynligvis ville være afgjort ved sammenstødene mellem de franske og tyske hære, inden den engelske styrke var blevet landsat. I stedet anbefaledes indsats på vestfronten, hvor man mente, at de 120.000 britiske tropper netop ville kunne gøre udslaget og sikre en, fra et britisk og fransk synspunkt, hurtig og tilfredsstillende krigsafslutning.

Spørgsmålet om mulige engelske militære aktioner blev imidlertid på denne tid også diskuteret på højere plan, og her stillede man sig foreløbig langt fra afvisende over for operationer i Østersøen. I et mindre militært udvalg under C. I. D. diskuteredes problemerne i december og januar 1905–06, og man var her enige om, at nok ville en britisk indsats på vestfronten være at foretrække ved en krigs begyndelse, men om Østersøen hed det i konklusionen:

“As regards the Baltic, the best place for a landing appeared to be the Island of Rugen . . . A force could be landed here without difficulties under the protection of the fleet, and could be withdrawn if required. The occupation of this island would not in itself suffice to hamper German operations at the outset of war; but, taken in conjunction with the sustained menace to the Baltic seaboard, the moral effect might be expected to be considerable. Moreover the establishment of a strong pied à terre at this point might at a later stage be utilized for the advance of a combined Anglo–French army”³⁹.

Ifølge udvalget kunne Østersøen altså på to måder tænkes at komme ind i billedet – straks ved en krigs begyndelse i forbindelse med etablering af et mindre britisk brohoved på øen Rügen som trussel mod den tyske Østersøkyst, og i en senere fase i forbindelse med landsætning af en større fransk–engelsk styrke, der skulle true selve Berlin. Udvalget ønskede, at admiralitetet nærmere skulle undersøge mulighederne for at opretholde en britisk flådestyrke i Østersøen om vinteren, specielt med henblik på forbindelsesvejene gennem bælteerne⁴⁰.

39. C. I. D., Notes of a Conference held at Whitehall Gardens, s. 5. P. R. O. Cab. 38/11.

40. I januar 1906 besluttede C. I. D. faktisk at støtte Frankrig på vestfronten, hvis England skulle blive tvunget ind i en fransk–tysk krig. Men admiralitetet

Problemerne omkring Østersøen som krigsskueplads var blevet aktualiseret for de engelske militære planlæggere, og selv om man på ingen måde lagde sig fast på bestemte aktioner i dette område, blev Danmarks stilling ved indfartsvejene nu genstand for større opmærksomhed.

3. Danmarks stilling i hær-flåde debatten 1907–08

Fra årene 1907–08 – mens den danske forsvarsdebat var på sit højeste – finder man i både admiralitetets og krigsministeriets arkiver et righoldigt materiale til belysning af problemstillingen omkring en kommende tysk-engelsk krig set fra et britisk militært synspunkt. Hvorledes engelske interesser mere nøjagtigt gjorde sig gældende i det danske område kom bl. a. frem under den meningsudveksling, der i disse år fandt sted om specielt Englands militære muligheder på Sjælland.

Debatten begyndte i War Office, hvor man i august 1907 udarbejdede et 8-siders memorandum om »The position of Denmark and the entrances to the Baltic«⁴¹. Heri regnede man med, at Danmark straks ved en krigs begyndelse ville blive besat af Tyskland med 350.000 mand. Spørgsmålet for War Office blev da, hvilke militære interesser, der kunne begrunde en intervention fra engelsk side. Implicit opereredes med to mulige mål: afskæring og tilintetgørelse af en tysk styrke på en dansk ø, sikring af den frie passage til Østersøen. Det første måls opfyldelse var ganske åbenbart afhængigt af det sidstes opfyldelse, og man bad da admiralitetet om oplysninger vedrørende følgende 3 punkter:

“(1). Whether the Admiralty consider the closing of the channels into the Baltic by Germany probable.

(2). If in that case any attempt to reopen the Baltic would be made.

(3). Whether military assistance is likely to be required for such a purpose and what direction this would take.”

I admiralitetet svarede man bekræftende på alle tre spørgsmål. I skrivelsen af 16. december 1907 hed det om de danske bæltter:

“There is no doubt as to the importance of these channels, and of the wish of Germany to keep them closed if possible. At the same time it must be remembered that Great Britain cannot acquiesce in any arrangement which will debar her from having free access to the Baltic at all times. This may

nægtede at medvirke (*Marder*, s. 119). Om den videre udvikling i denne side af konflikten, se nedenfor s. 531.

41. *Defence and Operational Plans (Europe)*, E 2/14 (The position of Denmark and the entrances to the Baltic in the event of a war between England and Germany). P. R. O. W. O. 106/46. Også admiralitetets svar findes i denne pakke.

entail active interference in Denmark at an early period of the war. It is in fact a repetition of the conditions of a century ago.

The operations which most probably have to be undertaken would be *the occupation of the island of Zealand*, and for this purpose military assistance would be required. That the operations would be hazardous there is no doubt, but the possible strategical advantages would be very great, and would in all probability justify the risk.”

Man lægger her mærke til den stærke fremhævelse af traditionelle engelske interesser i Østersøen. Over for War Office søgte admiralitetet generelt at rette opmærksomheden mod Østersøområdet. Nedenfor (s. 518 ff.) skal det påvises, hvilken dobbeltrolle Østersøen spillede i flådens interesseafvejning.

Hvad angår det landmilitære mål – angrebet på en tysk styrke i Danmark – påpegede man i admiralitetet nødvendigheden af en besættelse af Sjælland. Fremhævelsen af netop Sjællands betydning stemmer godt overens med de overvejelser, man tidligere på året havde gjort sig i admiralitetet i forbindelse med udarbejdelse af krigsplaner⁴². Her opererede man med 3 mulige krigsmål mod Tyskland: Handelsflåden – enten i form af »commercial warfare« (Plan (A)) eller i form af havneblokade (Plan (B)), tyske kyster (Plan (C)), tysk hær i Danmark (Plan (D)). Den sidste plan byggede lige som hærens memorandum på den formodning, at Tyskland straks ved en krigs udbrud ville forsøge at sætte sig fast i Danmark. Mens tyskerne let ville kunne forsvare Fyn fra Jylland, ville de på Sjælland være afhængige af de søværts forbindelseslinier fra moderlandet, og en styrke her ville derfor være sårbar over for engelske angreb. Men de engelske muligheder for at slå tyskerne på Sjælland afhang i vid udstrækning af Danmarks holdning. Stillede danskerne sig venligt over for Tyskland, havde England kun mulighed for at iværksætte en handelsblokade af Sjælland, men hvis danskerne derimod modsatte sig den tyske besættelse, kunne England ved landsættelse af en hær tvinge tyskerne til overgivelse. Sejrsbugten blev foreslået som landingsplads.

Plan (D) var så langt fra en fuldt udarbejdet plan. Der var ingen diskussion af transportproblemerne, og de nøjere forhold omkring forsvaret af Sjælland og den danske indsats blev ikke taget op. Men »planen« var udtryk for, at en britisk aktion mod Sjælland under visse omstændigheder ansås for en realistisk mulighed. I svaret til War Office af december 1907 blev der givet udtryk for en lignende positiv vurdering.

Sjællands-spørgsmålet kom nu til at stå i centrum for en livlig menings-

42. *War Plans 1907–1911*, Part I, Plan (A)–(D).

udveksling mellem de to værn. I begyndelsen af 1908 følte man sig i admiralitetet tilskyndet til at beskæftige sig mere indgående med denne problematik, og fra april foreligger en 19 sider lang redegørelse med titlen »Military Expedition to Zealand in Support of the Danes against German Invasion«⁴³. Man tog her spørgsmålet om betingelserne for en sådan ekspeditions succes og de mulige fordele, der var forbundet med den, op til mere detaljeret drøftelse.

Der opereredes med forskellige situationer alt efter udgangspositionen for englænderne ved ankomsten til de danske farvande. I det første tilfælde (case I) var kun Nordjylland, København og det nordlige Sjælland endnu på danske hænder, og vanskelighederne for engelsk fremrykning både til vands og til lands understregedes meget kraftigt. Således ville englænderne i første omgang ikke kunne gøre sig håb om at trænge ind i Østersøen. I det hele var udsigterne for en heldig gennemførelse ikke store. I det andet tilfælde (case II) ydede Danmark større modstand, og tyskerne nåede ikke gennem bælteerne, før englænderne kom. Engelsk beherskelse af Sund og Bælter ville gøre udslaget og give England afgørende fordele med henblik på den videre krigsførelse. Om det danske forsvars rolle hed det:

“The situation assumed in this case is obviously impossible unless Denmark brings her defences up to modern requirements.

Nevertheless the case is interesting as showing what enormous advantages we should gain over the Germans were it possible to induce the Danes to take the necessary steps for their own defence, and how simple the dispatch of a military force in their support would be. It could land almost anywhere in Zealand, and the German troops already on that island cut off from their own country, would soon have to surrender.”

Styrken af det danske forsvar – og ikke kun den danske holdning – syntes altså at spille en helt afgørende rolle for, om en hjælpeaktion ville kunne lykkes. De konkrete ønsker om forbedringer knyttede sig til forsvaret af Store og Lille Bælt og først i anden række til København.

Denne redegørelse og de forudsætninger den byggede på gav anledning til en meget kraftig kritik i War Office⁴⁴. To hovedsynspunkter blev her gjort gældende: 1) England har ingen mulighed for at slå Tyskland på

43. Redegørelsen er udarbejdet af War College, hvortil N. I. D. (Naval Intelligence Department) sendte sager til undersøgelse – (jvf. *Marder* s. 33) – *ibid.*

44. *Defence and Operational Plans (Europe)*, E 2/15 (The position of Denmark regarding proposed attack on Zealand), P. R. O. W. O. 106/46 og E 2/16 (Proposed military expedition to Zealand), W. O. 106/47 A. D. M. O.'s notat findes i den sidste pakke.

Sjælland, 2) England har ikke interesse i at besætte Sjælland, derimod kun i at støtte flåden i selve bæltpassagen.

Hærens synspunkter ridsedes klarest op i et notat fra D. M. O. (Director of Military Operations) af 5. august 1908. Case I ansås for »hopeless from the start«, idet englænderne ingen mulighed havde for at genere den tyske »Line of Command«, hvorfor de tyske tropper på Sjælland til stadighed ville kunne forblive overlegne. Case II afvist som utopisk – englænderne ville aldrig kunne nå Store Bælt før tyskerne. Det danske forsvars styrke ville således ingen betydning få. Videre kritiseredes redegørelsen for en fejlagtig forudsætning om, at tyskerne var tvunget til at invadere Danmark for at opnå herredømme over Sund og Bælter. Director of Military Operations skrev herom:

“A German threat to Denmark that if she interfered she would lose her little Navy should surely be sufficient. I do not think that in any case Denmark would take active action against Germany: subsequent reprisals would be so unpleasant.”

Han præciserede derefter i hvilken retning krigsministeriets ønsker gik i hele dette spørgsmål:

“What we, the War Office, want to know from the Admiralty is how, in case of war with Germany, we could best assist the Navy either in holding the shores of the Great Belt, or how in any other way, we could make ourselves most offensive to Germany. The question as to how we could help Denmark against Germany is a different matter altogether.”

Den strategi, han anbefalede, gik ud på indirekte at svække tyskerne i Østersøen, enten ved at lokke dem ud gennem bælterne til et slag i Kattegat eller ved at tvinge dem til at sende dele af Østersøflåden til Nordsøen gennem Kielerkanalen. Først herefter kunne en militær ekspedition komme på tale med det formål at åbne bælterne. Han forestillede sig en mulig engelsk besættelse af strategisk vigtige punkter som Korsør, Nyborg og Sprogø, eventuelt kombineret med afsendelse af en større engelsk styrke ind i Østersøen, for som han skrev: »... the moral effect of a large number of British military transports in the Baltic – destination unknown – might be considerable.«

Hær og flåde havde således tilsyneladende ret afvigende opfattelser af både mål og muligheder, når det gjaldt engelske operationer på dansk område. Men det skal nu forsøges at sammenholde denne meningsudveksling omkring Sjællands-spørgsmålet med admiralitetets Østersøstrategi set i en videre militærstrategisk sammenhæng. Den hidtil re-

fererede diskussion har i alt væsentligt indskrænket sig til de mere lokalstrategiske overvejelser.

En illustration af, at admiralitetets stærke interesse for de sjællandske problemer hang sammen med den grundlæggende strategiske konception, har man i en skrivelse af 19. oktober 1908, »Expedition against Zealand«, der er skrevet af D. N. I. (Director of Naval Intelligence) som svar på War Office' ovennævnte kritik⁴⁵. Første del af svaret har følgende ordlyd:

“There seems no doubt that if Great Britain is engaged in a *single-handed war with Germany*, there will be no necessity for us to attempt to force our way into the Baltic, except perhaps at a late period of the war, and after a decision has been arrived at with the German Fleet. Germany also would have no excuse for attacking Denmark, or even for occupying, or obstructing, the free passage of the Belts. If she were to attempt to do this, she would run the risk of bringing in other enemies, particularly *Russia, who could not stand by and see with equanimity a German occupation of the only waterways leading to her ports*. We may therefore make the assumption that Germany will not have the whole of her military resources free to operate against Denmark.

The most likely contingency that would induce us to undertake any operations in these waters would be if we were engaged as *the ally of France*, and, in this case, it would probably be necessary for us to run risks which would be quite unjustifiable if we were acting solely on our own account. It might be very important to keep the passage open to the German Baltic coasts, so as to force her to provide for their defence, and so prevent a certain proportion of her forces, at any rate, from being despatched to the French frontier. What that proportion would be is a matter which only the G. S. can say, but, with these coasts open and exposed to an attack anywhere, *it would probably necessitate a larger force being held inactive than any that we could hope to hold when acting in other directions*.

The naval difficulties are very great, as has been shown in the paper already communicated, but, at the same time, the situation will have to be faced, and we must try to find some way of minimizing these difficulties as much as possible.” (mine udh.).

Hertil er for det første at bemærke, at der i D. N. I.'s svar ikke specifikt refereredes til Sjælland på trods af, at skrivelsen var et led i meningsudvekslingen om dette emne. I svarets sidste del taltes der ligesom i D. M. O.'s notat om besættelse af linien Korsør, Sprogø, Nyborg. Det kunne tyde på, at Sjællands-debatten for admiralitetet også tjente til at understrege mere generelle synspunkter.

Afgørende for selve tankegangen i Director of Naval Intelligence'

45. *ibid.*, E/2/16.

skrivelse er sondringen mellem en isoleret tysk–engelsk og en mere omfattende europæisk storkrig, hvor England har fastlandsallierede. Kun i det sidste tilfælde kunne en eventuel engelsk ekspedition komme på tale, og den ville da – hvis heldigt gennemført – tjene det formål, at tvinge tyskerne til at holde store styrker i beredskab på Østersøfronten. For D. N. I. var det vigtigt at understrege, at spørgsmålene omkring de danske farvande slet ikke ville blive aktuelle i tilfælde af en isoleret krig. Dels var der for England under en sådan krig – bortset fra den sidste fase – slet intet formål med en indtrængen i Østersøen, dels ville Tyskland af frygt for komplikationer næppe forsøge at spærre passagevejene. Denne argumentation ledte D. N. I. til en marginalopfattelse vedrørende Danmarks stilling under en europæisk krig. Specielt på grund af de russiske interesser ville Tyskland kun kunne afsætte begrænsede styrker til et angreb på Danmark. En engelsk Sjællands-ekspeditions succes under en generel europæisk krig blev hermed sandsynliggjort ⁴⁶.

En lignende understregning af sondringen mellem de forskellige krigssituationer findes i admiralitetets overvejelser vedrørende de generelle krigsplaner fra sommeren 1908. I en isoleret tysk–engelsk konflikt blev Danmarks og Østersøens betydning for England anset for ganske underordnet, og man gik endda så vidt som at advare mod en dansk eller engelsk indgriben over for en tysk krænkelse af dansk neutralitet.

Den opfattelse, som i krigsplanerne gøres gældende om Danmarks militærgeografiske placering, fremgår meget godt af nedenstående uddrag af »War Plan. Germany. W. 1.« fra maj 1908, der vedrører den begrænsede tysk–engelske krig. Heri omtales Danmark som en lille, svag stat, der ikke er i stand til at forsvare sig selv og heller ikke vil kunne undgå at blive inddraget i en krig mellem England og Tyskland. De nyligt afsluttede Østersøkonventioner vil derfor heller ikke få nogen betydning. Herefter hed det:

“If in a war between England and Germany, Denmark professes herself unable to do more than protest against belligerent operations in her territorial waters, Germany, from her proximity to them, may be in command of them before we can prevent her.

On the other hand, if Denmark attempts armed intervention, Germany

46. Den optimistiske vurdering af Danmarks muligheder for at undgå at blive inddraget i en tysk–engelsk krig er det svært at spore andetsteds. Også inden for admiralitetet synes den modsatte opfattelse ellers at være fremherskende. Men Danmarks stilling i sig selv er sjældent i centrum for interessen. Mere væsentligt er det at påpege, i hvilken sammenhæng en sådan argumentation fremføres. Det sker her for at understrege det skarpe skel, der hævdes at være mellem Danmarks strategiske betydning i de to krigssituationer.

will secure them by invading Denmark, and will thus be more firmly in possession than in the first case.

Crediting the Germans, as we must, with a full appreciation of the advantages which will accrue to them in virtue of their being first in the field, and the corresponding disadvantages to England which will result from German occupation of these waters, we must be prepared to find, on the outbreak of war, that our enemy has taken full advantage of his proximity to the Baltic entrances, and that he has taken steps to prevent our passage through them.

The great tactical and strategical advantages which Germany would enjoy if her naval forces were in possession of the Belts have already been emphasized in our paper dealing with the dispatch of an expeditionary force to Zealand in support of the Danes against invasion by Germany, and it is unnecessary to enlarge on them again, but further contemplation of them convinces us that any attempt to force our way into the Baltic would be a strategical error.

The only conceivable case in which it would be advisable might occur in the event of *general European war*, when we might feel compelled to threaten the German Baltic coasts in order to lessen the military pressure upon our allies" 47 (mine udh.).

Igen har man afvisningen af engelske muligheder for indtrængen i Østersøen i tilfælde af en krig mellem kun England og Tyskland. Det fremgår også af citatet, hvilken afgørende rolle for Østersøstrategien hensynet til Englands allierede, først og fremmest Frankrig, i givet fald spiller. Men endvidere fremgår det, at man i krigsplanen – i modsætning til redegørelsen for Sjællands-ekspeditionen – ikke nærrede nogen illusioner om mulighederne for at forsvare det danske område under et tysk angreb. Det danske forsvar tillagdes ikke nogen selvstændig rolle. Tyskland og ikke Danmark måtte anses for at være den faktiske herre over indsejlingen til Østersøen 48. Dette var en følge af Danmarks svaghed og strategisk udsatte beliggenhed. Men heraf fulgte endvidere, at det fra et engelsk synspunkt kun ville være værre, hvis Danmark forsøgte at modsætte sig en tysk neutralitetskrænkelse i bæltområderne. I så fald ville Danmark blive besat, og Tysklands magtposition i de danske farvande ville blive endnu kraftigere cementeret.

En sådan cementering af tysk kontrol med Danmark kunne ikke være i engelsk interesse, specielt ikke da man også i krigsplanen holdt mulig-

47. *War Plans 1907–1911*, War Plan. Germany W. 1., Ch. I – Introductory, s. 3–4.

48. Spørgsmålet om Danmarks stilling som dørvogter ved indgangen til Østersøen spillede en stor rolle i den danske forsvarsdebat. Om P. Munchs opfattelse, se Ole Karup Pedersen; *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik* (1970) s. 426–29. Se i øvrigt nedenfor s. 528.

heden for engelske aktioner i det danske område åbent i tilfælde af, at en tysk–engelsk krig skulle udvikle sig til et generelt europæisk opgør. I admiralitetets planer vedrørende søstrategien i en krig med Frankrig som allieret var man inde på tilsvarende tanker om det hensigtsmæssige i engelsk tilbageholdenhed som det eneste middel til at begrænse tysk krænkelse af dansk neutralitet. Om Danmarks holdning og engelske reaktioner over for Danmark i begyndelsen af en sådan krig hed det i War Plan W. 3 fra juli 1908 bl. a.:

“Short of the actual hostility of Denmark, the worst situation we have to contemplate is the possibility of the Danish Government adopting the policy of attempting to “run with the hare and hunt with the hounds.” She may protest mildly against any infringement of her neutrality by Germany, but confess herself unable to take any active measure to prevent it. On the other hand, if we take her to task on the subject, it may only make matters worse for us, and throw her into the arms of Germany”⁴⁹ (min udh.).

Det er i øvrigt værd at bemærke, at der i denne krigsplan igen opereredes med alternative muligheder alt efter, hvorledes Danmark ville stille sig ved krigsudbruddet. Stillede Danmark sig fjendtligt over for England, måtte alt håb om indfald i Østersøen opgives. Men både i tilfælde af en neutral holdning, der ansås for mest sandsynlig, eller hvis Danmark stillede sig på Englands side, argumenteredes der for, at en engelsk aktion med held ville kunne gennemføres. Der var dog ikke som i forbindelse med Sjællands-ekspeditionen tale om at støtte sig på det danske militærs styrke. Det var igen Danmarks holdning – og ikke så meget dets forsvar – der var afgørende. Det umiddelbare formål for en engelsk aktion var hverken at hindre en tysk besættelse eller afskære en tysk hær i Danmark. Den engelske landsætning tænkte at foregå på Fyn og ikke på Sjælland og sigtede direkte på kontrol med bæltpassagen.

Men helt bortset fra Danmarks holdning fremhævedes det i War Plan W. 3, hvilken afgørende betydning de allierede ville få for Englands muligheder i Østersøområdet. For det første nævntes tidsfaktoren. På grund af krigen på vestfronten ville Tyskland være forhindret i straks efter krigsudbruddet at sende tropper til Danmark. Hvis den danske regering var villig til at samarbejde med England, ville den militære situation efter krigens udbrud iflg. admiralitetets plan tegne sig på følgende måde, idet det antoges, at den engelske hovedflåde da straks ville blive sendt mod Østersøen:

49. *War Plans 1907–1911*, War Plan. Germany W. 3., Part II, Ch. I – Introductory, s. 5.

“The object of the German Fleet will be to delay the British until the German troops are ready, and our object must be to scatter the German Fleet and clear the way for British troops to be thrown into the Island of Fyen.

With the French Army engaging their attention on the Franco-German frontier, the Germans could not mobilize troops for an advance in Denmark under ten days, and it is during this period that the British Fleet must take advantage of its opportunity”⁵⁰.

Med tyske tropper ti dage forsinkede ville England have en måske afgørende fordel på dansk territorium. Men en mindst lige så væsentlig faktor var Ruslands eventuelle indgriben i krigen på fransk-engelsk side. Ruslands forholdsvis svage sømilitære stilling omtales. Men marginalt ville den russiske flåde kunne få stor betydning i Østersøen:

“Nevertheless, even with her existing naval forces in the Baltic, *Russia's assistance might make all the difference to us between obtaining access to the Baltic or not.* If the Russian Baltic Fleet and flotillas could entice German naval forces from the Great Belt only for a short time, or attack them in rear, while the British Fleet advances against them, Germany's position in the Baltic would be lost. Of course, Denmark would necessarily be involved, but she can hardly expect to escape a general European conflagration”⁵¹. (min udh.)

Med alle disse argumenter søgte admiralitetet at understøtte det synspunkt, at amfibiekrigsførelse i Østersøområdet var mulig, og de opstillede krigsplaner kan da meget vel ses i sammenhæng med det grundlæggende modsætningsforhold mellem de to værn. Ikke mindst i slutningen af redegørelsen for War Plan W. 3 afsløres en sådan sammenhæng. Her hed det, at hvis Danmark stillede sig positivt over for englænderne, burde alle engelske tropper sendes til Danmark og ingen til støtte for Frankrig på vestfronten. Og i de afsluttende konklusioner fremhævedes amfibiestrategien:

“... whatever the Danish and Russian attitudes may be, *a strong military force, distinct from the troops intended for the reinforcement of the French Army,* must be mobilized in England immediately on the outbreak of war, or before that if possible. The troops must be embarked and held in readiness for any oversea operation that suits the circumstances”⁵². (min udh.)

Når der til tider i admiralitetets overvejelser kunne komme noget nærmest ulogisk ind i argumentationen vedrørende engelske militære mulighe-

50. *ibid.*, s. 9–10.

51. *ibid.*, Part I, Ch. I – Introductory, s. 5.

52. *ibid.*, Part II, Ch. I – Introductory, s. 12.

der i det danske område, hang det bl. a. sammen med denne stærke interesse for at understrege den grundlæggende strategiske konception og sammenhængende hermed ønsket om så skarpt som muligt at skelne mellem de to krigssituationer, hvor England henholdsvis stod alene, og hvor det havde allierede på fastlandet. Vurderingen af Danmarks strategiske betydning blev da afgørende påvirket af »uvedkommende« hensyn, der i sidste ende kan spores tilbage til admiralitetets egne organisationsinteresser.

Med udgangspunkt i de to krigssituationer kan man da fra det materiale, der foreligger om engelske militære overvejelser i årene 1907–08 konkludere, at *admiralitetet* i tilfælde af en isoleret tysk–engelsk krig anså Danmarks stilling for håbløs, og at en engelsk støtteaktion dels ikke ville være mulig, dels ikke ville være påkrævet ud fra Englands egne strategiske interesser. Hvis krigen derimod også involverede Frankrig og evt. Rusland, ville England have en interesse i at forcere de danske bæltter, og en engelsk militær aktion med henblik herpå ville, på grund af tyske handicaps ved at have Frankrig og muligvis også Rusland som fjender, have gode udsigter til at lykkes. Her ville det dog spille en rolle, hvilken holdning den danske regering indtog over for de krigsførende. Kun i tilfælde af åbent fjendskab fra dansk side ville englænderne blive tvunget til at opgive Østersøstrategien. Selve omfanget af det danske forsvar var af underordnet betydning.

For *War Office* stillede situationen sig nærmest lige modsat. Med Frankrig som allieret udelukkede man på forhånd, at Østersøområdet og herunder Danmark kunne få nogen væsentlig strategisk betydning for England. England måtte da koncentrere hele sin forsvarsindsats omkring hjælpen til Frankrig på vestfronten, og hertil krævedes også flådens assistance. Kun i forbindelse med en isoleret tysk–engelsk krig så man i krigsministeriet nogen mulighed for, at dansk territorium kunne få interesse for England. Krigen ville i så fald blive af ren maritim karakter, og det afhang da af admiralitetets bedømmelse, om hæren eventuelt skulle assistere ved besættelse af strategiske punkter ved indsejlingen til Østersøen. Da admiralitetet under en krig begrænset til England og Tyskland ikke fandt det hensigtsmæssigt at forsøge et indfald i Østersøen, kan man sige, at Danmark under alle omstændigheder ud fra hærens synspunkt ville komme til at udgøre et marginalt område, der ikke ville blive inddraget i de egentlige krigsbegivenheder.

Det skal nu undersøges, hvorledes striden mellem de to værn manifesterede sig i forbindelse med fastlæggelsen af den samlede engelske krigsstrategi i årene 1908–11, hvorledes striden »afgjordes«, og hvilke

konklusioner det er muligt at drage heraf vedrørende den plads, Østersøen og dansk område kom til at indtage i Englands alliancestrategi i de sidste år før 1. verdenskrigs udbrud.

4. Politisk afklaring 1908–11

De uoverensstemmelser – med udløbere i Østersøproblematikken – der eksisterede mellem hær og flåde, angik på ingen måde uvæsentlige spørgsmål, selv når de ses i relation til fastlæggelsen af den generelle engelske udenrigspolitiske kurs i tiden op til 1. verdenskrig. For det første vedrørte de et fundamentalt militærstrategisk valg, der i sig selv var et stykke udenrigspolitik, al den stund en militærstrategi altid til en vis grad vil være en afspejling af bestemte relationer staterne imellem. Men for det andet, og mere konkret, var de nævnte uoverensstemmelser nøje forbundne med overvejelser vedrørende et afgørende sporskifte i engelsk udenrigspolitik. Skulle England allerede i fredstid lade sig binde til at støtte en bestemt stormagt på fastlandet i krigstilfælde? Noget sådant ville være ikke mindre end et grundlæggende brud med den udenrigspolitiske tradition.

Når man tager disse udenrigspolitiske implikationer i betragtning, virker det måske umiddelbart ejendommeligt, at uoverensstemmelserne mellem de to værn uden nævneværdig indblanding ovenfra fik lov at henstå uafklarede i længere tid, samt at striden knap nok på noget tidspunkt kan siges at være blevet endelig afgjort. Når det gik sådan, hang det imidlertid bl. a. sammen med de betingelser, hvorunder datidens engelske udenrigspolitik blev til. I det følgende skal kort omtales et par af de forhold, der stillede sig hindrende for en klar politisk standpunkttagen enten til fordel for hærens eller til fordel for flådens synspunkter.

For det første kan der være grund til at understrege det generelle forhold, at den militære sagkundskab dengang indtog en helt anden plads i den udenrigspolitiske beslutningsproces, end den normalt gør i vore dage. I England var der måske ikke – som tilfældet var i Tyskland – tale om, at militæret organisatorisk indtog en særlig stærk magtposition inden for det politiske system. Snarere herskede der en anden opfattelse af, hvad der var militære, og hvad der var politiske spørgsmål, end den vi kender i dag. Selv militære anliggender af forholdsvis stor rækkevidde kom sjældent op til »politisk« afbøring, idet de i vid udstrækning betragtedes som tekniske spørgsmål, som de professionelle embedsmænd kunne tage sig af. Netop fastlæggelsen af den militære strategi – selv om den var af nok så grundlæggende karakter – betragtedes som et sådant teknisk spørgsmål, der egnede sig til løsning ad professionel vej.

Også for det militære område havde det betydning, at demokratiseringsprocessen endnu ikke havde nået udenrigspolitikken.

Forholdet mellem den militære sagkundskab og den politiske ledelse havde indflydelse på de institutionelle rammer, inden for hvilke den strategiske planlægning foregik. Som øverste organ for forsvarsplanlægningen havde man i 1904 skabt den flere gange omtalte Committee of Imperial Defence, C. I. D. – et regeringsudvalg, hvor også repræsentanter for værnene sad som medlemmer. Denne komité fungerede imidlertid i begyndelsen slet ikke efter hensigten. Man opnåede hverken den koordination mellem den politiske og den militære ledelse eller mellem de to værn indbyrdes, der var tilstræbt ved udvalgets nedsættelse. Om C. I. D.'s første år har en amerikansk forsker bemærket:

“While the Committee of Imperial Defence brought the professional leaders into organized relation with the statesmen, the experts appeared as *individual* advisers on problems connected with their services, and not as members of a *collective* military advisory organ encompassing *both* services. This left strategic plans somewhat compartmented”⁵³. (forf. udh.)

Det var sjældent, at værnenes krigsplaner blev bragt frem til diskussion i dette forum, og det var derfor også sjældent, at der var lejlighed til at opnå en udligning af synspunkter. En medvirkende faktor var den herskende utilbøjelighed – især inden for admiralitetets ledelse – til at kommunikere krigsplanerne videre, og det gjaldt både opad og nedad. Hvor lidt kontrol, der fra C. I. D.'s side havde været med udarbejdelsen af admiralitetets krigsplaner, fremgår af situationen i forbindelse med Agadir-krisen i 1911, hvorom Marder skriver:

“The Cabinet was shocked and amazed to find, during Wilson’s absence, that the Admiralty could produce no war plan for the Navy. It was so secret that only the First Sea Lord knew what it was! It was locked up in his own brain, though one story has it that it was scratched out on a single sheet of paper locked up in a safe to which only he had the key.”

Videre hedder det om Fisher og Wilson:

“They believed that war plans must be prepared in the greatest secrecy by the First Sea Lord alone, kept to himself, lest there be a leak, and divulged to the Army only on the outbreak of war”⁵⁴.

I sine memoirer skriver Fisher, at kun han selv og Sir Arthur Wilson kendte flådeplanerne, mens han var First Sea Lord.

53. Citeret efter Marder, s. 384. Se i øvrigt hos Guinn, *op. cit.*, s. 22–25.

54. S. 244 og s. 247.

Fishers og Wilsons ønske om så vidt muligt at hemmeligholde krigsplanerne afspejledes både i deres modstand mod enhver form for samarbejde med franskmændene og i deres modstand mod skabelsen af en effektiv planlæggende stab inden for admiralitetet. Efter pres udefra var der i 1909 blevet skabt et »Navy War Council«, der skulle tage sig af strategiske problemer, herunder krigsplaner. Men det nye organ blev slyttet af både Fisher og Wilson, der ikke ville lade sig påtvinge organisationsformer, som de mente kun hørte hjemme i War Office. Først efter Wilsons afgang i 1912 og Churchills overtagelse af marineministerposten blev disse forhold ændret. Navy War Council nedlagdes, og i stedet oprettedes »Admiralty War Staff« med henblik på den strategiske planlægning. Nogen virkelig forbedring var der dog i de første år ikke tale om, idet man havde problemer med at finde tilstrækkelig kvalificerede folk til at bemane den nye stab.

Hvad angår samarbejdet med Frankrig kan man konstatere en lignende udvikling. I hele perioden 1905–11 viste admiralitetet sig uvillig til at udarbejde planer for en fælles fransk–engelsk krigsindsats, selv om behovet herfor adskillige gange trængte sig på; således allerede under Marokko-krisen i 1905–06. Visse indledende drøftelser med franske flådemyndigheder blev et par gange påbegyndt, men det kom aldrig til nogen virkelig udveksling af krigsplaner med henblik på koordination af søstrategien. Først i 1912 kunne samtalerne for alvor begynde, og det kom da ret hurtigt til en omfattende fransk–engelsk flådeoverenskomst.

Netop spørgsmålet om et eventuelt militært samarbejde med Frankrig gjorde i øvrigt forholdet mellem de militære og de politiske myndigheder og forholdet mellem de to værn indbyrdes i særlig grad indviklet. Politisk var man i konkrete situationer nok villig til at gå ind for militær bistand til Frankrig, men regeringen veg tilbage for et mere varigt engagement, der let kunne blive resultatet af en detaljeret fælles krigsplanlægning. Derfor kunne der på politisk hold opstå en konflikt mellem en militærstrategisk og en udenrigspolitisk opfattelse, forstået på den måde, at en støtte til fordel for hærens synspunkt ikke let lod sig forene med en fortsat opretholdelse af den udenrigspolitiske handlefrihed. Dette dilemma kan have været en medvirkende årsag til kabinettets og C. I. D.'s passivitet vedrørende de strategiske problemer og forskubbelsen af ansvaret til de militære myndigheder. Karakteristisk er således premierminister Asquiths holdning i 1911, da han – samtidig med at forsikre om sin modstand mod hærens synspunkter – gennemførte netop den reorganisering i kabinettet og den militære topledelse, der sikrede udarbejdelsen af

planer i overensstemmelse med hærens ønsker⁵⁵. Resultatet var, at selv om hærens opfattelse sejrede på det militærstrategiske plan, dækkede denne sejr nærmest kun over rådvildhed på det politiske plan. Om en virkelig afgørelse i striden mellem de to værn kunne der derfor ikke blive tale, højst om en afgørelse imod flådens planer.

I efteråret 1908 nedsattes under C. I. D. en underkomité med premierministeren som formand og med en halv snes repræsentanter for hær og flåde som medlemmer⁵⁶. Komiteens opgave var at undersøge forskellige krigssituationer, hvor den britiske hær kunne tænkes at blive inddraget. I referaterne fra komiteens møder og i de tillæg til rapporten, som War Office og admiralitetet lod udarbejde, afspejles de grundlæggende uoverensstemmelser mellem hær og flåde, og man genfinder her i det store og hele de samme synspunkter, som tidligere er blevet konstateret på lavere plan. Alligevel kan der være grund til at opholde sig ved subkomiteens redegørelser. Dels sker der her visse interessante modifikationer i værnenes opfattelse, dels er der tale om synspunkter, der peger frem mod en foreløbig afklaring af konflikten.

Fra hæren foreligger to memoranda af interesse i denne sammenhæng, nemlig Appendix IV om »Possible sphere of Action for the British Army« og Appendix XI: »The position of Denmark in the Event of an Anglo-German War«⁵⁷. I det første blev alternativet mellem vestfronten og Østersøen igen stillet op, og man afviste helt klart Østersøen og den tyske Nordsøkystr som operationsområde for den britiske hær. Derimod havde man i generalstaben allerede udarbejdet en foreløbig plan for direkte støtte til Frankrig. Man påtænkte her en hurtig mobilisering af 4 divisioner + 1 kavalleridivision til øjeblikkelig transport over Kanalen. Af forsigtighedsgrunde og fordi man ikke havde tilstrækkelige informationer om de franske mobiliseringsplaner, var planen endnu ikke blevet udarbejdet i detaljer. Det blev antydnet, at den politiske beslutning stadig manglede:

“Should His Majesty’s Government decide *at any time* to render such assistance to France as is here contemplated, it would thereupon become necessary to ask for this information, and to decide in consultation with the French General Staff upon the task to be assigned to the British Commander-in-chief.” (min udh.)

55. *ibid.*, s. 248 ff.

56. *C. I. D. subcommittee*. Reports and Proceedings of a Sub-Committee of the Committee of Imperial Defence appointed by the Prime Minister to consider the Military Needs of the Empire. P. R. O. Cab. 16/5. For kommissorium og selve den endelige rapport (jvf. nedenfor s. 530) *C. I. D. 1909*, Cab. 38/15.

57. *C. I. D. Paper E-3 og E-10*.

Fra hærens side ønskede man stærkt, at man i det mindste besluttede sig for, at det – på et eller andet tidspunkt – kunne blive nødvendigt at sende engelske styrker over kanalen. Var en sådan beslutning først truffet, kunne man gå i gang med den konkrete planlægning med franskmændene. Subkomiteens rapport var i realiteten udtryk for netop denne beslutning og var således indirekte med til at binde regeringen også i mere konkrete situationer, jvf. i øvrigt nedenfor.

Hærens andet memorandum fra februar 1909 placerede klart Danmark inden for tysk interessesfære. Udgangspunktet for argumentationen var en præcisering af Danmarks stilling ved indsejlingen til Øresund:

“The geographical situation of Denmark places her in a position to control the entrances to the Baltic, but *Denmark no longer claims to exercise any such control*, and her naval and military weakness exposes her to the danger of becoming a bone of contention between her more powerful neighbours” (min udh.)

Der var her tale om den samme opfattelse, som tidligere også admiralitetet havde givet udtryk for (jvf. s. 520 n.), nemlig at det ikke længere var Danmark, der besad nøglen til Østersøen – det danske territoriums strategiske vigtighed modsvarede af den danske stats militære afmægtighed. Og denne afmægtighed kunne vel at mærke ikke tilskrives bestemte danske regeringers politik, men fulgte af landets lidenhed og dets begrænsede ressourcer. Disse forhold kombineret med de stærke tyske interesser i området bestemte landets militærstrategiske placering mellem Tyskland og England.

Følgende udsnit af den engelske generalstabs hemmelige udredning til kabinetsudvalget kunne næsten lige så vel være skrevet som et indlæg i den netop da højaktuelle danske forsvarsdebat – med en yderst klar stillingtagen til den ene side:

“It seems clear that the desire of the Danes is to preserve an absolute neutrality in the event of war between the United Kingdom and Germany, and it seems equally clear that the large majority of the nation wish to order their defences by land and sea as to enforce respect for their desire. At the same time, the facts must be faced that, whatever their sentiments, the Danes have nothing to gain and everything to lose by opposing Germany, and their defences are not now sufficient to enforce respect for their neutrality on Germany, and that *it is very doubtful if the resources of the nation are great enough to enable them adequately to strengthen their defences*. Once a German force has occupied any important portion of their territory, the Danes would appear to have every reason for trying to prevent their country from becoming the theatre of operations. They have no assurance that British

help will be forthcoming in the hour of need, and it would seem, therefore, that *the United Kingdom would be unwise to count in any way upon Denmark's offering effective resistance to a German attack.*" (mine udh.)

Konklusionen på redegørelsen var i øvrigt, at »no military assistance of any value can be given to the Danes by the United Kingdom«, dvs. at hærens memorandum i realiteten understøttede to helt centrale argumenter i den danske forsvarsdebat: 1) den danske neutralitet kan ikke effektivt forsvares, 2) der kan i krigstilfælde ikke ventes hjælp fra England.

Vender vi nu tilbage til den debat, der primært interesserer her – debatten mellem de to værn i England – kan der være grund til at notere, at hæren i slutningen af sit memorandum igen stillede de tre spørgsmål, der oprindeligt indgik i meningsudvekslingen med admiralitetet (jvf. s. 514). For hæren var både de engelske militære muligheder og de strategiske interesser så begrænsede, at Danmark måtte betragtes som hørende under tysk interesseområde. Man ville dog tage forbehold over for eventuelle vitale marinestrategiske interesser, som flåden kunne påpege. Når det imidlertid aldrig kom til nogen virkelig debat mellem hær og flåde omkring dette vigtige spørgsmål, hang det sammen med den afgørende sondring mellem to krigssituationer, som flåden til stadighed opererede med, og som hæren i denne forbindelse ikke ville anerkende. Det betød, at hær og flåde talte forbi hinanden. Kun i den første krigssituation ville flåden begrænse sig til en marinestrategisk tankegang. På dette plan afviste man engelske interesser i det danske område; men denne tilsyneladende enighed med hæren dækkede kun over en fundamental uenighed i den anden situation. Her understregede flåden de engelske interesser i Østersøen delvis på basis af landmilitære overvejelser, der ganske afvistes af hæren.

Denne manglende overensstemmelse i debattens præmisser giver sig igen til kende, når man vil forsøge at sammenholde admiralitetets memorandum til subkomiteen (Appendix X: »Naval Considerations regarding Military Action in Denmark«) med det tilsvarende fra hæren⁵⁸. I det første genfindes hovedsondringen mellem de to krigssituationer. Men på et afgørende punkt afveg tankegangen dog en del fra den, vi tidligere har kunnet konstatere i redegørelser fra admiralitetet. Mens man vedrørende den isolerede tysk-engelske konflikt klart afviste engelske muligheder for indtrængen i Østersøen og bagatelliserede de engelske krigsmål i området, var man i den anden krigssituation knap så ivrig som før for at understrege de engelske interesser. Nok opstilledes det som et

58. C. I. D. Paper E-8.

vigtigt mål for England at lette presset på sine allierede ved at true tyskerne på Østersøkysten; men man gjorde i memorandaet meget ud af at understrege betingelserne for, at en ekspedition kunne gennemføres med held. En forståelse med danskerne ville være nødvendig. Men vigtigst var måske nok faren for en blotlæggelse af de britiske øer, hvis hele hovedflåden skulle sendes til Østersøen⁵⁹. Man antydede muligheden af at lade den franske flåde foretage Østersøekspeditionen, idet det ikke kunne forsvares at lade andre end englænderne selv sørge for forsvaret af Nordsøen. Men denne mulighed afvistes stort set som både upraktisk og urealistisk. Admiralitetet konkluderede, at yderligere studier vedrørende vanskelighederne ved operationer i Østersøen var ønskelige.

Tilsyneladende var der her tale om en større overensstemmelse mellem flådens og hærens synspunkter. Den kraftige fremhævelse af betingelserne for, at en Østersøekspedition overhovedet burde iværksættes kunne fortolkes som en imødekommelse af hærens strategiske opfattelse. Men i virkeligheden var der nok snarere tale om, at man i polemikken med hæren begyndte at lægge vægten på nye argumenter. Det skal straks vises, hvorledes man ved debattens kulmination i 1911 ikke længere brugte Østersøoffensiven som hovedargument – uden af den grund at svække angrebene på den af hæren forfægtede strategi.

Subkomiteen afgav i juli 1909 sin endelige rapport, der kom til at virke som en kraftig opbakning af War Office' synspunkter. Rapporten indeholdt tre hovedafsnit, hvoraf det første behandlede støtten til Frankrig, de to sidste hærens anvendelse i henholdsvis Holland og Danmark. Under diskussionen af støtten til Frankrig afvistes angreb og landgang på de tyske kyster som et effektivt middel, og i stedet blev generalstaben anmodet om at udarbejde alle detaljer vedrørende den skitseplan, som den selv havde fremlagt om afsendelse af 4 divisioner og 1 kavalleridivision (i alt ca. 110.000 mand) til Frankrig.

I det sidste afsnit udtalte komiteen: »We do not consider it desirable to formulate any conclusions with regard to the employment of the British Army in Denmark.« Generelt blev dog følgende sagt:

“The Danes would gladly welcome an assurance from Great Britain that she would come to their assistance in time of need. *Owing to the proximity of Germany, and to the paucity of the Danish resources, it is improbable that they will ever place their means of defence in such a state as will enable them to enforce respect for their neutrality. Any military assistance, therefore,*

59. Invasionsfaren var et ofte forekommende spørgsmål i den engelske forsvarsdebat i denne periode, men det er påfaldende, at dette argument bruges af admiralitetet i netop denne forbindelse.

that Great Britain might send them would probably arrive too late to avert the occupation by Germany of both shores of the Great Belt, and the consequent closing of the Baltic to ships of the largest type”⁶⁰. (min udh.)

Med subkomiteens rapport forelå for så vidt en autoritativ stillingtagen til de herskende uoverensstemmelser om strategien. Men i praksis var det begrænset, hvad der kom ud af komiteens henstillinger, idet admiralitetet ikke følte sig bundet heraf.

Der er ingen grund til her i detaljer at følge den videre udvikling i konflikten mellem hær og flåde, idet Østersøproblematikken – som allerede nævnt – ikke længere stod i centrum for debatten. Afgørende er det, at admiralitetet vedblev med at modarbejde hærens Frankrigsstrategi. Man nægtede simpelthen at medvirke ved transporten af troppeperne over Kanalen, selv efter at alle detaljer vedrørende den engelske indsats på vestfronten var udarbejdet i War Office. Planerne var endeligt udformede, efter at man med de franske myndigheder havde haft indgående drøftelser, der endte i en generel aftale mellem de to generalstabe i juli 1911.

Det sidste afgørende sammenstød inden krigen mellem de to værn fandt sted i august 1911, da engelsk støtte til Frankrig som følge af Agadir-krisen igen var blevet aktuel. Under det daglange møde i C. I. D. den 23. august blev konflikten bragt frem til overfladen. De strategiske problemer blev på mødet gjort til genstand for indgående drøftelser, hvoraf der foreligger udførlige referater. Nogen beslutning blev ikke truffet, men mødet resulterede – som tidligere omtalt – i visse personskifter, der i realiteten betød en yderligere understøttelse af War Office. Således blev Churchill, der få dage forinden havde affattet et memorandum, der lå på linie med generalstabens synspunkter, gjort til ny marineminister, og Sir Arthur Wilson måtte forlade admiralitetet få måneder senere. Herefter var der udadtil ingen nævneværdige uoverensstemmelser mellem de to grene af det engelske militær, og der fandt i de sidste år inden krigens udbrud en vis fælles strategisk planlægning sted. Flådens

60. Det er interessant at notere de helt modsatte konklusioner, komiteen nåede frem til for Hollands vedkommende. I slutningen af afsnit II hed det:

»The Committee consider –

(a.) That it would be prejudicial to our interests for Germany to obtain permanent possession of Holland.

(b.) That Holland should consequently be regarded as a possible theatre of war for the British Army.

(c.) That the General Staff should therefore work out plans, in such detail as may be practicable, in order that we may be prepared to assist the Dutch in the manner indicated in the General Staff Memorandum (C. I. D. Paper E-6).«

opgaver blev tilpasset planen om afsendelse af et engelsk ekspeditions-korps til Frankrig – en plan, der effektueredes i august 1914.

Men lad os kort vende tilbage til den skarpe meningsudveksling i august 1911, da man her – på C. I. D.-plan – havde de sidste strategiske overvejelser med relation til Østersøspørgsmålet ⁶¹.

Som optakt til mødet havde War Office i overensstemmelse med subkomiteens rapport fra 1909 fremlagt en fuldt udarbejdet plan for afsendelse af en britisk hær, nu bestående af 6 divisioner, til Frankrig. Fra admiralitetet forelå nogle stærkt kritiske bemærkninger, der bar præg af stor opfindsomhed hvad angår argumenter imod hærens plan, men det er påfaldende, at Østersøen ikke nævntes med et eneste ord; ikke fordi man udelukkede aktioner i dette hav; men åbenbart fordi man ikke fandt det hensigtsmæssigt at sætte Østersøoffensiven i Fishers udgave op som alternativ til planen fra War Office. I stedet anbefalede mere generelt amfibiekrigsførelse, kombinerede hær-flåde operationer med pludselige landsætninger på tyske øer og angreb på tyske kystbyer og fæstninger, især i Nordsøen. Samme strategi blev kraftigt støttet af Wilson i hans indlæg under den heftige debat den 23. august. Yderligere argumenterede han her for en snæver blokade af den tyske kyst, hvilket dog ikke indebar indtrængen i Østersøen. I det hele er det operationerne i Nordsøen, der optog Wilson mest. Han mente, at den af flåden foreslåede amfibiestrategi ville tvinge tyskerne til at tilbageholde hele 10 divisioner langs Nordsøkysten, hvilket iflg. Wilson ville bidrage væsentligt til den allierede krigsførelse. Hermed var hovedtankegangen fra Østersøprojektet overført på aktioner i Nordsøen. Senere under C. I. D.-mødet tog Wilson spørgsmålet om operationer i Østersøen op, men de kom tydeligvis først i anden række og var helt afhængige af et gunstigt udfald på krigsskuepladsen i Nordsøen.

5. *Sammenfatning*

Det skal nu forsøges at sammenfatte, hvilken betydning den franske »alliance« kom til at spille for de engelske Østersøplaner, og hvilke konklusioner der af det foregående kan drages om Danmarks plads i den engelske krigsplanlægning ⁶².

61. Referatet fra mødet såvel som de forberedende rapporter findes alle i *C. I. D. 1911*, Cab. 38/19.

62. I det samlede billede mangler endnu den rolle, som Rusland i de sidste år inden 1914 kom til at spille for den engelske søstrategi. Det var klart, at et nærmere sømilitært samarbejde mellem England og Rusland måtte indebære engelsk indtrængen i Østersøen. Men denne side af de engelske krigsforberedelser har i forbindelse med udformningen af nærværende afhandling ikke været

Helt fra begyndelsen i 1905 betragtedes Østersøen i flådens strategiske overvejelser som et velegnet operationsområde for England med henblik på indirekte at yde støtte til den franske krigsindsats på vestfronten. Denne opfattelse blev gjort gældende, selv om admiralitetet i andre redegørelser vedrørende søkrigen mod Tyskland direkte havde vendt sig mod indtrængen i Østersøen, idet man havde advaret mod de farer, der for England ville være forbundne, både med passagen gennem de danske stræder og med operationer i selve Østersøen (jvf. afsnit II). Når overvindelsen af disse farer ansås for mulig, hang det sammen med admiralitetets høje prioritering af Østersøoffensiven i den samlede – såvel land- som sømilitære – krigsførelse under en fransk- engelsk krig mod Tyskland.

Østersøoffensiven indgik som en væsentlig bestanddel af den amfibiestrategi, som især admiralitetschefen, John Fisher, var en kraftig talsmand for. Tankerne bag Fishers »Baltic Project«, der først under verdenskrigen fik en helt konkret udformning, kunne i hele perioden frem til 1911 genfindes på lavere plan i admiralitetets overvejelser. Ideen om at indsætte engelske – og senere russiske – tropper mod Tyskland via Østersøen mødte imidlertid stærk modstand uden for flåden. I både War Office og i C. I. D. var man stemt for, at hjælpen til Frankrig skulle ydes i selve Frankrig, evt. Belgien, og ikke som en kombineret hær-flåde ekspedition til Østersøen. Det var i høj grad på hærens initiativ, at det britiske ekspeditionskorps, B.E.F., i 1906 var blevet skabt. Da dets anvendelse under de forskellige kriser mellem Tyskland og vestmagterne blev aktualiseret, var det også altid hærens strategi, der blev lagt til grund. Først i 1909 blev der imidlertid fra C. I. D.'s side givet grønt lys for detailplanlægningen af den engelske indsats på vestfronten. Denne planlægning modarbejdedes kraftigt af flåden, der nægtede at beskæftige sig med de sømilitære aspekter.

Modsætningerne mellem hær og flåde kan dybest set fortolkes som udtryk for en kamp om den relative vægt, hvert af de to værn skulle tildeles i den samlede engelske krigsførelse. Da tankerne om angreb på Tyskland via Østersøen tydeligvis ikke billigedes på højere sted – uden

genstand for nærmere studier, og nye kilder til belysning af spørgsmålet kan derfor ikke fremdrages. Der kan dog være grund til at nævne, at optakten til de drøftelser, der i sommeren 1914 skulle have været indledt mellem engelske og russiske flådemyndigheder, netop vidner om en stærk engelsk tilbageholdenhed over for at engagere sig med russerne i Østersøen. På trods af stærk interesse fra russisk side kom drøftelserne i virkeligheden aldrig ud over den forberedende fase, idet englænderne så vidt muligt søgte at forhale dem (se *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, vol. X, 2, s. 812. Jvf. også Edward Grey: *Twenty-five Years*, vol. 1 (London 1925), s. 284–85).

at man dog definitivt var blevet afvist – var man derfor i admiralitetet ikke uden videre indstillet på at opgive angrebene på planerne om tropelandsætning i Frankrig. Man søgte da at hævde sine interesser på anden måde. Da striden mellem de to værn nåede et dramatisk højdepunkt på C. I. D.-mødet i august 1911, blev betydningen af amfibiekrigsførelse i Nordsøen stærkt fremhævet fra admiralitetets side. A. K. Wilson, der repræsenterede flåden, påstod her, at kombinerede hær-flåde operationer i Nordsøen ville få netop den effekt på landkrigen i Frankrig, som Fisher tidligere havde hævdet, at tilsvarende operationer i Østersøen ville få. Synspunkterne vandt imidlertid ikke genklang, og mødet førte til en reorganisering af den militære ledelse. Herefter var det i nogle år forbi med flådens særstandpunkter – i det mindste udadtil. Østersøplanerne var lagt i skuffen og blev først trukket frem igen efter krigen udbrud.

Hermed er Østersøprojektets historiske skæbne i perioden 1904–14 kort fortalt. Går man et spadestik dybere i analysen, vil man se, at den placering, Danmark og de danske stræder indtog i de to værns overvejelser, hang sammen med den helt forskellige prioritering, som Østersøoperationerne var genstand for i henholdsvis hærens og flådens strategiske planlægning. For flådens vedkommende var især sondringen mellem de to krigssituationer væsentlig i denne sammenhæng. Sondringen betød, at admiralitetet, der ellers var nærmest til at interessere sig for strædeproblematikken, i tilfælde af en isoleret tysk-engelsk krig prioriterede det danske områdes strategiske betydning lavere, end hæren gjorde (jvf. s. 523). Man gik endda så vidt, at man foretrak dansk passivitet frem for aktiv modstand over for et tysk angreb (jvf. s. 520–21).

For både flådens og hærens vedkommende gjaldt det, at man ikke gjorde sig store illusioner om værdien af det danske forsvar. Da flåden i tilfælde af en udvidet krig argumenterede for engelsk indtrængen i Østersøen, fremhævede man nødvendigheden af støtte fra dansk side; men det var den danske regerings holdning – og ikke det danske forsvars styrke – der regnedes for afgørende for en engelsk ekspeditions succes. For hæren indtog det danske territorium hverken i den ene eller anden situation nogen væsentlig plads i de strategiske doktriner. I overensstemmelse hermed finder man i krigsministeriets overvejelser hverken nogen tro på Danmarks modstandsvilje eller modstandsevne over for Tyskland. Men det fremgår endvidere helt klart, at disse forhold iflg. hærens opfattelse ikke kunne lægges den siddende danske regering eller den gældende forsvarsordning til last. Ikke politiske, men geografiske og ressourcemæssige faktorer bar ansvaret (jvf. s. 528 n. og s. 530 n.). Både hæren og flåden konkluderede da, at Tyskland og ikke Danmark måtte reg-

nes for den faktiske herre over indsejlingen til Østersøen (jvf. s. 520 og s. 528).

Holder denne beskrivelse af det billede, som de engelske militære myndigheder havde af Danmarks og de danske stræders rolle og placering i en større strategisk sammenhæng, åbner den interessante perspektiver for videre studier. I det mindste to spørgsmål trænger sig på. For det første må man spørge, i hvor høj grad denne militære opfattelse modsvarede af en diplomatisk. Var man i Foreign Office på samme måde indstillet på at afskrive det danske område som tysk interesse-sfære? Spillede andre end de militære hensyn måske ind her, og søgte man eventuelt aktivt at hindre en »fortyskning« af Danmark? For det andet rejser det spørgsmål sig, hvilke konsekvenser den engelske holdning havde for Danmarks internationale stilling og udenrigspolitiske muligheder. Var det måske netop en fordel for et lille land at være frataget en vigtig rolle i spillet mellem stormagterne, rollen som portner ved Østersøen? Betød det, at man fra engelsk side var indstillet på at tolerere en større dansk handlefrihed, der måske kunne betyde, at ikke alle magters interesser blev varetaget ligeligt? Eller blev resultatet snarere, at Danmarks betydning og anseelse udadtil formindskedes, og at danske politikere dermed ikke kunne optræde med samme vægt på den internationale scene? Et stort endnu delvist udforsket arkivmateriale venter på at give svar.

De erfarne og oplyste mænds betydning ved stænderforordningens tilblivelse i det danske monarki

Af Gerda Bonderup

Forud for udstedelsen af stænderforordningerne af 15. maj 1834 havde regeringen indkaldt »erfarne« mænd fra hertugdømmerne og »oplyste« mænd fra kongeriget til rådspørgning. På baggrund af de indkaldtes forhandlingsprotokoller og regeringens stillingtagen hertil gør amanuensis, cand. mag. Gerda Bonderup rede for, hvilken betydning de rådspurgte har haft. Regeringen have forestillet sig, at de erfarne og oplyste ville akceptere det i flere henseender liberale lovforslag og dermed give et betryggende blå stempel på loven. De indkaldte krævede dog en række ændringer foretaget, og det resulterede i flere ikke ubetydelige kompromiser. Regeringen måtte erkende, at der også uden for dens egen kreds og kancellierne fandtes mennesker, der var i stand til på kvalificeret måde at tage stilling til politiske spørgsmål.

I. Baggrunden for de erfarne og oplyste mænds forhandlinger

1. Paragraf 8 i anordningerne af 28. maj 1831

I anordningerne af 28. maj 1831 om indførelse af rådgivende provinsialstænderforsamlinger i Jylland, på øerne og i hertugdømmerne blev det i paragraf 8 bestemt, at nogle »oplyste« (fra kongeriget) og »erfarne« (fra hertugdømmerne) skulle sammenkaldes. Deres hverv skulle være at overveje og »derudover meddele deres på sag- og lokalkundskab grundede mening . . . såvel angående antallet af de mænd, der skulle udnævnes til medlemmer i hver af provinsialforsamlingerne, som om antallets fordeling på de forskellige distrikter, så og om de nærmere betingelser for valgrettigheden og valgbarheden, samt fremgangsmåden ved valgene og i stændernes forsamlinger«¹.

De oplyste og erfarne mænds arbejde er ofte blevet overset eller

1. Denne bestemmelse er taget fra anordningen for Jylland og østifterne. Den tilsvarende for Slesvig og Holsten adskilte sig kun herfra ved, at de indkaldte ikke skulle have kompetence til at udtale sig om den talmæssige sammensætning af de stænderdeputerede (Collegialtidende 1831, s. 372 f; 377 f). Senere kom dette også til at gælde for kongeriget (paragraf 1 i det lovudkast, der blev forelagt de indkaldte. DK G 65; SHK C 52). Her som overalt i det følgende gengives citater med moderne ortografi.

bedømt alene ud fra den kendsgerning, at indholdet af stænderforordningerne af 15. maj 1834 var næsten uændret i forhold til det lovudkast, der var blevet forelagt de rådspurgte ². I det følgende skal der nås frem til et mere nuanceret billede af de indkaldtes indsats, og det vil her blive af betydning at søge følgende to problemer belyst:

1. Hvorfor sammenkaldte regeringen overhovedet disse mænd?
2. Hvilke resultater nåede de oplyste og de erfarne frem til under deres diskussioner?

2. Regeringens formål med at indkalde de oplyste og erfarne mænd

Selve indkaldelsen

Det var måske nok overraskende, at regeringen indkaldte de erfarne og oplyste mænd; men der var på den anden side ikke noget revolutionerende nyt i et sådant skridt. Dels fandtes der, som det vil fremgå, forskellige europæiske forbilleder, dels havde rådspørgning af enkeltpersoner uden for kancellierne også tidligere fundet sted i det danske monarki.

I Frankrig havde Ludvig XVI i 1786 i en fortvivlet økonomisk situation grebet til et middel, der havde været gængs indtil Ludvig XIV's dage, nemlig at indkalde en rådgivende notabelforsamling ³. Med direkte henvisning hertil kaldes i den ældre historieforskning det andet Eidsvoldmøde d. 28./29. jan. 1814 en notabelforsamling ⁴. Prins Christian havde indkaldt til dette møde for at blive underrettet om de »tanker og stemninger, som rådede mellem folket« ⁵. Det var blandt andre samme prins Christian, der stod bag indførelsen af paragraf 8 i anordningerne af 1831 ⁶.

Inden ikraftsættelsen af den nye repræsentativforfatning af 1815 blev der i Württemberg udpeget 16 embedsmænd til rådslagning. Disse embedsmænd fik lignende arbejdsforhold som de senere erfarne og oplyste ⁷.

I Preussen forsøgte man sig fra 1815 til 1823 med flere forskellige metoder til rådspørgning af folket om den stænderforfatning, der var blevet de tyske forbundsstater pålagt på Wienerkongressen. Man havde oprindeligt tænkt sig at nedsætte en kommission af notabler; men over-

2. A. D. Jørgensen s. 409; J. Brock s. 43 ff; H. Jensen I s. 573.

3. J. Egret s. 9.

4. L. Daa s. 210.

5. Y. Nielsen s. 6.

6. H. Jensen I s. 119.

7. Afskrift af indkaldelsen ligger på Rigsarkivet i pakken DK G 65 d.

vejelserne blev afbrudt af Napoleons pludselige tilbagekomst i 1815. Senere udsendte man en række ministre, som skulle forhøre sig i provinserne om notablenes mening (1817). Og endelig indkaldtes i 1822/23 notabelgrupper enkeltvis, idet hver gruppe repræsenterede sin del af landet ⁸.

Vi ved, at Württembergs og Preussens forsøg har været til drøftelse i Danmark. Der findes nemlig på Rigsarkivet i Kancellipræsidentens Arkiv afskrifter af nogle af de tyske akter vedrørende notabelforsamlinger ⁹. Yderligere fastslog kongen i reskripter til Slesvig-Holstenske Kancelli og Danske Kancelli af 11. og 13. jan. 1831, at de danske stænder skulle indføres efter de samme grundsætninger som dem, der gjaldt for de preussiske ¹⁰.

Som nævnt var en rådspørgning af personer uden for kancellierne heller ikke noget helt ukendt fænomen i Danmark. For eksempel fremgår det af en artikel i *Minerva* fra 1785, at kollegierne under sagsbehandlingerne ikke bare indhentede råd hos de andre kollegier og hos øvrighedspersoner, »men endog ofte hos privatfolk, jordgodsejere, gejstlige og flere« ¹¹. – Den 6. september 1815 havde kongen udstedt en resolution, hvoraf det fremgik, at ikke blot Ridderskabet, men også »sagkyndige« mænd skulle indkaldes til rådspørgning om den i Forbundsakten af 8. juni 1815 påbudte stænderforsamling for Holsten ¹².

Det synes dog, som om forfatningskommissionerne fra 1816–19 og 1822–26 glemte denne bestemmelse. I alle tilfælde blev der aldrig foretaget nogen indkaldelse.

Et er naturligt, at en indkaldelse af rådgivende mænd ikke kan siges at have været ganske uden fortilfælde. Noget andet er imidlertid, om der ikke har været en mere direkte anledning til, at man greb til dette middel, da man måtte i gang med den vanskelige opgave at udarbejde en stænderlov. Det er ikke muligt at sige noget bestemt herom, men af en vis betydning har det nok været, at Uwe Jens Lornsen i sit stridsskrift fra 1830 udtrykkeligt havde forlangt, at en kreds af mænd skulle have lejlighed til at ytre sig i spørgsmålet ¹³. En sådan formodning kunne understøttes af, at man i almindelighed antager, at det var Uwe Jens Lornsens pjece, der fik den danske regering til omsider for alvor at tage fat

8. H. Treitschke s. 348 ff.

9. DK G 65 d.

10. DK G 66 s. 1.

11. *Minerva* 1785 II s. 45; også J. Arup Seip s. 448 n. 18.

12. J. S. M. Ostenfeld s. 45.

13. U. J. Lornsen s. 6.

på stænderproblemet¹⁴. Det er altså ingenlunde på forhånd klart, hvad regeringen overhovedet havde tænkt sig med indkaldelsen af de erfarne og oplyste mænd. Havde man af ærlig vilje ønsket at modtage og rette sig efter folkets råd, eller ville man blot ved at give det hele et liberalt skær tage vinden ud af sejlene på dem, der stillede mere radikale krav? For at besvare sådanne spørgsmål synes det naturligt at se lidt på, efter hvilke kriterier de rådspurgte blev udvalgt, og hvilke betingelser de fik at arbejde under.

Udvalgskriterierne

Ved udsendelsen af stænderanordningerne havde regeringen endnu ikke taget stilling til, om de erfarne og oplyste mænd skulle vælges af folket eller udpeges fra oven. Dette spørgsmål såvel som hele den øvrige problematik omkring indførelsen af stænderne blev henvist til en firemands-komité, bestående af Danske Kancellis konservative præsident Stemann og den liberale generalprokurør Ørsted, og præsidenten for Slesvig-Holstenske Kancelli Otto Moltke og overprokurøren Höpp¹⁵. De to danske repræsentanter foreslog, at de erfarne blev valgt af folket, men dette afvist af Moltke og Höpp, nok fordi de, som historikeren Hans Jensen mener, ikke ville give efter for de evindelige ekstra krav fra Ridderskabet, og fordi de ville »fastholde afgørelsens tyngdepunkt i regeringen«¹⁶. Resultatet blev, at både de erfarne og de oplyste skulle udpeges¹⁷.

I et brev til kongen af d. 26. februar 1832 nævner Stemann en række mænd, der efter hans mening burde udpeges til oplyste mænd. I brevet siges det udtrykkeligt, at kongen personligt og mundtligt har givet Stemann befaling til at udarbejde en sådan liste. Stemanns liste indeholder mænd fra syv forskellige kategorier:

1. Amtmænd, da de bedst kender landets forhold.
2. Amtsforvaltere, fordi de er inde i landmændenes økonomiske stilling.
3. Jordgodsejere, hvis stemme ved valgene af medlemmer af stænderforsamlingerne vil få megen indflydelse.
4. Magistrater og ansete borgere, der bedst kender byernes kommunale forhold.

14. H. Jensen I s. 113.

15. Kgl. forordning af 4. juni 1831, DK G 66.

16. H. Jensen I s. 192.

17. Komiteens betænkning, SHK C 48.

5. Biskopper, fordi præsterne skal have med ledelsen af valgene at gøre.
6. Professorer ved universitetet, da de bedst kender landets love og forfatning.
7. Højesteretsjustitiarius.

I alt foreslås 21 navngivne mænd, hvortil kommer yderligere 27 for det tilfældes skyld, at kongen skulle ønske en større forsamling eller ikke var tilfreds med de første 21¹⁸.

Lokaladministrationens embedsmænd indtager en meget fremtrædende rolle i Stemanns opstilling, mens bondestanden helt mangler. Den noget skæve fordeling kunne man naturligvis forsvare med, at embedsmændene var dem, der havde den »på sag- og lokalkundskab grundede mening«, som anordningerne havde talt om. Mest væsentligt er det dog, hvordan Stemann foretog sit valg af de enkelte personer inden for de syv grupper – en mand som Uwe Jens Lornsen var jo også embedsmand! Men her svigter kilderne. – På Rigsarkivet ligger der blandt papirerne fra Det sjællandske Justits- og Politidepartement en pakke med konceptforestillinger og beretninger om fortjente mænd. Disse var ifølge kongelige befalinger af 1807, -08, -09 blevet udpeget af landets amtmænd¹⁹. Men en gennemgang af disse fortegnelser for de godt tyve år, som lå forud for 1832, gav kun et meget magert resultat: Ikke flere end fem af de senere oplyste er anført i registret.

Selv om det lader til, at Stemann havde frit valg mellem dem, der fandt hans behag, blev resultatet faktisk et ret bredt spektrum. Der var plads, som det vil vise sig (se registret), både til den konservative Schlegel og til den liberale Stenfeldt.

Dog var ingen af de mere radikale blandt de udnævnte. Grunden hertil kunne være, at regeringen enten frygtede denne fløj, eller at den ikke mente, at de radikales højrøstede tale kunne støtte sig på en opbakning fra befolkningen.

Kriterierne for udpegningen af de erfarne ligger endnu mere hen i det uvisse. Der findes f. eks. ingen breve herom til eller fra Otto Moltke. Men en avisnotits kan hjælpe lidt til at opklare, hvem der har stået for udvælgelsen. *Allgemeine Zeitung*, som udkom i Augsburg, berettede d. 26. juli 1832 om rygter, som ville vide, at skønt valgene af de erfarne i hertugdømmerne var blevet diskuteret i statsrådet, var udnævnelsen af

18. DK G 65 a.

19. Danske Kancelli udvalgte nogle af mændene og indstillede dem hos kongen til titler og rangforhøjelser, DK I 63.

de oplyste for Danmark alene blevet foretaget af justitsministeren (Stemann)²⁰. – Skønt *Allgemeine Zeitung* var en avis fra Bayern, viser en undersøgelse af årgangene 1830–36, at den altid var meget vel underrettet om danske forhold. Ingen dansk eller slesvig-holstensk avis havde noget at fortælle om, hvem der skulle stå for udvælgelsen.

Som omtalt er der bevis for, at den ene del af det omtalte rygte var korrekt. Man tør måske derfor gå ud fra, at oplysningen om de erfarne også er rigtig. Hvis de er blevet valgt i statsrådet, har vi forklaringen på kildernes tavshed: Der findes ingen statsrådsprotokoller fra den tid. Statsrådsmedlemmernes livserindringer og trykte dagbogsoptegnelser indeholder desværre ikke noget om udnævnelsen af de erfarne. – Hvis sagen forholder sig som her formodet, kunne det se ud, som om udvælgelsen af de erfarne har været foretaget noget mindre egenmægtigt, end tilfældet har været med de oplyste. Man må imidlertid ikke glemme, at hertugdømmerne kun har været repræsenteret i statsrådet med én eneste deltager: C. Rantzau-Breitenburg.

Der synes ikke ud fra det noget ufuldkomne kendskab til udvalgs-kriterierne at være basis for mange slutninger angående regeringens tanker med de erfarne og oplyste. Skønt der blandt de udvalgte var folk med liberale anskuelser, var ingen af de mere radikale indkaldt. Det ville dog være forkert heraf straks at slutte, at man overhovedet ikke havde skelet til den kant. Som det skal ses, havde regeringen faktisk opfyldt flere af de radikales ønsker i det lovudkast, der senere blev forelagt de oplyste og erfarne.

Arbejdsbetingelserne

En undersøgelse af de betingelser, som de erfarne og oplyste fik at arbejde under, skulle kunne kaste lidt mere lys over, hvilket formål regeringen havde med at indkalde de udvalgte.

De erfarne blev indkaldt med kun seks ugers varsel, mens de oplyste fik lidt længere tid til at tænke sig om, nemlig ca. 3½ måned²¹. Det var jo mændene fra Slesvig-Holsten, regeringen var mest bange for, idet de største krav var kommet fra Uwe Jens Lornsen og fra medlemmer af Ridderskabet.

Ingen af grupperne fik på forhånd udleveret arbejds materiale. Dette

20. *Allgemeine Zeitung*, Beilage 208, 26. juli 1832.

21. Udnævnelsesreskriptet for de erfarne var udfærdiget d. 6. marts og var adressaterne i hænde d. 10. marts. Indkaldelsen gjaldt d. 27. april (SHK C 50). De oplyste indkaldtes d. 23. marts til at give møde d. 7. juli (DK G 65 b).

kunne man selvfølgelig udlægge på den måde, at regeringen for enhver pris ville undgå at pådutte de indkaldte sine egne forudfattede meninger. At dette ikke var tilfældet, fremgår af den omstændighed, at de indkaldte ved ankomsten til København blev præsenteret for et fuldt udfærdiget lovudkast, der, som *Allgemeine Zeitung* kunne fortælle, var blevet trykt i yderste hemmelighed under særligt opsyn ²².

Den eneste rettesnor, de oplyste og erfarne havde haft, var:

1. Reskripterne af 11./13. jan. 1831, i hvilke det bestemtes, at Preussens forfatning fra 1823 skulle tjene som forbillede ²³.
2. Selve anordningerne af 28. maj 1831, hvori der ikke stod ret meget om, hvad de erfarne og oplyste skulle tage stilling til ²⁴.
3. Indkaldelsesreskripterne, der uden nærmere detaljer omtalte to arbejdsområder: fremgangsmåden ved valgene til stænderforsamlingerne og ved forhandlingerne i disse ²⁵.

Disse meget dårlige arbejdsbetingelser viser meget tydeligt, at regeringen ikke for alvor havde tænkt sig at betragte de indkaldtes arbejde som led i udarbejdelsen af den endelige stænderlov. J. P. Mynster kommer med en oplysning, der underbygger denne opfattelse: Regeringen havde ment, at forhandlingerne skulle være afsluttet i løbet af 14 dage. Den havde derfor »stærkt forregnet sig, thi aldeles intet går igennem uden debat, og forhandlingerne varer i stedet godt fem uger med op til fem ugentlige møder i længere perioder.« Mynster mener endog, at Stemanns hyppige middagsselskaber og soireer skyldtes en taktik, som gik ud på, at de oplyste »næppe kunne få ro til at tænke sig om« ²⁶.

Indkaldelsen må altså have været ment som noget rent pro forma, der dels kunne tage sig ud som imødekommenhed over for de radikales krav, og dels kunne give et betryggende folkeligt blå stempel på den af regeringen udarbejdede stænderlov.

Men som Mynster beretter, gik alt ikke helt så let, som regeringen havde tænkt sig. Til trods for de dårlige arbejdsvilkår udviklede der sig en ganske livlig debat i forsamlingerne.

22. *Allgemeine Zeitung* kommer med den oplysning, at man havde trykt regeringens lovudkast under særligt opsyn, og straks efter at arbejdet var færdigt, var formene blevet destrueret (*A. Z.* nr. 179, d. 26. juni 1832).

23. Udtogsvis offentliggjort i *Statstidende* og i *Altonaischer Merkur* d. 11. febr. 1831.

24. Sml. paragraf 8 (s. 1).

25. Se n. 21.

26. J. P. Mynster s. 238.

3. Den offentlige debat forud for indkaldelsen af de erfarne og oplyste mænd

Skønt de »vise« (dette ironiske udtryk blev tit anvendt af samtiden) ikke i forvejen havde fået udleveret arbejdsmateriale, var de ikke helt uforberedte, da de ankom til drøftelserne i København. Af deres forhandlingsprotokoller fremgår det således, at nogle af dem havde erhvervet sig et nøje kendskab til de preussiske provinsialstænderforordninger. Yderligere havde de kunnet læse en række politiske avisartikler og skrifter. Disse var enten udkommet som mere generelle betragtninger om spørgsmålet stænderlovgivning – og var fremkommet med anordningerne af 28. maj 1831 som aktuel baggrund – eller de var rettet med deres krav og forventninger til de udpegede mænd. I begge tilfælde beskæftigede forfatterne sig hovedsageligt med følgende tre emner:

1. Valgcensus
2. Direkte valg
3. Offentlighed omkring stænderforsamlingerne ²⁷.

Med hensyn til de to sidste punkter var så godt som alle skribenter enige, idet man krævede direkte valg og åbne døre ved forhandlingerne i stænderforsamlingerne ²⁸. Men i spørgsmålet om valgcensus deltes man i en moderat og en radikal fløj ²⁹. Holstein-Holsteinborg og Falck, som senere skulle være at finde blandt de oplyste og erfarne, var typiske repræsentanter for de moderate, der afgjort mente, at valgrettighederne skulle forbindes med fast ejendom ³⁰. Alle statsafgifter var nemlig knyttet til grundbesiddelse og ikke til personer. Noget sådant kunne de radikale – blandt andre C. N. David og Orla Lehmann – ikke gå med til. De krævede lighed for alle. Uenigheden gik imidlertid kun på retten til at vælge. Med hensyn til valgbarheden var de to grupper enige om, at den ikke skulle være betinget af, at man besad fast ejendom. Det

27. Se litteraturlistens afsnit: »Skrifter fra samtiden«. O. Lehmann i Maanedsskrift for Lit. VII, 1832, s. 156–184: Anmeldelse af Holsteins skrift signeret med αω. Ibid. s. 343 ff: Anmeldelse af Sibberns skrift. Kjøbenhavns-Posten nr. 77, 31. marts 1832: Fædrelandets forventninger til de udpegede erfarne og oplyste mænd.

Artikler i Kieler Correspondenzblatt nr. 28, 11. april 1832, nr. 32, 25. april 1832, nr. 35, 5. maj 1832, nr. 36, 9. maj 1832, nr. 57, 21. juli 1832.

Ansprache an die erfahrenen Männer aus S-H in Kopenhagen versammelt, Hamburg 1832.

28. Kun Holstein mente, at en trykt løbende underretning var nok (s. 51).

29. De fleste skribenter tilhørte den radikale fløj.

30. Som paragraf 2 i anordningerne af 28. maj 1831 påbød.

skulle nemlig være muligt for grundejerne at vælge enhver, som de fandt værdige til deres tillid. I henvendelserne til de erfarne og oplyste gjorde man sig stor umage for at belægge sine ord med vægt. Således hed det i et slesvig-holstensk flyveskrift: »Zwischen Öffentlichkeit und Nichtöffentlichkeit ist zu unterscheiden wie zwischen Gutem und Bösem. Die Lüge sucht das Dunkel und Halbdunkel, die Wahrheit das Licht . . . Sollten unsere neuen Institutionen feste Wurzel fassen im Volksleben, so muss die Öffentlichkeit ihr Lebenslement sein«³¹. Eller som Kjøbenhavnsposten lidt kortere udtrykte det: »Offentligheden er sjælen i institutionen, ligesom valgloven er grundpillen«³².

II. Valgretsbestemmelserne

1. De erfarne og oplyste mænds drøftelser

Indledende bemærkninger

De to kommissioners overvejelser vil blive behandlet under ét. Denne fremgangsmåde synes, selv om den indebærer en afvigelse fra kronologien, at være mest rimelig, da de slesvig-holstenske og danske lovudkast, der blev forelagt de to kommissioner, stort set var affattet enslydende. Yderligere har man efter de erfarnes og oplystes drøftelser paragrafvis sammenlignet deres resultater, og der findes endnu en del lister med disse sammenstillinger¹.

Regeringen var helt på det rene med, at nogle af punkterne i dens lovforslag kunne vække mishag. Moltke og Stemann angav da også straks efter, at de havde holdt deres velkomsttaler, følgende spilleregler for forhandlingerne:

For det første sloges det fast, at bestemmelserne i anordningerne af 28. maj 1831 og paragraf 1 i det forelagte lovudkast »aldeles ikke skulle være . . . genstand for videre omhandling.« Den omtalte paragraf 1 fastlagde antallet af deputerede og deres fordeling på de forskellige stænder. Mindst lige så væsentligt var det imidlertid, at paragraf 7 i anordningerne fastslog, at grundejendom skulle være en betingelse for valgret og valgbarhed.

For det andet måtte herrerne ikke snakke sammen indbyrdes, da kongen ville høre deres individuelle og upåvirkede meninger.

31. Ansprache s. 12.

32. Kbh's-Posten d. 31. marts 1832.

1. DK G 65, SHK C 52.

For det tredje var forsamlingerne underkastet tavshedspligt over for udenforstående.

For det fjerde ville de enkelte paragraffer i lovforslaget blive læst op og kommenteret af Höpp og Stemann. Først når disse havde givet deres forklarende bemærkninger, kunne de indkaldte komme med deres indlæg.

Og endelig for det femte ville præsidiet, efter at en sag var tilstrækkelig drøftet, sørge for, at stemmerne blev afgivet og ført til protokols².

Grundbesiddelse som forudsætning for valgrettigheder

Næste dag gik man over til at drøfte paragrafferne 2 og 3 i udkastet. Disse paragraffer drejede sig om de almindelige betingelser for opnåelse af valgrettigheder³. Höpp talte kort, sagligt og lidenskabsløst og henviste blandt andet til, at kravet i paragraf 2 om fem års besiddelse som betingelse for valgbarhed var meget mere lempeligt end den tilsvarende preussiske ordning, der fordrede ti år. Stemann talte, som det skulle vise sig at være hans vane, længe og intenst. Han gjorde sig den største umage for at bibringe de oplyste det indtryk, at de med henblik på de paragraffer, der var til behandling, var komplet overflødige, da paragrafferne enten var taget direkte fra anordningerne af 28. maj 1831 eller var fremkommet som tolkning af disse. Argumentationen underbygges med mange detaljer⁴.

2. Moltkes og Stemanns taler er anført som referater i begyndelsen af forhandlingsprotokollerne. Stemanns tale findes yderligere både i original og kopi i samme læg. Protokollernes tilblivelse er beskrevet af P. V. Jacobsen (s. 180 f): Forhandlingerne blev nedskrevet af sekretæren på løse ark, og disse bragtes hver eftermiddag til protokollen. En afskrift tilsendtes kongen. Denne fremgangsmåde er beskrevet for de oplyste, og der er vel ingen grund til at tro, at den skulle have været anderledes for de erfarnes vedkommende. Den slesvigholstenske protokol er meget kort og summarisk affattet. Der er ikke anført, hvorledes hver enkelt har stemt – kun det samlede resultat. Der blev nemlig sendt en liste rundt med deltagerne nævnt i den rækkefølge, kongens udnævnelsereskrift havde anført dem. Herpå skulle man skrive sin mening, men da spalten til navn og svar var meget smal, måtte man fatte sig i korthed. Protokollerne findes i pakkerne SHK C 50 (de erfarnes) og DK G 65 (de oplystes). I de samme pakker ligger de betænkninger, som forsamlingerne til slut afgav til kongen. Disse betænkninger er et resumé af protokollerne. – I det følgende skal protokollerne kun citeres med sidetal.
3. I det følgende vil paragrafnumrene i de erfarnes og oplystes lovudkast i de tilfælde, hvor de adskiller sig fra hinanden, blive anført med nummeret af den tyske version efterfulgt af det tilsvarende nummer fra den danske angivet i parentes . . . (. . .).
4. Ad paragrafferne 2 + 3 (citeret paragrafvis, da Stemanns original ingen sidetal har. Det samme gælder i øvrigt for Höpps tale, der ligger i pakken SHK C 50).

Men forsamlingerne lod sig ikke sådan kue – ikke engang den første dag.

Københavns borgmester Schæffer gjorde straks opmærksom på, at bestemmelserne om grundbesiddelse som forudsætning for valgrettigheder ikke var i overensstemmelse med byens privilegier fra 24. maj 1661. Heri stod der nemlig at læse, at hvis kongen engang ville indkalde stænderne, skulle enhver borger – og ikke kun grundejerne – have stemmeret. Han fik straks medhold fra flere københavnere. Ørsted afbrød dog diskussionen med henvisning til, at Københavns privilegier så mistede deres gyldighed med loven af 28. maj 1831. Sagen blev henlagt, men Schæffer opnåede dog, at hans votum – i øvrigt som det eneste – blev optaget som bilag i den senere betænkning fra de oplyste til Frederik VI ⁵.

Udover denne principielle protest mod grundejernes særrettigheder – en protest, der, som vi senere skal se, ikke kom fra en mand med radikale anskuelser, men fra en typisk borgerlig liberal – udspandt der sig en livlig diskussion om de nærmere bestemmelser i paragrafferne. Man slog her straks ned på kravet om *fem års grundbesiddelse* som forudsætning for valgbarhed. Begge forsamlinger diskuterede problemet kort og skarpt, og ved afstemningerne viste det sig, at et flertal var modstandere af udkastets bestemmelse. 39 af de tilstedeværende 60 stemte for ét års besiddelse eller mindre – hos de oplyste var der 12, der var så kategoriske, at de ville undgå enhver tidsfrist. De oplyste var i det hele taget mere negativt indstillet over for udkastet end de erfarne. Hos de sidste stemte dog også majoriteten (14 ud af 25 – 3 var syge) lige som det store flertal hos de oplyste (25 ud af 35) ⁶. Vigtigt er det under alle omstændigheder, at forsamlingerne allerede fra begyndelsen demonstrerede deres uafhængighed over for såvel udkastet som den preussiske forfatning.

Ifølge paragrafferne 2 og 3 skulle *fæstere* i en vis udstrækning have adgang til både at vælge og lade sig vælge. Således skulle fæstere (i kongeriget arvefæstere), der havde ret til at sælge eller pantsætte deres gårde, betragtes på fuldkommen lige fod med grundejere. I kongeriget kunne yderligere alle arvefæstere og alle livsfæstere opnå valgrettighederne, men under strengere betingelser ⁷.

5. Bilag til de oplystes protokol nr. 2 i pakken DK G 65 c.

6. Diskussionen herom, erf. prot. s. 7–10, opl. prot. s. 11–14.

7. I hertugdømmerne har specielle forhold gjort sig gældende: Arve- eller livfæste var garanteret på krongodserne i Slesvig (forordningen af 14. april 1766), men for de øvrige godser var der ikke gennemført en fæstebeskyttelse som

De oplystes diskussion drejede sig hovedsageligt om, hvorvidt man skulle følge lovudkastet og tildele valgrettighederne til de arve- og livsfæstere, der ikke havde rådighed over deres gårde. Nogle syntes, at lovudkastet var for liberalt, i alle tilfælde med hensyn til valgbarheden. Juristen, professor Schlegel, holdt et langt foredrag om fæsternes udelighed og søgte med mange og forskelligartede henvisninger at underbygge sin uvilje imod, at fæsterne fik så frie muligheder, som forslaget havde tiltænkt dem. I sin argumentation gik han helt tilbage til forholdene fra før 1660. Dengang havde man altid udelukket fæsterne fra deltagelse i stændermøder. – Han anførte desuden, at loven af 28. maj 1831 fastslog, at grundbesiddelse var en forudsætning for valgbarhed. – Om denne udlægning af anordningen kunne man nu nok have sine tvivl: Lovteksten krævede grundbesiddelse som betingelse for valgret og fortsatte: »Hvorhos . . . Vi dog i betragtning af den faste besiddelse som Vore love hjemler gårdfæstere også ville give dem adgang til deltagelse i valgene. På lige måde skal grundbesiddelse være en nødvendig betingelse for valgbarheden«⁸. Det synes at være lidt søgt at ville hævde, at gårdfæstere ikke skulle være indbefattet i udtrykket »på lige måde«. Det ville unægteligt også have været lidt besynderligt, hvis Stemann, der i øvrigt oprindelig selv havde været modstander af fæsternes deltagelse i valgene⁹, skulle have forelagt et lovforslag, der var i modstrid med den forordning, der lå til grund for det hele, og som ifølge hans egne ord overhovedet ikke stod til debat. – Videre konstaterede Schlegel, at hvis fæstere fik valgrettigheder, ville den samme jord blive repræsenteret to gange. Men hertil kom, at fæsteren, i særdeleshed hvis han var hovedripligtig, i lovgivningen betragtedes »i adskillige forhold til husbonden som umyndig«.

Men det betød jo igen, at fæsternes vilje ikke var uafhængig af andres. Netop i dette synspunkt blev Schlegel støttet af flere i forsamlingen. Det gjaldt således borgmesteren fra Helsingør, Stenfeldt, der nok var ude efter at skaffe borgerne så mange rettigheder som muligt, men som ikke havde megen interesse for bøndernes sag. Der var dog mange i forsamlingen, der var af en helt anden mening. Holstein-Holsteinborg fremhævede således, at man i lovgivningen netop havde sørget for fæsternes uafhængighed, idet deres statsborgerlige rettigheder havde gjort dem uafhængige af grundejerne. Amtmand Jessen henviste til, at fæste-

i kongeriget. (H. Jensen I s. 30 ff, 40 ff). Derfor har de erfarne næsten ikke taget fæsteprøbet op.

8. Par. 2 (fremhævet af forfatteren).

9. DK G 66 s. 48 b, 49.

bønderne udgjorde en stor del af befolkningen og derfor måtte med. Og biskop Øllgaard havde gjort den erfaring, at fæsterne ikke stod tilbage for selvejerne med hensyn til dannelse af uafhængig vilje. Der skulle derfor ikke være noget i vejen for at medtage dem. Diskussionen blev til sidst afbrudt af Ørsted, der indrømmede, at »spørgsmålet selv med hensyn til valgretten under overvejelserne i firemandskomiteen og kancellierne var fundet meget tvivlsomt, men det, der bestemte Hans Majestæt til ved anordning af 28. maj 1831 at tilstå fæstebønderne valgret, . . . sandsynligt har været, at en stor del af landet er så godt som beboet alene af fæstebønder.« Hvis disse ikke blev repræsenteret af deres egen klasse, ville deres tarv ikke blive varetaget, da der var forskel på deres og gods- ejernes interesser.

Afstemningen om fæsternes valgbarhed tegnede et ret splittet billede. 27 stemte for, men heraf kun 10 uden forbehold. 8 gjorde deres tilslutning betinget af opfyldelsen af visse forudsætninger, hvoraf den vigtigste var, at man for fæstere holdt fast ved kravet om fem års besiddelse. 9 ville kun give fæsterne valgbarhed, hvis beneficiarerne, herunder præsterne, også fik den ¹⁰. Endelig var der 8, der kategorisk stemte imod. Blandt disse 8 var Stenfeldt, Schlegel og Schæffer ¹¹.

De oplyste optrådte igen meget selvstændigt over for regeringen, og de var i stand til at diskutere frit og sagligt om politiske problemer. Samtidig viste det sig for første gang, at der var et ikke ubetydeligt antal blandt de indkaldte, for hvem regeringens forslag indeholdt for radikale punkter.

Mens paragrafferne 2 og 3 indeholdt de grundlæggende principper for opnåelse af valgrettigheder, fandtes i paragrafferne 12–14 (11–13) ¹² de nærmere bestemmelser om inddelingen i valgdistrikter og om valgencensus. Forslaget havde opdelt landets befolkning i tre grupper: Storgodsejere, købstadsbeboere og besiddere af mindre landejendomme. For de førstes vedkommende skulle der inden for den enkelte stænderforsamlings område ikke ske en geografisk inddeling, og alle, der kunne komme i betragtning, var opført på en særskilt liste. For de øvrige to grupper var distriksinddelingen nøje nedskrevet, samtidig med at forslaget fastslog valgencensus for begge valgrettigheder: Valgbarhed skulle forudsætte dobbelt så høj ejendomsværdi som valgret.

10. En del af forsamlingen henviste til præsternes lokalkundskab og bøndernes tillid til dem, men alligevel blev beneficiarerne nægtet både valgret og valgbarhed, da deres ejendom ikke var privat gods, og da man ikke ville have »så megen intelligens« med i forsamlingerne (Stemann). Opl. prot. s. 21–26.

11. Fæsteproblemet, opl. prot. s. 17–21.

12. Se n. 3.

De tre paragraffer frembød en del diskussionsstof, hvad der da også var blevet forudset af præsidierne. Höpp gjorde i særdeleshed rede for de principper, der havde ligget til grund for sammensætningen af den første gruppe i hertugdømmerne. Man havde i første omgang simpelthen medtaget alle privilegerede godser. Man ville dog foreslå, at der blev stillet krav om en minimumsejendomsværdi på 50.000 rbd. At medtage privilegerede godser til en mindre værdi ville være uretfærdigt over for godser, der ofte var fem til otte gange større, men uprivilegerede. Men hertil kom, at man med fordel kunne supplere de valgbare blandt de mindre ejendomsbesiddere op med ejere af små privilegerede godser, hvilket ville betyde en højnelse af kvaliteten i den tredje gruppe (!).

De erfarne fremviste en udmærket organisationssans, idet de straks nedsatte to komiteer – én for Holsten og én for Slesvig. Disse komiteer skulle ud over at tage stilling til spørgsmålet om de privilegerede godser dels undersøge distriktsinddelingen, dels overveje, om man kunne akceptere den foreslåede valgkensus for de to sidste kategorier af vælgere. Komiteerne nåede til det resultat, at man kun for ca. 2/3 af de privilegerede godser i regeringens fortegnelse med sikkerhed kunne sige, at de opfyldte de stillede betingelser. Når man alligevel ikke mente, at der burde stryges nogen på listen, var det ud fra den betragtning, at de større ikke-privilegerede godser alene kunne stille tilstrækkeligt mange gode individer til gruppen med de mindre ejendomsbesiddere¹³. Ved afstemningen hos de erfarne viste det sig, at et stort flertal gik ind for regeringens liste, selv om konferensråd Rist lakonisk bemærkede, at man hermed ikke længere kunne kalde denne kategori for »de større godser«¹⁴. Dette gav i øvrigt anledning til endnu en diskussion med påfølgende afstemning¹⁵.

Det næste større problem i paragrafferne 12–14 (11–13) var valgkensus for de to sidste grupper. Udkastet foreslog her, at alle besiddere af landejendomme i Slesvig og Holsten skulle have valget ved en ejendomsværdi på 3.200 rbd. og være valgbare ved 6.400 rbd. I de byer, der skulle vælge flere deputerede, skulle samme ejendomsværdi være gældende som på landet, mens alle andre byers valgkensus skulle andrage det halve heraf. Höpp gik i sin tale ikke nærmere ind på, hvorledes man havde fundet frem til disse regler.

13. Bilag nr. 13.

14. Der var et af de privilegerede godser, der kun havde en værdi af 12.800 rbd., altså kun 1/4 af den i starten krævede minimumsgrænse på 50.000 rbd. og kun dobbelt så meget som den krævede minimumsgrænse for valgbarhed hos de små landbesiddere. Herudover var der også en hel del godser, der lå mellem 15.000 og 25.000 rbd. værdi.

15. Første kategoris problem, erf. prot. s. 175–79 + bilag 13 + 17.

For kongerigets vedkommende gik forslaget ud på, at census på landet skulle være 4 tønnder hartkorn for valgret og 8 td. htk. for valgbarhed (for fæstere dog henholdsvis 5 og 10 td. htk.). I provinsbyerne krævedes der en ejendomsværdi på 1.000 rbd. for valgret og 2.000 rbd. for valgbarhed. De tilsvarende beløb for København lå helt oppe på det firedobbelte. Stemann henviste i sin tale til, at der ikke måtte være for mange valgberettigede – det ville nemlig kun medføre »langvarige, besværlige, vidtløftige« valgbehandlinger. På den anden side måtte der heller ikke være for få, da der i så fald kunne opstå usikkerhed om, hvorvidt valgene på korrekt vis afspejlede distrikternes meninger. Med den foreslåede census mente man at kunne undgå sådanne vanskeligheder.

Stemann påpegede i øvrigt, at man havde haft store problemer med at finde en ensartet værdimåler for hele landet. Man var til sidst blevet stående ved tønnder hartkorn som den bedste for landdistrikterne, selv om det måtte indrømmes, at der var stor forskel på øerne og Jylland. Det sidste sted ville fire tønnder hartkorn knap nok kunne ernære en familie ordentligt.

I begge forsamlinger udspandt der sig en livlig debat, som koncentrererede sig om tre punkter:

- 1) census for byerne
- 2) census for bønderne
- 3) spørgsmålet, om census for valgbarhed skulle være dobbelt så høj som for valgret.

Census for byerne. En del medlemmer af forsamlingerne, og ikke mindst borgmestrene, syntes, at census for byerne lå for højt. Komiteen for Slesvig henviste til statistikken, der kunne oplyse, at af alle husejere i det slesvigske ville kun en fjerdedel få valgret og kun en tiendedel blive valgbare, hvis man godtog den foreslåede census. Politimester Kraus fra Flensborg gjorde opmærksom på, at næsten alle byens håndværkere ville blive udelukket, hvis man holdt fast ved udkastets bestemmelser. Det ville være så meget desto mere beklageligt, som der netop inden for håndværkerstanden i den senere tid havde vist sig interesse for sagen. Hertil kom, at en for høj census ville give anledning til ekstra utilfredshed på den baggrund, at der i flere byer var indført ret for alle til at vælge og til at lade sig vælge til borgerdeputationen. Heroverfor rejste man den indvending, at hvis census for byerne blev nedsat, ville der blive for mange, der fik valgrettighederne – i særdeleshed da, hvis man mente, at census for bønderne så også måtte sænkes. Den slesvigske komité kunne dog be-

rolige forsamlingen med, at der ikke var fare for massevalgmoder, selv om man nedsatte byernes census til henholdsvis 1.200 og 2.400 rbd. – noget der ville bidrage meget til at afhjælpe skævhederne. Argumentet var, at mange huse ejedes af enker, umyndige og andre personer, der ikke opfyldte de øvrige valgkriterier.

Kraus mente nu ikke, at landbefolkningen blev forfordelt, selv om kun byernes census blev sænket. For borgerne repræsenterede ikke blot grundejendom, men også håndværk og industri. Og i øvrigt havde man på landet slet ikke fremsat ønske om større valgdeltagelse. Man var der nemlig glædeligt overrasket over, at også visse af fæsterne var taget med i regeringens forslag. Kraus blev imødegået af Rist og overretsråd Carl Moltke. Den sidste mente ikke, at man skulle tilsidesætte bønderne endnu mere, bare fordi de ikke protesterede så højlydt som bybefolkningen. Rist fandt, at småbesiddere på landet var lige så uafhængige som byboerne, ja, måske i virkeligheden endnu mere, da borgernes næringsvej i højere grad støttede sig på de rige end bøndernes, der for en stor del hvilede i sig selv. Men hverken Moltke eller Rist drog den konsekvens at foreslå nedsættelse af bøndernes census. For dem begge drejede sagen sig om at bevare udkastets bestemmelse om census for byerne.

Flere tilsluttede sig udkastets census med den begrundelse, at enhver borger, der viste tilstrækkelig interesse for den nye institution, kunne forbedre sin stilling så meget, at hans ejendom nåede op på den kritiske værdi. Conrad Donners synspunkt betegnede højdepunktet i det moraliserende indslag: den høje census forsvarede ud fra den betragtning, at den for den kommende generation ville kunne virke som en ekstra spore til større sparsommelighed.

Afstemningen viste, at 22 erfarne og 23 oplyste gik ind for udkastets bestemmelser. Kun i alt 18 ønskede en nedsættelse ¹⁶.

Census for bønderne. Under debatten om byernes valgcensus havde allerede flere berørt bøndernes stilling. De erfarne havde imidlertid ikke i sinde at ændre forslaget på dette punkt, så det blev kun hos de oplyste, problemet diskuteredes. Alle var i princippet enige om, at fæsterne skulle opfylde en højere census end selvejerne, men der herskede delte meninger om, hvor stor forskellen skulle være. Der debatteredes stort set ikke problemer ud over dem, Stemmann allerede havde fremlagt i sin forelæggelsestale. Flere gjorde dog eksplicit opmærksom på de jyske smågårdes sær-

16. Om byernes census, erf. prot. s. 67–73, opl. prot. s. 76–81.

stilling. Brinch-Seidelin, amtsforvalteren fra Hjørring Amt, henviste i denne forbindelse til Stemanns indledende bemærkninger, men mente selv, at når Jylland skulle have sin egen stænderforsamling, kunne man udmærket fastsætte en særskilt valgcensus for denne landsdel. Han foreslog 2 td. htk.

Afstemningen, der skulle afgøre, »om det burde forblive ved udkastets bestemmelse om, at 4 td. htk. ager og eng for en ejer og 5 td. htk. for en fæster skal angive målestokken«, gav sammenlignet med de erfarnes indstilling et interessant resultat: Kun 17 stemte for udkastet – 2 ville dog have en yderligere forhøjelse for fæstere – 6 gik ind for en almindelig nedsættelse til 3 henholdsvis 4 td. htk., og 12 ville have en nedsættelse i Jylland. Altså en majoritet – skønt den mindst mulige – for nedsættelse af census for bønderne ¹⁷.

Spørgsmålet om census for valgbarhed skulle være dobbelt så høj som for valgret. Udkastet bestemte, at census for valgbarhed skulle være dobbelt så høj som for valgret. Begge præsidier redegjorde udførligt for regeringens begrundelse herfor. Hovedargumenterne var følgende: Indflydelsen gennem valgbarhed var naturligvis større end gennem den blotte valgret, og dette forhold alene kunne begrunde en forskellig behandling af de to rettigheder. Hvis census for valgbarhed blev sat lige så lavt som for retten til at vælge, kunne man ikke sikre sig en tilstrækkelig stor indflydelse fra de mennesker, som på grund af deres faste ejendom »har noget og er noget«. Yderligere ville forsamlingerne i tilfælde af for lav census for valgbarhed komme til at tælle medlemmer, der på grund af deres forholdsvis beskedne ejendom ikke ville vise offentlige anliggender den interesse, som man måtte ønske sig af en deputeret, og som ånden i loven af 28. maj 1831 sagde var til stede hos indehavere af større ejendomme (!!). – Det sidste må vist siges at være en fri interpretation af loven. Denne bestemte nok, at grundejendom skulle være en forudsætning for valgrettighederne, men der stod intet om, at rettighederne skulle gradueres efter folks interesser for samfundsanliggender, og der stod slet ikke noget om, hvordan en sådan interesse skulle hænge sammen med ejendommens størrelse.

Der var naturligvis også den mulighed, at man kunne forhøje census for valgretten og på den måde opnå samme census for de to former for valgrettigheder. Men fra regeringens side mente man, at denne fremgangsmåde ville betyde en tilsidesættelse af for mange – ganske vist små

17. Om bøndernes census, erf. prot. s. 192, opl. prot. s. 83–97.

– grundejere. Det forelagte udkast undgik alle sådanne vanskeligheder, og herudover bød det på en række fordele. Man hjalp således småejerne, idet man gjorde det lettere for dem at overskue og bedømme hele situationen. Og sidst men ikke mindst: Regeringens forslag stemte overens med den preussiske forfatning, som kongen havde anvist som forbillede. – Her passede det åbenbart regeringen overmåde godt at kunne henvise til, at man havde holdt sig bestemmelserne i den preussiske forfatning efterrettelige. I anden sammenhæng havde man jo netop rost sig af, at det danske udkast var meget mere liberalt end den preussiske forfatning¹⁸.

De erfarne tog først problemet op om forholdet mellem census for retten til at vælge og lade sig vælge, efter at udvalgene havde afsluttet deres møder. Behandlingen blev ganske kort. Muligheden af lige census for valgbarhed og valgret blev overhovedet ikke nævnt. En gruppe kunne dog tænke sig beløbene nedsat til 2.400 henholdsvis 1.200 rbd., og det ud fra den betragtning, »dass man die Wählbarkeit nicht allgemein genug machen könne.« Afstemningen viste, at kun 11 gik ind for en nedsettelse, mens 17 holdt fast ved regeringens forslag.

Hos de oplyste opstod der en livlig debat. Man deltes i to fløje, én, der holdt med Stemann, og én, der nok ville have census, men ens betingelser for valgret og valgbarhed. Den første gruppe havde, som vi kunne vente, Schlegel som hovedtaler. Man havde grunde nok til at støtte Stemann. Et af argumenterne lød som følger: Da der kun krævedes ringe formue, kunne man ikke hævde, at valgretten var forbeholdt et pengearistokrati. På den anden side måtte man antage, at en lavere census ville »gøre institutionen populær eller befordre lighed blandt undersåtterne«.

I den anden gruppe, hvor vi blandt andet finder Holstein, accepterede man nok en vis census; men man mente, at man ved at indføre højere census for valgbarhed mistede en del duelige uden at sikre sig mod de middelmådige. Og hertil kom, at Schæffer kunne påpege, at de erfaringer, man havde høstet i København siden 1661, havde vist, at man ikke ud fra formuen kunne dømme om intelligensen. Afstemningen viste, at der lige akkurat var flertal for samme census for valgret og valgbarhed.

Det er værd at bemærke, at der ikke var nogen, der plæderede for helt at slette census for valgbarhed. Som nævnt havde dette været et krav fra både de moderate og de radikale skribenter, der havde givet deres meninger til kende forud for de erfarnes og oplystes møder. Selv Hol-

18. S. 545.

stein og Falck havde glemt deres oprindelige standpunkter. Hvidt luftede ganske vist muligheden af at fjerne census for valgbarhed, men nøjedes dog med at stemme for lige census for begge valgrettigheder ¹⁹.

2. Regeringens behandling af de erfarne og oplyste mænds indstilling vedrørende valgretsbestemmelserne

Det næste hovedpunkt i de erfarnes og oplystes forhandlinger er direkte eller indirekte valg, men det vil være hensigtsmæssigt inden gennemgangen af drøftelserne at se på, hvorledes regeringen stillede sig til de afgivne forslag om valgretsbestemmelserne. Efter at de indkaldte havde afsluttet deres møder, gik der knap to år, inden den endelige stænderlov udstedtes den 15. maj 1834. I dette tidsrum blev der fra forskellige sider foretaget en lang række undersøgelser af de afleverede forhandlingsprotokoller og betænkninger:

- a) Først fandt der en drøftelse sted i en firemandskomiteé, der bestod af de samme medlemmer, der havde siddet ved udarbejdelsen af regeringsudkastet. Denne komites forestillinger sendtes sammen med nye lovudkast til
- b) de to kancellier, som igen afleverede betænkninger til
- c) statsrådet. Det tog herefter
- d) den gamle veltjente firemandskomiteé tre måneder at finde frem til den endelige udformning af lovene.

Den 26/28. feb. 1834 kunne Stemann og Moltke aflevere henholdsvis den danske og den slesvig-holstenske version til Frederik VI. De nye love, som findes i samlingen af forestillinger, blev aftrykt i Collegialtidende ²⁰.

a) Firemandskomiteen af 24. nov. 1832 ²¹

De fire mænd fik ifølge reskript af 24. nov. 1832 til opgave at ytre deres »allerunderdanigste mening om, hvorvidt det måtte være tilrådeligt, at der tages nærmere hensyn til de i forslag bragte forandringer i de udarbejdede foreløbige udkast« ²². Komiteen afholdt i alt ti møder i tidsrummet 5. jan. til 11. marts 1833.

Hos både de oplyste og de erfarne havde et flertal stemt mod regeringsudkastets bestemmelser om *fem års grundbesiddelse* som forudsæt-

19. Om dobbelt valgensus, erf. prot. ad § 14, opl. prot. s. 96–101.

20. DK G 66 s. 455 ff. Colleg. tid. 1834 s. 353–410 og 417–461.

21. Kgl. resolution af d. 24. nov. 1832, DK G 65 a.

22. DK G 65 a s. 289.

ning for valgrettighederne. Komiteen var ikke særlig tilfreds hermed, idet den mente, at en nybagt ejer »mangler den erfaring og det bekendtskab med sit distrikts interesse, som man må ønske hos medlemmer i stændernes forsamling . . .« Man bøjede sig dog for kravet om nedsættelse til ét år, idet man krævede indført bestemmelsen om en skæringsdato ved 1. maj²³.

I fæstespørgsmålet var man i komiteen for så vidt enig med de otte oplyste, der ikke ville gå med til at gøre fæstere valgbare. Imidlertid bestemte loven af 28. maj 1831 jo noget andet, og man kunne da endelig argumentere for det positive i, at fæstere blev valgbare, så de kunne vælge blandt deres egne²⁴. Der blev ikke ændret noget i afsnittet om fæstere.

Det mindst mulige flertal hos de oplyste var gået ind for en nedsættelse af *census for bønderne*. Ørsted plæderede nu – uden at der i øvrigt fremkom nye argumenter – i et ti sider langt indlæg for en nedsættelse for de mindre selvejere i Jylland. Fæsterne måtte nøjes med én sides omtale, og her forholdt sagerne sig noget anderledes: Betingelserne burde skærpes i Jylland, da fæstegårdene dér var større end på øerne. Ved en grænse på fem td. htk. ville fæsterne på øerne blive alt for dårligt repræsenteret i forhold til jyderne. Dette misforhold foreslog Ørsted afhjulpet derved, at der foretoges en generel forhøjelse for fæstere til 6 td. htk. – Ørsted kom ikke ind på, hvad en sådan forhøjelse ville betyde for fæsternes repræsentation som helhed. – Komiteens flertal holdt imidlertid fast ved udkastets oprindelige bestemmelser²⁵.

For komiteen var det ikke svært at se, hvad det var, der havde bevæget nogle af de oplyste til at protestere mod *dobbelt census* for valgbarhed: det drejede sig åbenbart om folk, som var principielle modstandere af, at valgrettighederne skulle være betinget af grundejendom, men da dette nu engang var lovfæstet, prøvede de samme mennesker at gøre alle betingelser så lempelige som overhovedet muligt. Der kunne her selvfølgelig ikke være tale om nogen særlig velovervejet indstilling, al den stund intelligensen ikke fandtes blandt småbesidderne. For så vidt kunne der være noget om, at vælgernes tillid skulle være garanti nok. Men rent bortset fra, at man i andre lande også havde stillet censusbetingelser, kunne man jo ud fra den slags betragtninger med lige så stor ret hævde, at det var overflødigt med både aldersgrænsen og bestemmelsen om, at man skulle have opholdt sig i landet en vis tid. De oplyste havde vel

23. Betænkning til DK: DK G 66 s. 321.

24. *ibid.* s. 321 f.

25. *ibid.* s. 339 a.–349.

næppe anet, at de ved ikke at gøre indsigelse mod 30-års reglen skulle have givet regeringen et argument for opretholdelsen af valgencensus. – I øvrigt var den foreslåede census ikke alene meget lavere end i de fleste andre lande (England, Frankrig, Preussen), men så moderat, at man ikke havde fundet grund til at gøre indsigelse fra Slesvigs og Holstens side.

b) Kancellierne ²⁶

Kancellierne sluttede i det store og hele enstemmigt op omkring firemandskomiteens forslag.

c) Statsrådet ²⁷

I statsrådet diskuterede man med hensyn til valgencensusspørgsmålet kun bestemmelsen om tidsfristen for opnåelsen af valgrettighederne. Efter nøje at have overvejet forslagene fra de forskellige instanser besluttede man sig for det kompromis at sætte tidsrummet til to år.

d) Firemandskomiteen ²⁸

Resultatet af firemandskomiteens afsluttende arbejde omtales under V,1.

III. Direkte eller indirekte valg

Den radikale og den moderate fløj af politiske skribenter havde været helt enige om, at valgene til de nye stænderforsamlinger skulle være direkte ¹. »Nicht künstliche und superkluge Wahlen durch Wahlmänner erster und zweiter Ordnung . . . sondern einfache und aufrichtige Wahlen durch das Volk . . . Die Wahl sei frei und unabhängig,« krævedes der i et tidligere citeret flyveskrift ². Det forbavsende skete: i udkastenes paragraf 5

26. Forestillingen fra SHK er dateret d. 23. okt. 1833 (SHK C 49, ca. 30 unnummerede sider) og er blevet behandlet i statsrådsmøderne d. 25., 30. okt. og 1. nov. Den tilsvarende udtalelse fra DK er dateret d. 7. nov. 1833 (DK G 66 s. 403–412) og behandledes i statsrådsmøderne d. 8., 13., 15. nov.

27. Resultaterne af overvejelserne i statsrådet findes nedskrevet i form af kgl. resolutioner som svar på kancelliernes forestillinger. For hertugdømmernes vedkommende er datoerne de samme som for statsrådsmøderne, altså d. 25., 30. okt. og 1. nov., mens de tilsvarende bestemmelser for kongeriget skriver sig fra d. 27. nov. (SHK C 52 DK G 66).

28. Resultaterne af overvejelserne i 4-mandskomiteen er den endelige lov af 15. maj 1834, se note 20.

1. S. 543.

2. Ansprache . . . s. 11.

foresloges der direkte valg³. Hvordan kan man nu forklare denne liberale holdning fra regeringens side? Ser vi på forhistorien til paragraf 5, finder vi en række ganske interessante oplysninger. Danske Kancelli og Slesvig-Holstenske Kancelli havde ved kongelige reskripter af 11/13. jan. 1831 fået overdraget stændersagen. I Danske Kancelli kom man – med direkte inspiration i den preussiske forordning – under drøftelserne frem til det resultat, at man burde indføre direkte valg for besiddere af de større landejendomme og i de større købstæder. København, de mindre købstæder og besidderne af de små landejendomme måtte imidlertid lade sig nøje med indirekte valg – for Københavns vedkommende af hensyn til overskueligheden og for de sidste to kategoriers vedkommende på grund af disses snæversyn. I firemandskomiteen af 4. juni 1831 foreslog Moltke og Höpp, at alle grupper skulle vælge direkte. Dette kunne Ørsted ikke gå med til. Derimod opnåede forslaget mærkelig nok støtte fra Stemann, der mente, at den direkte valgmetode var »mere populær og mere egnet til at vække interesse og tilfredshed hos vælgerne . . . og . . . at de direkte valg udelukker enhver utilbørlig og skadelig indvirkning på vælgerne, da det er vanskeligere at påvirke så mange mennesker end en mindre skare valgmand«⁴. Det er næsten ikke til at forstå, hvorfor den ellers så konservative Stemann skulle forsvare en så liberal idé over for den fremskridtsvenlige Ørsted. Det er derfor nærliggende at tro, at Stemann, der ikke plejede at ligge under for hensynet til det »populære«, har haft visse andre motiver til at handle, som han gjorde. Når man sammenholder med andre forhold, som omtales senere, begynder der at tegne sig et mønster: ved i mindre farlige spørgsmål at vise sig uventet imødekommende og rundhåndet har regeringen ment at kunne tage vinden ud af sejlene på dem, der stillede krav. Ikke blot imødekom udkastets paragraf 5 de liberales ønsker – det stod oven i købet i skarp modsætning til de preussiske forordninger, der jo kun tilstod direkte valg for besiddere af store godser. Höpp medgav da også straks i sin tale til de erfarne, at kancellierne havde ladet sig påvirke »von den einsichtsvollen vaterländischen Schriftstellern«. De argumenter, som mange modstandere af direkte valg havde fremsat, havde man ikke fundet vægtige nok til, at man havde villet foreslå en indirekte valg måde: det hævdedes, at kandidaterne

3. Ved bedømmelsen af dette punkt i forslaget er det værd at bemærke, at ikke én af de temmelig mange tyske forfatninger, der var fremkommet på baggrund af julirevolutionen, havde tilstået både byer og bønder direkte valg. Kun i to tilfælde kom denne valg måde til at gælde for den ene af parterne (Hector s. 4 n. 1). Selv Norges forfatning med et lovgivende Storting rummede ikke en tilsvarende bestemmelse.

4. Citeret efter H. Jensen I s. 194.

ikke skulle være godt nok kendte af vælgerne, men, mente Höpp, det kunne man jo med lige så god ret sige om valgmandene. At andre stater med indirekte valg ikke skulle have haft ulemper af den benyttede fremgangsmåde, var lige så »unbewiesen wie unbeweisbar«. Og Stemann anførte, at man ved hjælp af små valgdistrikter skulle kunne imødegå den fare, der kunne være for masseopløb ved direkte valg.

Ikke blot tilbageviste Höpp og Stemann modpartens argumenter – de fremhævede adskillige forhold, der stærkt talte for den direkte valg måde. Blandt de mest interessante punkter var følgende: ved andre direkte valg, såsom kommunevalg, havde selv den lavere klasse fremvist en temmelig sikker evne til at finde ud af, hvem der var mere, og hvem der var mindre egnet til repræsentant. Hertil kom, at da man under alle omstændigheder var nødt til at indrømme nogle ret til direkte valg, var det bedst, man indførte denne valg måde for alle grupper. Man måtte nemlig fraråde en ulige behandling. Endelig ville der samle sig større interesse omkring et direkte valg, da folk ville være mere implicerede heri. – Der kan på dette sted være grund til at henvise til en udtalelse, som findes i en forestilling fra Danske Kancelli til kongen. Stemann kunne her ikke se noget »gavnligt« i, »hverken for det almindelige eller for individerne selv, at hos fæstebønderne lyst til at politisere og ræsonnere over statssager opvækkes, hvilket dog vist nok omsider vil blive følgen af at delagtiggøre dem i valgetten«⁵.

Begge forsamlinger diskuterede ganske ivrigt. Man mærker dog, at de erfarne, der i det store og hele holdt sig den preussiske forfatning mere for øje end de oplyste, var langt de ivrigste til at forsvare deres anskuelser. Nogle få af de erfarne plæderede direkte for den preussiske forfatning. Deres argumenter, som findes udtrykt i lange vota, drejede sig stort set om den lavere classes inkompetence, men der fremkom intet væsentligt nyt herom⁶. De to amtmænd fra Haderslev og Tønder var de eneste, som mente, at der ikke ville opstå misundelse hos de små i samfundet, hvis man indførte det preussiske valg system. I Tønder havde man nemlig gjort brug af en sådan metode ved valget af digekommissioner. Haderslevs amtmænd henviste til, at man ved direkte valg på grund af disses omfang ville være nødt til ud over de lokale valgdirektører at tilkalde fremmede, og disse ville ikke være i stand til at opretholde roen ved valghandlingerne.

Amtmand Scholtz fra Reinbeck var ligeledes ubetinget for den

5. DK G 66 s. 48 b.

6. Bilag 2–5.

preussiske forordning, men da han mærkede stemningen i forsamlingen, tiltrådte han et tilbageskridt, idet han dog holdt fast ved, at i hvert fald de første valg skulle være indirekte for borgeres og bønderes vedkommende.

Falck var for direkte valg. Kun hvis regeringen skulle mene, at man måtte begynde med indirekte valg, ville han foreslå, at dette kom til at gælde for alle tre valggrupper. Efter at have hørt de andres meninger opsummerede Rist fordele og ulemper ved begge valgmetoder, men han ville, da flertallet havde ytret sig for direkte valg, også stemme herfor. – Denne måde at gøre sin stilling op på stemmer ikke helt overens med en bemærkning, han senere fremsatte i sine livserindringer. Han fremhævede dér, at han vistnok på grund af sin politiske opdragelse var den mest uafhængige blandt de erfarne mænd ⁷.

Brinch-Seidelin sagde, at det eneste, der kunne tale imod direkte valg, var de store forsamlinger. »For let bevægelige folkeslag kunne vistnok sådanne samlinger have sine betænkeligheder, men det danske folk er for sindigt, ja for mageligt« til, at der skulle kunne opstå uroligheder. Schlegel mente, at forsamlingen kun kunne blive urolig, hvis der kom uvedkommende tilhørere. Nu havde bønderne vist for vane at tage en ven med, når de skulle afgøre noget vigtigt. Men politiet ville altid kunne træffe de nødvendige foranstaltninger. Borgmester Møller kom med et meget vigtigt argument, nemlig at den indirekte metode indebar den store ulempe, at de duelige, der var blevet udpeget til valgmænd, udelukkedes fra at opnå valg som deputerede, hvis de ikke udpegede sig selv, hvilket han ikke syntes ville være tilrådeligt. Stenfeldts ytringer lå på linie med de forventninger, der af offentligheden var blevet stillet til de erfarne og oplyste mænd, før disse trådte sammen: Valgmåden måtte være den vigtigste del af hele udkastet, og det afhang af den, om den hele institution »skal træde heldigen i virksomhed«. En del af argumenterne mod regeringens forslag kredsede om det punkt, at folket måske endnu ikke var modent til direkte valg, men dette blev imødegået med den konstatering, at direkte valg – ud over mange andre fordele – ville indebære et opdragende moment for folket.

Afstemningen viste, at 6 af de erfarne var tilhængere af den preussiske forordning, mens de resterende 22 og alle oplyste stemte for direkte valg ⁸.

Hverken i den anden firemandskomiteé eller i kancellierne blev problemet omkring direkte valg debatteret. Først i statsrådet tog man spørgs-

7. Rist s. 205f.

8. Om direkte eller indirekte valg, erf. prot. 24–36, opl. prot. 50–55.

målet op. Der findes som tidligere nævnt ingen statsrådsprotokoller fra den tid, men Rantzau-Breitenburg giver i sine livserindringer visse interessante oplysninger fra drøftelserne. Han var overbevist om, at indirekte valg så langt var at foretrække for kongerigets vedkommende. I særdeleshed i København ville den direkte valg måde give anledning til store praktiske vanskeligheder. Da man imidlertid i Holsten var vant til direkte valg – hvad Rantzau-Breitenburg langt fra beklagede – havde man i statsrådet ud fra den »ulykkelige idé« om, at alt skulle være ens i Danmark og i hertugdømmerne, bestemt sig for direkte valg overalt.

De oplyste havde naturligvis vedtaget forslaget, »da det direkte valg står i ry for større liberalitet«. Men bagefter var der i virkeligheden kun ét statsrådsmedlem, der var tilfreds med ordningen. Dette ene medlem var Stemann, »der holdt på den engang vedtagne beslutning og især til støtte for sin mening anførte, at det var vedtaget af de oplyste mænd, hvorfor det ville gøre et dårligt indtryk at lade en forandring indtræde heri«⁹.

Diskussionen omkring paragraf 5 i udkastet har kastet lidt lys over regeringens formål med at indføre en stænderlov og specielt med at indkalde de erfarne og oplyste. Ikke alene havde man fundet det klogt at tilgodese nogle af de liberales ønsker – Stemanns sidste argument synes at vise, at man havde tænkt sig, at de erfarne og oplyste kunne virke som en nyttig folkelig sanktion af den nye stænderlov.

IV. Stændernes offentlighed

1. *De erfarne og oplyste mænds drøftelser*

I paragraf 80 (52) redegjordes for, hvordan regeringen havde tænkt sig stændernes stilling over for offentligheden. »Så meget som muligt« skulle, endnu mens forhandlingerne stod på, bekendtgøres i aviserne, men før offentliggørelsen måtte artiklerne, som skulle skrives af forsamlingernes sekretær, forelægges kongens kommissarier.

Det var ikke noget tilfælde, at udkastet ikke nævnte noget om, hvorvidt offentligheden havde adgang til at overvære stændermøder eller ej. Kongen havde nemlig mundtligt givet Stemann besked om, at lukkede døre var en selvfølge for rådgivende stænder, og der burde derfor overhovedet ikke nævnes noget herom i loven¹.

9. Rantzau-Breitenburg s. 85 f.

1. DK G 68 og udtogsvis hos H. Jensen s. 209 f.

Höpp og Stemann var dog klare over, at det ikke nyttede at forsøge i tavshed at forbigå spørgsmålet om åbne eller lukkede døre. De indkaldte ville nemlig givetvis alligevel straks slå ned på dette punkt: langt de fleste skrifter, der var udkommet som reaktion på regeringens løfte om indførelse af stænderforsamlinger, beskæftigede sig jo med dette problem, og man havde kaldt offentligheden for »forsamlingens sjæl«.

At skulle holde taler på denne baggrund krævede Höpps og Stemanns fulde indsats. Koncepterne afspejler da også tydeligt deres strategi. Höpp talte kort og præcist – optegnelserne fylder kun 4 sider – og hans argumenter indprentedes i bevidstheden. Stemanns tale var et sandt retorisk mesterværk. Han nøjedes dog ikke som Höpp med de mest slående argumenter, men medtog alt, hvad der kunne støtte hans opfattelse. Hans optegnelser fylder 12 tætskrevne sider.

Höpp begyndte med at konstatere, at man med den foreliggende paragraf opnåede, at folket erholdt kundskab, blev underrettet om forhandlingernes gang og blev oplyst og belært om anliggender, der berørte det fælles vel. Og desuden vakttes dets interesse for de rådgivende stænders virksomhed. Alt dette ville kunne ske langt bedre gennem paragraffens bestemmelse end ved åbne døre. Offentlig adgang til stændermøderne indebar ydermere mange store ulemper. For det første ville det nye i sig selv tiltrække mange nysgerrige, men den lange vej fra en møjsommelig undersøgelse til et frugtbringende og interessant resultat ville kede tilhørerne i den grad, at de i deres skuffelse ville viderebringe et forvrænget og kedsommeligt billede af, hvad der foregik. Det ville igen medføre, at der opstod en ligegyldighed, som selv det senere trykte referat ikke ville kunne råde bod på. For det andet ville forsamlingen være meget genert, hvis der sad folk på tribunen, idet der ville være mange, der ikke kunne tale flydende og med lethed og streng konsekvens. Disse deputerede ville altså tie stille, og da det samtidig var de klogeste og mest intelligente mænd, der var de mest beskedne, ville man beklageligvis ikke komme til at høre noget fra den kant. Hertil kom et overmåde vigtigt storpolitisk argument: Höpp kunne henvise til paragraf 59 i Wiener Schlusssakte, der indskærpede, at offentligheden ikke måtte erhverve kendskab til forhandlingerne i stænderforsamlingerne på en måde, der kunne forstyrre roen i det enkelte forbundsland eller i hele Tyskland². Ganske vist var den holstenske befolkning så besindig, at den ikke ville give anledning

2. Par. 59: Wo die Öffentlichkeit landständischer Verhandlungen durch die Verfassung gestattet ist, muss durch die Geschäftsordnung dafür gesorgt werden, dass die gesetzlichen Grenzen der freien Äusserung weder bei den Verhandlungen selbst noch bei deren Bekanntmachung durch den Druck auf eine die

til uroligheder; men hvem turde sige, at de fremmede forbundsfyrster delte denne anskuelse. Der manglede jo garanti for, at der ved siden af en holstensk ständerforsamling, som arbejdede helt selvstændigt under ledelse af en præsident, der var valgt af forsamlingen og var helt uafhængig, eksisterede den i Wiener Schlussakte påbudte indflydelse fra landets herre. – Det ville altså sømme sig for de erfarne, at de lod deres taknemmelighed over præsidentens uafhængige stilling komme til udtryk derved, at de undlod at stille krav om større offentlighed omkring stændernes forhandlinger!

Hos Stemann skortede det som nævnt ikke på argumenter: ständerforsamlingerne skulle være rådgivende, hvilket jo måtte betyde, at medlemmerne på baggrund af egen erfaring skulle give den rådspørgende råd. Og »det ligger dog vel ligefrem i sagens natur,« at det måtte bero på spørgeren, om og i hvor høj grad han ville offentliggøre de fremsatte meninger. »Rådspørgning er en tillids- og fortrolighedsytring.« »Ingen af os, der var blevet rådspørgt af en privat, ville tillade sig på egen hånd til andre at omtale sådant eller at ytre, hvad råd man havde givet.« De rådgivende stænder var » . . . kun at betragte som kongens private rådgivere,« og den eneste grund til, at de skulle vælges af folket, var, at man derigennem opnåede garanti for, at de kunne anses for at være de bedst egnede til hvervet. Efter denne udlægning af stændernes funktion kom Stemann til sagens egentlige kærne: »Anden stilling, anden indvirkning kan ikke indrømmes de rådgivende provinsialstænder uden at gøre et voldsomt brud på den regeringsforfatning, under hvilken vi så længe har levet og endnu lever så lykkelige.«

Men knaldeffekten havde de oplyste endnu til gode: Stemann havde af den preussiske gesandt fået overbragt en skrivelse, som den preussiske udenrigsminister havde tilstillet ham. I brevet tilbageviste ministeren for det første de rygter, der var fremkommet om, at man i Preussen skulle være i færd med at opfylde visse provinsers ønske om åbne døre under stændernes forhandlinger. Og for det andet ville den preussiske regering tilmed føle sig meget foruroliget, hvis Frederik VI i sin efterligning af den i sig selv så smukke preussiske ständerinstitution skulle indføre offentlighed i sine forsamlinger³.

Det taler ubetinget til gunst for de indkaldte, at de både turde og

Ruhe des einzelnen Bundesstaates oder des gesammten Deutschlands gefährdende Weise überschritten werden. (L. K. Aegidi s. 376).

3. I de oplystes protokol står der kun, at Stemann læste op af en officiel meddelelse fra den preussiske udenrigsminister. Indholdet er taget fra H. Jensen s. 231. Her anføres det, at kilden befinder sig i Stemanns privatarkiv.

kunne tage til genmæle mod de drabelige forsvarstaler, de var blevet præsenteret for. De oplystes protokol når op på 25 tætskrevne helsider om emnet, og selv de erfarnes indeholder 23 halve sider.

Nogle af de erfarne og oplyste sluttede op omkring Stemann og Höpp, men hovedparten gik i princippet ind for åbne døre: stænderne skulle samles i Roskilde, Viborg, Slesvig og Itzehoe, og ingen nysgerrig pøbel ville komme rejsende til så små byer. Kun virkelig interesserede ville komme; men de ville til gengæld føle sig stærkt krænkede, hvis de ikke fik adgang. Tilhørerne ville ikke kede sig, men tværtimod ruske op i forsamlingens søvnige atmosfære, så at livlige debatter blev resultatet. Argumentet om de deputeredes generthed blev imødegået med, at folk på tribunerne ikke blot ville »besjæle« talerne med deres bifald, men også ville have en opdragende funktion. For folket ville åbne døre have den fordel, at det kunne få en bedre forståelse af, hvorledes en lov blev til, og interessen for denne »herlige institution« ville vågne og tilliden styrkes. Falck mente endog, at det måtte være enhver statsborgers ret at have adgang til stænderforsamlingen. Brinch-Seidelin, der var gået kraftigt ind for en nedsættelse af valgencensus for de små selvejere, mente, at da man i forvejen havde udelukket så mange fra at deltage i valgene, ville institutionen miste sin mening, hvis ikke forhandlingerne kunne foregå offentligt.

Stemanns afsnit om stændernes private karakter fik heller ikke lov til at stå uimodsagt. Holstein-Holsteinborg henviste til, at forsamlingen dels var valgt af nationen, dels skulle forhandle om landets vigtigste anliggender. Derfor kunne stænderne ikke være et rent privat foretagende, og folket måtte have at vide, hvad der skete.

Ikke alle de indkaldte følte sig lige overbeviste om, at de storpolitiske argumenter for lukkede døre var helt så alvorlige, som Höpp og Stemann havde givet det udseende af. Balemann kunne således ikke dy sig for en bemærkning om, at hvis regeringen af politiske grunde var tvunget til at lukke dørene, kunne de erfarne ikke være kompetente til overhovedet at udtale sig. Det vakte sikkert heller ikke synderlig glæde hos Höpp, da overretskansler Spies påpegede, at man i Württemberg ikke alene havde offentlige stænderforhandlinger, men at forsamlingens præsident også blev valgt efter regler, der var næsten lige så frie som dem, de erfarne havde fået forelagt ⁴.

Skønt borgmester Estrup i sin dagbog skriver, at den preussiske hen-

4. Iflg. Spies valgte stænderne tre kandidater, og bl. disse udpegede kongen præsidenten.

vendelse virkede som en trussel, er det en kendsgerning, at brevet ikke forekom mere opskræmmende, end at forsamlingen frit diskuterede alle spørgsmål vedrørende stændernes offentlighed⁵. Schæffer vovede endog at have sine tvivl om brevet: det stemte nemlig ikke overens med udenrigsministerens bog »Zur Vermittlung der Extremen in den Meinungen«⁶.

Stemann havde ikke nævnt problemet med forbundsstaten; men Schlegel sørgede for i sit lange indlæg mod åbne døre at indhente det forsømte. Hovedparten af de oplyste fandt nu ikke forbundsspørgsmålet særlig relevant. Schæffer henviste således flere gange til, at den omstændighed, at Frederik VI var hertug af Holsten, ikke kunne have nogen indflydelse på kongeriget. Dette standpunkt bragtes også til udtryk i den endelige betænkning⁷.

Afstemningen viste, at 24 uforbeholdent gik ind for åbne døre, medens andre 17 nok var positivt stemt over for tanken, men ikke ønskede denne ført ud i livet »for tiden«. Nogle var således af den opfattelse, at stænderforsamlingerne først burde have overstået eventuelle begyndervanskeligheder, men at loven til gengæld skulle indeholde et løfte om offentlighed på et senere tidspunkt. Hos de oplyste havde sekretæren i første omgang regnet de 9 »ikke-for-tiden«-stemmer til de 13, der ubetinget var for åbne døre, således at der opstod et solidt flertal – 22 mod 13 – for fuld offentlighed omkring forhandlingerne. Ved det efterfølgende møde bad nogle af de 9 dog om, at deres gruppe måtte blive opført særskilt. Hvidt konkluderede, at man i hvert fald måtte kræve et løfte om, at dørene senere skulle åbnes, »da afstemning i sidste samling angående spørgsmålet om provinsialforsamlinger burde holdes for åbne døre, formentligen havde vist det resultat, at pluraliteten af denne forsamlings medlemmer havde erklæret sig for en sådan offentlighed, skønt nogles votering gik ud på, at denne ej for tiden burde finde sted.«

En løfteparagraf faldt af flere grunde ikke i Ørsteds smag: hvis man senere skulle blive af den formening, at det ville være skadeligt at åbne dørene, kunne et løfte give anledning til spændinger. Et løfte ville desuden være skadeligt, fordi stænderforsamlingerne derigennem ville blive anset for at være så uduelige i begyndelsen, at de havde brug for en

5. H. Jensen I s. 231. Estrup synes i øvrigt at have opfattet meget som en trussel. Den Stemann, han har truffet, var i krigshumør og lignede »en brølende løve med et åbent svælg« (ibid. s. 232).

6. J. P. F. Ancillon, *Zur Vermittlung der Extremen in den Meinungen*, Berlin 1828. Man kan virkelig ikke påstå, at de erfarne og oplyste var dårligt forberedte til deres arbejde i København – til trods for de dårlige arbejdsbetingelser.

7. Opl. betænk. ad par. 52.

modningsperiode. Og endelig kunne kongen da også vise en sådan nåde uden at være bundet af en lov.

Med en enkelt undtagelse havde de 13 oplyste, der stemte imod offentlige forhandlinger, vist sig meget tilfredse med praktisk talt alle bestemmelser i udkastet. Man kan derfor næsten gå ud fra, at antallet af stemmer for regeringens forslag havde såre lidt med Stemanns imponerende tale at gøre ⁸.

Det har næppe været med nogen særlig stor tilfredshed, at Stemann og Höpp har overværet den lange debat og påfølgende afstemning om det vigtige punkt, som lovforslaget intet nævnte om: offentlighedens adgang til forhandlingerne i stænderne. Da man endelig kom så vidt som til at behandle det spørgsmål, udkastet faktisk udtalte sig om, nemlig de trykte mødereferater, kom regeringens repræsentanter atter i modvind: kun 2 af de indkaldte fandt det tilstrækkeligt, når der på de kongelige kommissariers foranledning fra tid til anden fremkom en orientering om forhandlingerne i aviserne. Alle de øvrige erfarne og oplyste ønskede et særligt stænderblad, og der kom en lang række forslag om, hvorledes et sådant burde redigeres. Nogle ønskede kun at offentliggøre motiver og resultater, mens andre – og her finder vi hovedparten af dem, der havde stemt for åbne døre – prøvede at opnå den bedst mulige dækning af forhandlingerne gennem udførlige referater, som burde udsendes hurtigst muligt ⁹.

2. Regeringens behandling af de erfarne og oplyste mænds indstilling vedrørende stændernes offentlighed

a) *Firemandskomiteen* indledte meget naturligt sin behandling af lovudkastenes paragraf 80 (52) med en redegørelse for de erfarnes og oplystes drøftelser. Redegørelsen mundedede ud i en konstatering af, at ingen gruppe i forsamlingerne havde været i stand til at samle det absolutte flertal for sit synspunkt. – En ganske elegant opsummering af de indkaldtes meninger må man nok sige, når man betænker, at 41 medlemmer – altså 2/3 af forsamlingerne – principielt havde været enige om det rigtige i at holde dørene åbne! – På denne baggrund fandt komiteen sig nu – med de erfarne og oplyste i ryggen – berettiget til at fraråde en åbning af dørene. Man fremførte endnu engang alle de gamle argumenter. Hen-

8. I modsætning til H. Jensen I s. 231.

9. Om stænderforsamlingernes offentlighed, hos de erf. i prot. s. 145–171; + bilag 7–11; i betænkning s. 8–11, hos de opl. prot. s. 200–228; + bilag 14–15; i betænkning ad par. 52.

visningen til paragraf 59 i Wiener Schlussakte blev formuleret, så der ikke skulle være nogen tvivl mulig for kongen: en mindre velovervejet udtalelse fremsat af en deputeret i kampens hede kunne blive bragt videre og komme fremmede magter for øre, hvad der igen kunne føre til bebrejdelser rettet mod Hans Majestæt. Man måtte også fraråde, at der lovedes noget om senere indførelse af fuld offentlighed. Et sådant løfte kunne bringe kongen eller stænderforsamlingerne i forlegenhed ¹⁰.

b) *Kancellierne* leverede ikke de helt store bidrag til diskussionen om stændernes offentlighed: Firemandskomiteens forslag fandtes »fuldkommen tilfredsstillende« ¹¹.

c) Rantzau-Breitenburg beretter om, at der i *statsrådet* har fundet en livlig diskussion sted om stændernes offentlighed. Personligt var han modstander af, at der overhovedet fremkom trykte referater af forhandlingerne, da det »kan vække langt større ophidselse end det, at man giver adgang for tilhørerne, der måske kun i den første tid vil indfinde sig hyppigt og siden ganske blive borte« ¹². Rantzau-Breitenburg fandt, som man kunne vente, ikke tilslutning til sit synspunkt, og det bestemtes, at meddelelserne skulle trykkes i en særlig stænderavis og skulle gives, når »forhandlingerne over en genstand er kommet til resultat« ¹³.

De politiske skribenter blev altså ikke bakket helt så kraftigt op af de erfarne og oplyste i kravet om åbne døre som i spørgsmålet om direkte eller indirekte valg. Der måtte alligevel megen spidsfindighed til, før regeringen kunne indkassere afstemningsresultatet som en sejr. Og hvad der måske er lige så væsentligt: forsamlingerne havde endnu engang bevist, at de evnede at debattere og tage selvstændig stilling til regeringens forslag, selv om dette var blevet fremsat ledsaget af både trusler og lokketoner. Den ildhu, Stemann og Höpp lagde for dagen, kunne tyde på, at man fra regeringens side havde opfattet problemet omkring stændernes offentlighed som det vigtigste spørgsmål. Man kan derfor undre sig over, at der ikke i paragraf 1, som de indkaldte jo overhovedet ikke fik lov at diskutere, var optaget en bestemmelse om, at offentligheden ikke havde adgang til forhandlingerne i de rådgivende stænderforsamlinger. Forklaringen er måske den, at man har været bange for at virke for provokerende over for de erfarne og oplyste, som mødte op i København med kravene fra den liberale offentlige mening i frisk erindring.

10. Ad par. 84 (DK G 66 s. 397 b ff), tysk betænkning (SHK C 52 pkt. 24).

11. DK G 66 411 b.

12. Rantzau-Breitenburg s. 80.

13. S-H resolution 1. nov. ad par. 84 (SHK C 52). Dansk resolution 7. nov., s. 406 (DK G 66).

V. Afsluttende bemærkninger

1. Loven af 15. maj 1834 ¹

I den endelige lov af 15. maj 1834 gjorde paragraf 4 valgrettighederne betingede af to års grundbesiddelse regnet fra 1. maj. Der var her tale om et kompromis mellem det oprindelige forslag om fem år, de indkaldtes ønske om ét år og firemandskomiteens anbefaling af ét år med en skæringsdato. Derimod kom de indkaldte til kort over for udkastets krav om dobbelt valgencensus for valgbarhed, og heller ikke størrelsen af de nødvendige minimumsværdier kunne der rokkes ved [par. 14 (13) 15 og 16 (15) 14] ².

Om offentlighedens adgang til at følge med i stænderforhandlingerne fastslog paragraf 87(85)79 det for de erfarne og oplyste så nedslående resultat, som statsrådet var kommet til.

Blandt de øvrige krav, som de indkaldte havde stillet, kan nævnes, at de oplyste enstemmigt var gået ind for at give jøderne aktiv valgret, og at et betydeligt flertal i samme forsamling også mente, at jøder burde være valgbare. Udkastet havde nægtet denne befolkningsgruppe begge rettigheder. I de efterfølgende behandlende instanser gik bølgerne højt under diskussionerne om jødernes status, men loven kom dog de oplyste noget i møde, idet det bestemtes, at jøderne i kongeriget skulle have valgret, men ikke være valgbare ³. For hertugdømmerne, hvor særlige forhold gjorde sig gældende, blev der ikke foretaget ændringer i forhold til udkastet.

Hos de oplyste havde en afstemning vist, at der herskede fuld enighed om, at selve valghandlingen burde foregå for åbne døre (53. motion) ⁴. Skønt de erfarne overhovedet ikke havde udtalt sig om dette spørgsmål, foreslog Slesvig-Holstenske Kancelli, at man også i hertugdømmerne gav ikke-stemmeberettigede lov til at komme til stede, så de havde mulighed for at protestere. Hovedargumentet for denne holdning var, at sådan havde man faktisk kunnet læse det udkast, der var blevet forelagt de erfarne, og disse havde givet deres stiltiende samtykke ved ikke at tage sagen op, »und es möchte nicht ratsam sein, ohne Gründe von der höchsten Dringlichkeit Bestimmungen in die zu erlassende Verordnung auf-

1. II, note 20.

2. Hvor der ikke er overensstemmelse mellem de fire provinsloves paragrafnumre, citeres disse på følgende måde: Øerne (Jylland) S + H.

3. Om jødespørgsmål, opl. prot. s. 30–37 + 47. Lov af 15. maj 34 par. 3 og 4.

4. DK G 63 1. læg.

zunehmen, welche wie die hier in Antrag gebrachte, eine Beschränkung der im Entwurf enthaltenen befassen«⁵.

2. *De erfarne og oplyste mænds betydning*

I den historie, der er skrevet om de erfarne og oplyste, har forfatterne hovedsageligt hæftet sig ved den omstændighed, at der ikke var stor forskel på regeringens oprindelige forslag og den endelige lov af 15. maj 1834⁶. Hvor rigtig denne konstatering end kan være, forekommer det mig, at tildragelsen med de indkaldte mænd også indeholder andre væsentlige aspekter. Skønt regeringen ved sammensætningen af de to forsamlinger havde givet plads for både den konservative Schlegel og den liberale Falck, havde man omhyggeligt undgået de mere radikale elementer. Disse havde, som vi har set, højlydt agiteret for almindelig valgret, direkte valg og offentlig adgang til stænderforsamlingerne. Regeringen havde sikkert ment at kunne sikre sig til den side og samtidig regne med de liberales velvilje, når den forelagde et lovudkast, der dels imødekom det mest ufarlige af de stillede krav, nemlig direkte valg, og dels indeholdt valgrekriterier, der var meget frisindede i forhold til det preussiske forbillede. Denne hensigt kommer ganske klart til udtryk i et brev fra Otto Moltke til kongen: Det siges her, at hvis den ulykke skulle overgå landet, at kravene om indførelse af det demokratiske princip ikke blot er et forbigående fænomen, vil man være kommet mange vidtgående fordringer i forkøbet ved straks at forudse og imødekomme de krav, der kan opfyldes inden for den bestående samfundets rammer⁷.

Med hensyn til de erfarne og oplyste havde regeringen åbenbart troet, at de – uforberedte som de var – ville blive i den grad overrumplede over udkastets liberale bestemmelser, at der slet ikke ville komme væsentlige indvendinger. En sådan pacificeringsplan passer i alle tilfælde godt sammen med den oplysning, vi har fra J. P. Mynster om, at regeringen havde tænkt sig, at forhandlingerne skulle være afsluttede efter ganske få møder⁸.

Men hvorfor indkaldte man da overhovedet de oplyste og erfarne mænd? For at opnå et betryggende folkeligt blåt stempel på den fremtidige stænderlov!

5. SHK's forestilling: SHK C 52 ad par. 30.

6. I, note 2.

7. Refereret efter H. Jensen I s. 200 f.

8. I, note 26.

Regeringen undgik også omhyggeligt alt, hvad der kunne lede tanken hen på en lovgivende forsamling udgået af folket: forsamlingerne var udpeget af kongen, diskussionerne blev ledet af de højeste regeringsmedlemmer, og deltagerne var pålagt tavshedspligt⁹.

Det viste sig hurtigt, at udkastets liberale linie nok overraskede de indkaldte¹⁰, men på den anden side ingenlunde afvæbnede dem¹¹: gennemgangen af protokollerne har afsløret, at der har fundet en særdeles livlig diskussion sted – noget, der også har imponeret samtiden¹².

Hermed blev gode råd imidlertid dyre for regeringen: når man på forhånd havde strakt sig videre end egentlig ønskeligt var, var det nu vanskeligt at finde en for alle parter tilfredsstillende løsning. Regeringen viste sig imødekommende på to ingenlunde uvæsentlige punkter, nemlig med hensyn til jødeproblemet og i spørgsmålet om, hvor længe man skulle have været grundbesidder for at opnå valgrettighederne. Hertil kommer, at man har indtrykket af, at regeringen efter de erfarnes og oplystes møder næsten med lys og lygte har ledt efter relativt ufarlige ønsker, der kunne opfyldes. Således skal sikkert indførelsen af åbne døre ved valghandlingerne forstås: en lille opmuntring til dem, der havde ønsket offentlig adgang til stændermøderne. Fra samme synsvinkel skal man nok også se behandlingen af spørgsmålet om stænderforsamlingens præsident. Det vakte nogen surhed i den anden firemandskomiteé, at ikke engang den meget liberale bestemmelse om, at stænderne selv skulle vælge præsident, fik lov at passere uantastet. Både de erfarne og oplyste krævede indført, at valget skulle ske med absolut flertal. Regeringen rettede sig efter det stillede ønske – formentlig fordi det ikke kunne gøre stort fra eller til, om valget skete på den ene eller anden måde.

Forskningen synes i så høj grad at have hæftet sig ved, at de erfarnes og oplystes ønsker ikke ændrede noget ved kardinalpunkterne i regeringens forslag, at man har overset, at der trods alt blev opnået et par ingenlunde betydningsløse kompromiser. Hvad man heller ikke synes at have påagtet tilstrækkeligt, og hvad der givetvis er mindst lige så væsentligt, er den omstændighed, at de indkaldte beviste, at de på mange punkter kunne føre en dybtgående og belærende diskussion om statens anliggender. Sagt på anden måde: Regeringen måtte over for sig selv erkende, at der også uden for dens egen kreds og kancellierne fandtes

9. Også påpeget af H. Jensen (I 237 f).

10. Hbg Corresp. bl. 5/6. juni 1832.

11. Hvad A. D. Jørgensen s. 409 påstår, at det gjorde.

12. P. V. Jacobsen s. 108, P. Hjort s. 293, der har kunnet skaffe sig oplysninger til trods for tavshedspligten.

mennesker, som var i stand til på kvalificeret måde at tage stilling til politiske spørgsmål.

Til trods for at de erfarne og oplyste var kongevalgte, og til trods for at sammensætningen af forsamlingerne viste iøjnefaldende skævheder, må samtiden have opfattet de indkaldte som en slags folkerepresentation. I alle tilfælde viser en undersøgelse af navnene på medlemmerne af de senere stænderforsamlinger et ganske interessant resultat: halvdelen af de erfarne og oplyste blev senere stænderdeputerede. Dette er påfaldende, selv om man tager i betragtning, at knap en tredjedel heraf var kongevalgte repræsentanter for gejstligheden, godsejerne og universitetet. Og resultatet bliver endnu mere påfaldende, når man betænker, at en sjettedel af de erfarne og oplyste hørte til de embedsmænd, som ifølge reglerne ikke kunne vælges i deres eget distrikt. Folket må altså ikke alene i stor udstrækning have opfattet de erfarne og oplyste som sit talerør, men må også have været tilfreds med sine repræsentanter.

Kilder og litteratur

I. Utrykt materiale

Rigsarkivet

Danske Kancelli:

- G 63 1832, Koncept til forhandlingsprotokol for de oplyste mænds forsamling ang. provinsialstænderne.
- G 64 1832, Forhandlingsprotokol for de oplyste mænds forsamling.
- G 65 1831–48, Akter fra kancellipræsidentens arkiv ang. provinsialstænderne.
- G 66 1831–36, Forestillinger og kgl. ordrer ang. provinsialstænderne.
- G 67 1831, Bilag til anordning af 28. maj (registr. nr. 5) ang. indførelse af provinsialstænder i Danmark.
- G 68 1831–34, Bilag til forordningerne af 1834 15. maj (registr. nr. 6–7), ang. provinsialstændernes indretning i Danmark.
- I 63 1807–47, Konceptforestillinger med beretninger om fortjente mænd.

Slesvig–Holsten–Lauenburgske Kancelli:

- C 46 1816–44, Akter vedr. anordning af en stænderforfatning, provinsialregering og over-appellationsret for Holsten.
- C 47 1831–32, Akter vedr. en stænderanordning for hertugdømmerne.
- C 48 1834 31. dec. 1832 13. febr., Protokol over forhandlinger i stænderkomiteen af 4. juni 1831.
- C 49 1831–34, Forhandlinger og beregninger vedr. ordning af stænderforsamlingernes valgdistrikter i Slesvig og Holsten.
- C 50 1832, Akter vedr. »de erfarne mænd« og deres forhandlinger om stænderforfatningen for hertugdømmerne.
- C 52 1833–35, Komiteen af 24. nov. 1832 ang. en stænderanordning for hertugdømmerne.

- C 53 1831–33, Udkast (i koncept eller afskrift) til en stænderanordning for hertugdømmerne.
C 54 1833, Udkast til en stænderanordning for hertugdømmerne med afskrift af de kgl. resolutioner af 25/30. okt. og 1. nov. 1833.

II. Trykte kilder

Breve, aviser, samlinger etc.

L. K. Aegidi: Die Schlussacte der Wiener Ministerial-Conferenzen zur Ausbildung und Befestigung des Deutschen Bundes, Berlin 1860.

Allgemeine Zeitung.

Altonaischer Mercurius.

Collegialtidende.

Hamburger Correspondenzblatt.

P. Hjort: Udvalg af Breve fra Mænd og Qvinder skrevne gennem en lang Række År til O. Hjort, Kbh. 1867.

P. V. Jacobsen: Breve fra P. V. Jacobsen, udg. af J. Clausen, Kbh. 1899.

Kieler Correspondenzblatt.

Kjøbenhavns-Posten.

Maanedsskrift for Litteratur.

Minerva.

J. P. Mynster: Nogle Blade af Mynsters Liv og Tid, Kbh. 1875.

Skrifter fra samtiden

C. N. David: Om de preussiske Provinzialstænders Væsen, Kbh. 1831.

N. Falck: Forord til »Über das Wesen und die Geschichte der preussischen Provinzialstände«, Zwei Abhandlungen von C. N. David und A. F. v. Tscherning, Schleswig 1831. Forord til »Über das Wesen und den Werth berathender Provinzialstände in Dänemark«, Abhandlungen und Aufsätze des Herrn Grafen von Holstein und des Herrn Professor David, Schleswig 1833.

F. A. Holstein: Om de danske rådgivende Provinzialstænders væsen og værd, Slagelse 1831.

O. Lehmann: Anmeldelse af Holsteins og Sibberns skrifter i Maanedsskrift for Litteratur, VII, 1832.

U. J. Lornsen: Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein, Kiel 1830.

(M. L. J. Michelsen:) Ansprache an die erfahrenen Männer aus Schleswig-Holstein am 27. April 1832 in Kopenhagen versammelt. Flyveskrift Hamburg 1832.

J. G. Rist: Ein Wort zu den Landsleuten in Holstein und Schleswig, 1831.

F. C. Sibbern: Bemærkninger ved den kongelige Anordning om Provinzialstændernes Indførelse i Danmark, Kbh. 1832.

A. F. Tscherning: De preussiske Provinzialstænders Historie i korte Træk, Kbh. 1831.

III. Livserindringer og litteratur

J. Brock: Die Vorgeschichte der Schleswig-Holsteinischen Erhebung von 1848, Göttingen 1916.

L. Daa: Bemærkninger om Begivenhederne i Norge 1814, i Videnskabselskabets Forhandlinger 1859, Kristiania 1859.

J. Egret: La Prérévolution Française 1787–88, Paris 1962.

F. Hammerich: Et Levnedsløb, Kbh. 1882.

K. Hector: Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswigschen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836–46, Neumünster 1938.

- H. Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–48, Kbh. 1931–34.
 A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger III, Kbh. 1898.
 Y. Nielsen: Christian Frederik og Valgene til Eidsvoldsforsamlingen, Videnskabs-
 selskabets Forhandlinger 1915 nr. 1, Kristiania 1915.
 C. Rantzau-Breitenburg: Erindringer fra Kong Frederik VI's Tid, Kbh. 1909.
 J. G. Rist: Lebenserinnerungen, Gotha 1880–88.
 J. A. Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, i Norsk Historisk Tidsskrift bd.
 38, 1957–58.
 H. Treitschke: Der erste Verfassungskampf in Preussen (1815–23), i Preussische
 Jahrbücher bd. 29, Berlin 1872.

Register over de erfarne mænd

- Adler, Jacob Georg Christian, orientalist, generalsuperintendent i Schleswig.
 Ahlefeld, Ernst Carl, landråd på Olpenitz, kammerherre, dep. i S.
 Ahlefeld, Wulf Christoffer, klosterprovst i Schleswig, dep. i S.
 Balemann, Georg Ludwig, advokat i Kiel, dep. i I.
 Bauer, J. D., borgmester i Altona, sender afbud.
 Brockdorff, Cai Lorenz, kansler for Holsten, Glückstadt, kammerherre.
 Bülow, Detlev Heinrich, landråd på Bothkamp, kammerherre, dep. i I.
 Donner, Conrad Heinrich, ejer af Bredeneck og Rethwisch, statsråd, dep. i I.
 Falck, Nicolaus, professor juris i Kiel, etatsråd, dep. i I, senere i S.
 Griebel, Anton Christian Friedrich, landfoged, etatsråd.
 Henningsen, Paul Paulsen, bonde i Schöningen, dep. i S.
 Jensen, Heinrich Carstensen, agent i Flensburg, dep. i S.
 Johansen, Friedrich Heinrich Christian, amtmand i Haderslev amt, konferensråd.
 Kraus, Johann Georg, politimester i Flensburg, etatsråd.
 Krogh, Friedrich Christian, amtmand i Tønder amt, kammerherre.
 Lewetzau, Joachim Godske, amtmand i Steinburg amt, kammerherre.
 Moltke, Carl, landråd på Nütschau, overretsråd i Glückstadt.
 Rantzau, Christian Andreas Friedrich, Verbitter af det adelige konvent i Itzehoe,
 kammerherre, dep. i I.
 Reventlow, Joseph Carl Criminil, amtmand i Rendsburg amt, hofjægermester.
 Rist, Johan Georg, konferensråd i Altona.
 Romundt, Peter Christian Hartwig, borgmester i Neustadt, etatsråd.
 Rötger, Detlef Heinrich, borgmester i Itzehoe, etatsråd.
 Scheel-Plessen, Mogens Joachim, ejer af Sierhagen, dep. i I.
 Schmidt, Peter Christian, købmand og bonde i Tønning, dep. i S.
 Scholtz, Ludwig Heinrich, amtmand i Reinbeck, konferensråd.
 Schwefel, Johann, købmand i Kiel, dep. i I.
 Schwerfeger, Wulf Christoph, bonde i Wensien, dep. i I.
 Spies, Joachim Owe Friedrich, kansler i gottorpske overret.
 Wieck, B. H. V., købmand og senator i Schleswig.

Register over de oplyste mænd

- Benzon, Jens, fhv. amtmand over Randers amt, kammerherre.
 Berg, C.F., proprietær i Skjoldmose.
 Bille Brahe, Preben, lensgreve, ejer af Brahesminde, kammerherre, dep. i R.
 Bornemann, Anker Vilhelm Frederik, højesteretsjustitiarius, København, geheime-
 konferensråd.

Brinch-Seidelin, Ludvig Christian, amtsforvalter for Hjørring amt, kammerjunker, dep. i V.

Busch, B. E., grosserer i København.

Cederfeld de Simonsen, Hans Vilhelm, stiftamtmand over Fyn amt.

van Deurs til Frydendal, Jacob Frederik, amtmand, kammerherre.

Erichsen, Erich, købmand i København, konferensråd.

Estrup, Christen, borgmester i Kolding, justitsråd, dep. i V.

Fjelstrup, Søren August, landvæsenskommisær, ejer af Sindinggård, justitsråd, dep. i V.

Frijs, Jens Christian Carl Krag-Juel-Vind, lensgreve, ejer af Frijsenborg, kammerherre, dep. i V.

Hammerich, Johannes, grosserer i København.

Hardenberg-Reventlow, Christian Heinrich August, ejer af Hard.-Rev., geheimekonferensråd.

Holstein-Holsteinborg, Frederik Adolph, ejer af Holstein-Holsteinborg, lensgreve, dep. i R.

Hvidt, Laurits Nicolai, grosserer i København, etatsråd, dep. i R.

Jespersen, Christian, amtmand over Bornholm, justitsråd.

Jessen, Mathias Reinhold, amtmand over Lolland-Falster, kammerherre.

Knuth, Frederik Christian Julius, stiftamtmand over Københavns amt.

Lerche-Lerchenborg, Christian Cornelius, lensgreve, ejer af Lerchenborg, kammerherre, dep. i R.

Magnussen, Finn, Professor i København, geheimearkivarius.

Moltke, Ehrenreich Christopher Ludwig, hofmarskal, København, kammerherre.

Moltke, Werner Jasper Andreas, overpræsident i København.

Müller, Peter Erasmus, biskop over Sjælland.

Møller, Mathias, borgmester i Nykøbing F., justitsråd.

Reimuth, Christian Heinrich Emil, borgmester i Odense, justitsråd.

Reventlow, Christian Ditlev, lensgreve, Pederstrup og Reventlow, kammerherre, dep. i S og R.

Rosenørn, Carl Gustav, amtmand i Århus, justitsråd, dep. i V.

Schiønning, Niels Leth, justitiarius i Viborg Landsøverret, justitsråd.

Schlegel, Johan Frederik Wilhelm, professor juris i København, dep. i R.

Schæffer, Friedrich Christian, første borgmester i København, etatsråd.

Stenfeldt, Jacob August, borgmester i Helsingør, etatsråd, dep. i R.

Treschow, Willum Frederik, højesteretsadvokat i København, dep. i R.

Voigt, Lauritz Peter, købmand, agent, dep. i R.

Øllgaard, Nicolai Esmarch, biskop i Viborg, dep. i V.

dep i S = deputeret i Schleswig.

dep i I = deputeret i Itzehoe.

dep i V = deputeret i Viborg.

dep i R = deputeret i Roskilde.

En kidnappingaffære i 16. århundrede

Af Poul Colding

Røverriddere, bortførelser, løsepenge og retssager er temaet for lektor, dr. phil. Poul Coldings afhandling, der belyser »retssikkerheden« i 16. årh. I 1545 bortførte en tysk ridder, v. Waldenfels, biskoppen af Lübeck og krævede en løsesum på 20.000 guldgylden – af Christian III. Hverken Christian III eller biskoppens brødre var til sinds at betale, men søgte i stedet gennem de tyske retsinstanter at få bispen frigivet og Waldenfels lyst fredløs. Waldenfels havde imidlertid mægtige venner og kunne te sig som han ville. Et forsøg på fra dansk side at fremkalde en byttehandel ved at tage nogle af Waldenfels' hjælpere til fange førte heller ikke til noget. Kidnapingen blev dog ikke nogen succes for Waldenfels, da Lübeckbiskoppen døde under fangenskabet.

Under mine studier af Anders v. Barbus indsats i dansk udenrigspolitik stødte jeg på en retssag, som i sit forløb forekommer mig at kaste et så interessant lys over retstilstandene i Tyskland ved midten af det 16. århundrede, at jeg ikke kunne lade den ligge.

I året 1545 blev biskoppen af Lübeck *Balthasar Rantzau*, broder til statholderen i hertugdømmerne Breide Rantzau og amtmanden på Gottorp Henrik Rantzau (ikke at forveksle med Johan Rantzaus søn, den lærde Henrik Rantzau), overfaldet på stiftsgodset Kaltenhof nord for Lübeck og bortført af lejetropføreren *Martin von Waldenfels*¹.

Baggrunden for denne voldshandling var, at Waldenfels havde været hverver for Christian III under grevefejden, og kongen havde lovet at betale ham til den ringeste pfennig². 24. maj 1539 hører vi, at kongen ikke har brug for nogle ryttere, Waldenfels har hvervet, men kongen vil lønne ham for hans flid³. Vi ved ikke, hvor vidt dette er sket. I følge Waldenfels er det det ikke. I 1543 har han tabt tålmodigheden. I et brev til Johan Rantzau⁴ begrundet han sine fordringer fra 1539. En del hvervninger var der ikke blevet anvendelse for, men Waldenfels havde lige fuldt måttet betale eller huse ryttere. Kongen havde to gange givet Johan Rantzau ordre til at godtgøre ham hans udgifter, og nu måtte det

1. Sagens akter findes i en tyk pakke: T.K. U. A. Lübeck Stift A II, nr. 2. Akter og dokumenter vedrørende tilfangetagelsen af biskoppen af Lübeck Balthasar Rantzau.

2. Kopi af brev til Martin v. Waldenfels dat. Kolding 5. aug. 1534.

3. Kopi af brev fra Johan Rantzau til Waldenfels.

4. Dateret Kiel 17. nov. 1543.

ske, thi han var hårdt trængt af sine kreditorer. Hans tilgodehavende var 1400 gylden, formentlig guldgylden, den mønt, hvori Waldenfels siden kræver erstatning. Kort efter mindede Johan Rantzau kongen om ⁵, at han i Nykøbing havde talt om, at han – Johan Rantzau – skulle »tilfredsstille« Waldenfels. Nu ville Johan Rantzau gerne vide, hvad han skal gøre eller undlade – en ganske mystisk udtalelse. Rantzau vil gerne have skriftlig besked, så han kunne besvare Waldenfels' fornyede henvendelse. 6. januar 1544 – datoen for pengemarkedet Kieler omslag – kom der et nødskrig fra Kiel ⁶. Skønt kongen to gange havde befalet Johan Rantzau at betale gælden – over 1400 gylden – havde Rantzau forlangt skriftlig redegørelse for hans fordringer. Derefter havde Waldenfels ventet uden vrøvl at få sit tilgodehavende, men det var ikke sket, og han kunne nu ikke slippe fra Kiel på grund af sin gæld. Beløbet kunne bekræftes af en vis Boltewein m. fl. Fire uger senere er stadig intet sket ⁷. Kongen havde nylig tilbudt voldgift af to eller tre råder »derglichen ich (Waldenfels) frunde zum handel haben«, altså et godt tilbud; deres afgørelse ville kongen rette sig efter. Johan Rantzau havde stadig intet foretaget sig.

Så er der ingen akter sagen vedrørende, før Waldenfels sendte kongen sit fejdebrev 10. august 1545 ⁸. Hvad der kom ud af voldgiften, hører vi intet om; den fandt næppe sted. Til sidst havde kongen gennem statholder *Breide Rantzau* erklæret, at han ikke skyldte Waldenfels noget. Så havde Waldenfels henvendt sig til dronningen – uden resultat. Han var redet til Kiel for at betale sin gæld og måtte »ligge« der, da hans midler ikke strakte til. Endelig havde han skrevet til landmarskallen *Iver Reventlow* og lederen af Tyske Kancelli *Anders von Barby* og påberåbt sig breve og segl fra en afsked i Rendsborg; men kongen havde sagt sit sidste ord. Waldenfels truer i fejdebrevet med »raub, brand und mort«(!) og undertegner sig »E. K. M. abgesagter feind«, altså en formelig krigserklæring til den danske konge. I en efterskrift meddeler han kongen og Rantzauerne, at han har bortført biskoppen – en handling, som han åbenbart betragter som ganske legitim efter udsendelsen af fejdebrevet. Han skriver til sidst: »Das dieser mein feyds brieff zu rechter zeit is ankomen, bekennt der konig vnnd die Rantzau, das jre bruder von mir als des konigs abgesagter feind hinweg gefurt«. At det var en Rantzau, det gik ud over, var nok ikke rent tilfældigt. Til Waldenfels' syns-

5. Johan Rantzau til kongen 8. dec. 1543. Kopi.

6. Martin v. Waldenfels til kongen. Original.

7. Waldenfels til kongen 4. feb. 1544. Original.

8. Det foreligger i 3 eksemplarer, hvoraf 1 med segl.

måde er der nu det at sige, at fejder var ulovlige på tysk grund, idet fejderetten definitivt blev afskaffet i Tyskland ved den såkaldte »evige landfred 1495«^{9!}

Men hvem var nu denne *Martin von Waldenfels*? Af *Allgemeine deutsche Biographie*¹⁰ fremgår det, at han tilhørte en urgammel fransk adelsfamilie, som med kurfyrst Frederik I (af Hohenzollern) kom til Brandenburg og ved en Martin von Waldenfels kom til stor anseelse, da denne ægtede Frederik I's datter Magaretha. Flere af familien var betydelige mænd, særlig krigeren og diplomaten Georg v. Waldenfels. Senere gik det tilbage for slægten, mærkbart i den generation, vor Waldenfels tilhører.

Om ham er der også i *Allgemeine deutsche Biographie* nogle oplysninger, som vil blive benyttet i det følgende; men hovedkilden til hans historie er et stort værk skrevet af en Waldenfels, der tilhører vort århundrede: *Freiherr Otto v. Waldenfels: Die Freiherren von Waldenfels, 4 Teile*, udgivet på eget forlag i München Pasingen. Forfatteren er fhv. arkivdirektor. Han bygger på kildemateriale fra forskellige tyske arkiver, mest register uden indbyrdes forbindelse, ordnet år for år, men i sjældnere tilfælde også på historisk litteratur. Forfatteren kalder det »Stammfolgen mit urkundlichen Belegen«. Vor Martin v. Waldenfels behandles i II. Teil, München Pasingen, 1956. Han blev født ca. 1480 som søn af Georg v. Waldenfels til Plaue, en borg ved Havelfloden, og hustru Magaretha (slægtsnavn ukendt). At han var gift, fremgår af det følgende, men vi kender ikke hustruens navn. Vi ved heller ikke, om han havde børn. Martin v. Waldenfels viste sig tidligt som en stridbar og hid-sig herre. Sammen med moderen og nogle fætre, der i forening med ham ejede Plaue med tilhørende lille bysamfund, kom han i 1512 i strid med Mariaklostret ved Brandenburg, som de forholdt et tilgodehavende. Trods gentagne stævninger var de ikke mødt og var blevet ekskommunicerede! To år senere har Martin von Waldenfels smædet kurfyrsten med grove ord, men bliver taget til nåde på en af markgrevernes forbøn, dog ikke uden straf: han skal tjene kurfyrsten en måned med 100 rustede ryttere, hvad han ikke havde råd til, han måtte søge om et års udsættelse. Han indvikler sig desuden i stridigheder om told og fiskeri på Havelfloden – det første uden held. I 1528 har han plyndret et lille landsbysamfund¹¹.

Men så gik det galt. Waldenfelserne havde indviklet sig i kurfyrst Joachim I's kamp med landadelen og måtte bøde derfor. 1531 afkøbte

9. Poul Johs. Jørgensen i *Salmonsens*, 2 udg. VII, 846.

10. 40. bd., s. 689 f.

11. *Otto v. Waldenfels*, II, s. 155 ff.

Joachim dem deres hovedbesiddelse Plaue. Ved samme tid jagede han vor Martin von Waldenfels, der havde deltaget i nedbrændingen af byen Fürstenwalde øst for Berlin, ud af landet ¹².

I et brev fra Christian III til Ferdinand I af Østrig ¹³ hører vi, at Martin von Waldenfels nu var hertugerne af Mecklenburgs råd og amtmand på Gorlosen, en befæstet borg i det sydlige Mecklenburg ved floden Elde. At han var meget slet økonomisk stillet fremgår af forskellige notitser hos Otto v. Waldenfels og af fejdebrevet af 10. august 1545, hvor han taler om sin forestående alderdom og om, at han har pantsat sit hus (dvs. borg), der var testamenteret hans kone, til de to mecklenburgske hertuger. Bortførelsen skulle da også hjælpe ham ud af hans store gæld. Det ses med al ønskelig tydelighed af et egenhændigt brev til adelsmændene *Detlef v. Bülow, Christoffer og Friedrich von der Schulenburg* ¹⁴. De to første var i den følgende tid mellemmand mellem Rantzauerne og Waldenfels. Han skriver på sit ret ejendommelige tysk (sch skrives f. eks. s), at »biskoppen, som den almægtige Gud af lutter nåde har forundt mig til afhjælpning af min retfærdige sag« har bedt ham henvende sig til dem, for at de kunne virke til hans befrielse. Han sender de tre herrer fejdebrevet, for at de kan sætte sig ind i sagen. Waldenfels nøjes nu ikke med de godt 1.400 gylden, men kræver 20.000 guldgylden plus godtgørelse for de udgifter, som efterhånden løber på for biskoppens ophold, alt at betale på et »belejligt sted«! Han står med andre ord ikke tilbage for nutidens kidnappere.

Men hvor meget betød nu disse summer målt ud fra datidens prisniveau? Jeg har rådspurgt prishistorikeren *Erik Helmer Pedersen*. Han har oplyst følgende: En dygtig håndværker kunne dengang tjene 1/2 daler i sølv (= senere speciedaler), hvilket giver 3 speciedaler om ugen og 150 speciedaler om året, omsat til gylden: 100 gylden, idet den almindeligt anvendte rhinske gylden var lig 1 daler i sølv. En speciedaler var lig 4 kr. i vore penge. En tilsvarende håndværker tjener idag cirka 60.000 kr. = 15.000 speciedaler = 10.000 gylden (guldgylden) ¹⁵. Her er altså tale om en 100-dobling af priserne eller rettere lønningsniveauet. Nu må det imidlertid bemærkes, siger Helmer Pedersen, at en direkte sammenligning mellem nutidige og datidige priser og lønninger egentlig kræver en tilbundsgående undersøgelse af de cirkulerende mønters aktuelle om-

12. Allgemeine deutsche Biographie, anf. sted.

13. Dat. Haderslev 14. dec. 1545, mærkeligt nok original. Ikke afsendt?

14. Dat. 20. sept. 1545. Stedangivelse mangler forståeligt nok i alle Waldenfels' breve efter bortførelsen.

15. I det følgende vil gylden betegne guldgylden.

regningsforhold og af relationerne mellem priser og leveomkostninger; på det foreliggende grundlag kan man derfor kun rent antydningstvis anføre, at de 1.400 gylden skulle svare til en nutidig købekraft på cirka 840.000 kr. (1 gylden = $6 \times 100 = 600$ kr.), og tilsvarende bliver Waldenfels' krav om 20.000 gylden = 12.000.000 kr.

Nu må man imidlertid regne med, at et sådant beløb betød mere i datiden end nu. Helmer Pedersen har da også kunnet henvise til, at Christian III's statsudgifter i 1547 – ifølge *L. V. Birck*: Rigets offentlige Formål og Indtægter i Middelalderen og under Adelsvælden s. 161 – androg ca. 80.000 daler = ca. 53.000 gylden. Dette beløb sætter nok Waldenfels' krav i 1545 i det rette relief. Trods beløbets uhyrlighed har Waldenfels nok tænkt sig, at kongen eller og den rige Rantzau-slægt kunne betale løsesummen. Den i det følgende refererede korrespondance kunne tyde derpå.

Efter denne gennemgang af sagen melder skyldspørgsmålet sig. Her må det straks bemærkes, at vi næsten kun kender den gennem Waldenfels' fremstilling. Man har på forhånd svært ved at tro, at den ellers så noble Christian III har snydt ham. Imod det taler, at Waldenfels havde tiet stille med sagen i ni år. Det lyder besynderligt i betragtning af hans slette økonomi.

Hans fortid – nedbrændingen af byen Fürstenwalde m. m. – øger ikke tilliden til ham, forhøjelsen af Christian III's formentlige gæld fra 1.400 gylden til 20.000 i løsesum for den fangne biskop heller ikke. Man får det indtryk, at man har med en røverridder at gøre. Alligevel melder der sig en lille tvivl: Kongen havde talt om, at Johan Rantzau skulle »tilfredsstille« Waldenfels, og Johan Rantzau ville vide, hvad han »skal gøre eller undlade«! Det taler vel også i Waldenfels' favør, at kongen havde tilbudt voldgift. Rantzau havde forlangt skriftlig redegørelse for Waldenfels' fordringer, og da Waldenfels derefter ventede at få sit tilgodehavende udbetalt, må man vel tro, at han har fået den. De senere planer om voldgift eller forligsforhandlinger, som både kongen og Waldenfels gik med til, kan vel opfattes sådan, at kongen godt ville ofre nogle penge på at få biskoppen fri og mente, at Waldenfels ikke kunne stå for udbetaling af kontanter.

I september skriver Christian III til en mængde tyske fyrster og beder dem sende stikbreve ud til Waldenfels' pågribelse, og der bliver fra alle sider svaret imødekommende, selv af en af hans landsherrer, hertug Henrik af Mecklenburg¹⁶. Snart efter følger et kejserligt mandat, hvor-

16. Brev af 11. sept. 1545.

ved Waldenfels erklæres fredløs¹⁷. Umiddelbart efter modtog Christian III ejendommeligt nok et brev fra kejser *Carl V*, bilagt et mandat mod den urolige hertug *Albrecht af Mecklenburg*, fordi man mente, at han og hans officerer (beuelchsleut) stod bag troppesamlinger i Nordtyskland og »die gefenglich enthaltung des bischoffs von Lübeck«¹⁸.

I det før omtalte brev fra Christian III til kejserens broder Ferdinand I skriver kongen i tilslutning til omtalen af Waldenfels, at sådanne forbrydelser var almindelige i fyrstendømmerne Mecklenburg! Kongen havde hørt og anså det for troligt, at Waldenfels havde ført fangen til Lausitz, og han havde da også skrevet til Ferdinands landfoged i Lausitz, men brevet havde ikke truffet ham. Da kongen gerne så fangen befriet og Waldenfels straffet, bad han Ferdinand sende stikbrev til landfogeden i Lausitz og andre myndigheder. Christian III havde hørt om mistænkelige »huse«, hvor biskoppen kunne tænkes at sidde fangen¹⁹. Men dette brev er måske ikke afsendt.

Imidlertid begyndte korrespondancen om den fangne biskop, på den ene side *Rantzauerne*, særlig *Breide*, med kongen i baggrunden, på den anden *Waldenfels* og *Balthasar Rantzau* selv, hvis breve Waldenfels udnyttede som pression. Forbindelsen formidledes som nævnt af *Detlef v. Bülow* og *Christoffer v. d. Schulenburg*.

Korrespondancen begyndte med et brev fra *Balthasar Rantzau*²⁰ til en broder, vel sagtens *Breide*, som førte hans sag. Han takker ham for hans indsats og kongen for et tilbud, hvis indhold ikke omtales, men afvises af Waldenfels, der stædigt kræver de 20.000 gylden, en sum, som biskoppen skønnede, det ville være umuligt at udrede; han giver broderen fuldmagt til at handle på hans vegne. Indlagt i dette brev ligger et udateret brev fra Waldenfels til biskoppen. Vi hører igen, at kongens afslag på hans fordringer havde ført Waldenfels »in ewighen vorderb«. Han forstår ikke, at brødrene ikke frikøber biskoppen. Jo længere det varer, des dyrere bliver det. I et brev fra mellemændene til Waldenfels – uden navn på afsendere og adressat, men indholdet viser klart, hvem de er – indlagt i et brev fra *Breide Rantzau* til mellemændene²¹, får vi at vide, hvori kongens og *Rantzau*-brødrenes tilbud består: Kongen huskede ikke, at han havde givet Waldenfels anledning til undsigelse eller

17. Dat. Brüssel 6. oktober 1545.

18. Carl V til Christian III, dat. Brüssel 9. okt. 1545, original.

19. Christian III til Ferdinand I, dat. Haderslev 14. dec. 1545, original. Ikke afsendt?

20. Dat. u. st. 28. nov. 1545.

21. Dat. 24. dec. 1545.

en sådan forbryderisk handling. Waldenfels havde ingen retskrav eller gælds krav på kongen. Hvis Waldenfels ville løslade biskoppen mod kaution, kunne han tænke sig at lade hans påståede krav afgøre retsligt eller ved mægling af nogle fyrster – kurfyrsterne af Sachsen og Brandenburg og en række andre fyrster nævnes. Videre kunne kongen og bispens brødre ikke strække sig. Mellemændene rådede indstændigt Waldenfels til at modtage tilbudet – han ville være ilde stedt, hvis biskoppen skulle dø. Hvis Waldenfels skulle ønske yderligere at drøfte sagen med dem, kunne de aftale at mødes på et »belejligt sted«. Men Waldenfels holdt som nævnt ovenfor ubøjeligt fast ved de 20.000 gylden. Ejendommeligt virker det, at bortføreren ikke synes uden medfølelse med sin fange. Efter et nyt afslag på nedsættelse af den store sum skriver han til mellemændene ²², at det gør ham ondt »diese abslegeliche antwort her Balzern (Balthasar) zu zuschicken, welliches *dem guden frommen manne* eine trostlose und erschreckliche antwort sein will«. Med det afvisende svar tænkes der sikkert på kongens og Rantzau-brødrenes holdning. I et brev ²³ fra begyndelsen af 1546 hører vi, at Waldenfels følte sig forfulgt »midt fylen praticken und nachtrachtunge«; det kunne ikke gå længere med denne brevveksling i begge retninger. Han ville derfor begive sig til steder, hvor han var uden for fare. Han havde allerede flyttet biskoppen og frygtede, at han ikke fik et tilfredsstillende underhold. Men han havde en god samvittighed over for Gud, skylden var familiens, der tøvede med at betale ²⁴.

Waldenfels blev meget rigtigt forfulgt fra dansk side. Af et brev fra Christian III til domkapitlet i Magdeburg nytårsdag 1546 ²⁵ fremgår det, at ærkebispens dér i begyndelsen havde nægtet at udsende stikbreve mod Waldenfels. Kongen havde opsporet, at den fangne biskop var blevet ført til ærkestiftet, hvor en af overfaldsmændene *Jacob v. d. Schulenburg* (vel en slægtning af mægleren Christoffer v. d. Schulenburg?) havde givet Waldenfels og biskoppen ophold på sin borg Altenhaus.

Nu havde kongen erfaret, at biskoppen var blevet ført videre til stiftets borg Langenstein og havde opholdt sig der en tid lang. Kongen havde været i forbindelse med en, der havde hørt det af slotsherren selv, der kunne berette, at Waldenfels nyligt var redet derfra. Ærkebispens

22. Originalbrev fra 1546, uden sted og dato.

23. Waldenfels til mellemændene u. d. Han havde modtaget en skrivelse fra dem indeholdende Rantzauernes svar, dat. Kiel 7. jan. 1546.

24. Waldenfels' gudelighed fik 1541 udtryk i, at han bestilte en messe for de afdøde ved St. Bernhards alter. Waldenfels II. 160.

25. Kopi.

indtog nu en mere korrekt holdning, idet han havde givet kongen tilladelse til at angribe den borg, hvor Balthasar Rantzau sad fanget. Kongen beder nu kapitlet at formå ærkebispens til at sørge for, at den fangne biskop bliver skaffet til veje og frigivet. Kort efter følger stikbreve fra Ferdinand I på tysk og ungarsk ²⁶. Oplysningerne om, at Balthasar Rantzau var blevet ført til Lausitz (jf. s. 579) kan efter dette synes at være tvivlsomme. Og dog! To måneder efter Christian III's brev til Ferdinand I (jf. s. 579) får kongen svar på en henvendelse (jf. s. 578) til *grev Albrecht Schlick*, greve af Passau, til hvis besiddelser markgrevs-kabet Nieder Lausitz hørte ²⁷. Greven skriver, at hvis han vidste, at biskoppen blev holdt fanget i landfogdiet i markgrevs-kabet Nieder Lausitz, ville han vide, hvordan han havde at forholde sig. Christian III's brevviser lod grev Albrecht læse et brev fra Ferdinand I denne sag vedrørende og fortalte desuden, at Balthasar Rantzau skulle være ført fra Altenhaus til borgen Lobnau i hans amt som fange. Grev Albrecht havde da straks skrevet et alvorligt brev til slotshøvedsmanden på Lobnau, Georg v. d. Schulenburg (mærk navnet!) og sendt sin »hauptmann« og to andre adelsmænd samt Christian III's udsending til Lobnau. Der blev søgt i »alle gefengnis gewelbe vnd andere gemach vnd gewarsam« uden resultat. Men kongens udsending havde ikke deltaget i eftersøgningen, som det var blevet ham tilbudt, men overladt det til en af sine »mitgesellen«. Han troede mere på v. d. Schulenburgs ord – han havde naturligvis bedyret sin uskyld – end på eftersøgningen! Greven havde derefter den dristighed at bede kongen en anden gang at have bedre grundlag for sine henvendelser, han måtte dog betænke, »das solchs einem jedern erlichen von adell gantz beschwerlich« ²⁸!

Imidlertid fortsatte korrespondancen mellem Rantzauerne og Waldenfels med Detlef v. Bülow og Christoffer v. d. Schulenburg som mellem-mænd. Brevene går på den samme melodi. Waldenfels holder stædigt fast ved de 20.000 guldgylden, og biskoppen beder brødrene betale. En tid bliver det ham forbudt at skrive, for at det ikke skal blive opdaget, hvor han befinder sig, og han må heller ikke modtage breve. Waldenfels må af og til lade »den gode frommen mand« skifte opholdssted ²⁹. 5. marts giver Waldenfels efter for biskoppens »heftige« bøn og sender

26. Dat. 12. jan. 1546. Originaler.

27. Dat. Luben 17. febr. 1546. Original.

28. 10. aug. 1547 meddeler den brandenburgske kansler Johan Weinleb Breide Rantzau, at kejseren havde dømt grev Albrecht fra ære, liv og gods. Original.

29. Breve fra Waldenfels til mellemmændene, dat. 13. jan. og 4. febr. 1546. 4. febr. to breve, det ene egenhændigt.

mellemmændene to breve, et til dem selv og et til brødrene. Biskoppen var på dette tidspunkt netop på ny blevet flyttet ³⁰.

Til sidst er Breide Rantzau forståeligt nok ved at tabe tålmodigheden. Han skriver 15. april ³¹ til Detlef v. Bülow, at han er ved at fortvivle over den halsstarrighed, hvormed Waldenfels fastholder sine krav. Nu ved han ikke bedre end »de sake mynem hemmelschen vader beuelen, de sie tho siner wolgefelligen tidt richten werdt«! Han kan ikke fortsat plage kongen og hertugerne, som sagen er så meget imod. Trods alt beder han Bülow fortsætte mæglingen og prøve at omstemme Waldenfels »tho billeken wegen«. Han og brødrene vil fortsat gøre deres yderste.

At kongen også var ved at blive træt af sagen, fremgår af et brev fra amtmanden på Gottorp, Henrik Rantzau, til Breide, dat. Gottorp 22. maj 1546. Han skriver, at han har stævnet *Anders v. Barby* til sig for at sætte ham grundigt ind i sagens forløb med det formål, at han skulle bevæge kongen til at sende en af sine dygtigste forhandlere ned til kurfyrsterne og landgreven (Filip af Hessen). Barby var den rette mand.

Det i tid nærmest følgende aktstykke er et brev fra den fangne biskop Balthasar Rantzau til domkapitlet i Lübeck. Brevet er dateret 23. juli 1546 ³² og indlagt i et brev fra Henrik Rantzau til Anders v. Barby, dateret Gottorp 23. august 1546. Brevet mangler segl – et sådant havde bispen vel næppe i sit fængsel – men sammenfoldningerne tyder på originalitet. Det er skrevet på nedertysk. Indholdet er fuldkommen hjerteskrærende. Netop derfor har Waldenfels vel afsendt det i håb om at få stiftet og vel også brødrene til at betale. Biskoppen betoner sin »jammer og elendighed, der har varet længe og daglig bliver større«, og appellerer til stiftet, hele kleresiet og »myner lansten³³« samt sine brødre og venner og endda også til byen Lübeck for om muligt at tilvejebringe den uhyre sum »tho erreddunge mynes lywes und leuendes«. Han regner med, at kapitlet af al magt vil fremme hans sag. Han giver i denne skrivelse kapitlet – ligesom sine brødre – fuldmagt til at handle på hans vegne. Han fremhæver også, at han befinder sig på et ukendt sted.

Man må vel formode, at kapitlet har fået brevet og ladet det gå videre til Henrik Rantzau, der altså lod det gå videre til Anders von Barby.

Fra Barbys hånd har vi lidt senere en udateret koncept til et brev fra kapellerne i Lübeck stift til kejser Carl V; den er vedlagt et brev fra

30. Originalbrev til Detlef v. Bülow og Christoffer v. d. Schulenburg.

31. Kopi, dat. Segeberg.

32. Ved en skrivefejl står der 1526.

33. Dsv. forpagtere.

Breide Rantzau til Christian III³⁴. Barby er unægtelig kommet ret langt bort fra sin kompetence som leder af Tyske Kancelli i København. Om koncepten virkelig udgik som brev ved vi ikke; men det er vel sandsynligt, for det var normalt tilfældet med Barbys koncepter. I koncepten gør de gejstlige – lidt sent – rede for tilfangetagelsen og bortførelsen af biskoppen og beder kejseren undskylde, at de besværer ham, der er optaget af så højvigtige anliggender, med en forholdsvis ringe sag³⁵. Men da de fra pålidelig kilde har hørt, at voldsmanden en rum tid har opholdt sig i kejserens feltlejr i kurfyrst Moritz's tjeneste, beder de kejseren om i det mindste hos Waldenfels at udvirke, at deres ganske uskyldige biskop blev overgivet i kejserens eller en anden upartisk fyrstes hænder. Det skulle ikke mangle på kaution og sikkerhed under retssagen mod Waldenfels. Kejseren kunne utvivlsomt ikke billige hans lovløse færd. Kongen af Danmark og hertugerne af Holsten havde trods alt tilbudt ham upartisk retsafgørelse. Til slut nævnes den uhyrlige sum, Waldenfels forlangte for bispens frigivelse.

Virkelig et hyggeligt perspektiv: en »ächter« uanfægtet i kejserens feltlejr!

Samme dag som brevet til domkapitlet afgik et brev fra biskoppen til hans brødre af beslægtet indhold³⁶, men knap så klagende, selv om han skriver, at hans nød daglig bliver »hårdere og større«. Mellemmændene mellem hans brødre og Waldenfels, Detlef v. Bülow og Christoffer v. d. Schulenburg, ser ikke nogen udvej og opgiver forhandlingerne; men biskoppen har dog selv ikke opgivet alt håb. Han beder mellemmændene henvende sig til hertug Henrik af Mecklenburgs kansler, *Schönecke*, og *Lütcke v. Quitzow*, som han har hørt er meget gode venner med Waldenfels.

Kongen havde imidlertid – på tilskyndelse af Barby? – skrevet til kurfyrst *Joachim II* af Brandenburg. Det fremgår af en kopi af et brev fra kurfyrsten til en af Waldenfels' hjælpere – hans navn nævnes ikke – som får befaling til at sørge for, at bispemændene udfries af sit fangenskab inden en måneds frist³⁷. Hvis han undskylder sig, stævner kurfyrsten ham til at møde 17. september tidligt om morgenen for den brandenburgske kammerret. Her skulle han påhøre den danske advokats klage

34. Dateret Segeberg 22. aug. 1546.

35. Kejseren måtte dog kende den, idet han foranlediget af overfaldet havde udstedt et mandat mod Waldenfels 6. oktober 1545, jf. s. 578 f.

36. Indlagt i brev fra Henrik Rantzau til Anders v. Barby dat. Gottorp 23. aug. 1546.

37. Dateret Köln an der Spree 10. aug. 1546.

mod ham, men han ville også få lejlighed til at forsvare sig. Der måtte han afvente processen. Hvis han ikke indfandt sig, risikerede han ifølge den kejserlige landefred sine godser. Kurfyrsten havde også taget sig af andre, der var mistænkt for at hjælpe Waldenfels. Mest oplysende er et forhør »in der güthe« over en vis Karsten Klod³⁸ i Köln an der Spree 3. august 1546³⁹. Klod var blevet opsøgt af Waldenfels, der ikke havde truffet ham hjemme; men senere fik *Jacob v. d. Schulenburg*, der ved siden af Waldenfels synes at have været hovedmanden, ham til at deltage i overfaldet på bispen. Man vidste, at amtmanden i Steinburg (i Holsten) *Dietrich Blume*⁴⁰, der også blev efterstræbt af Waldenfels, ikke var hjemme, og en enspænder, der gik under navnet *Kleiner Jürgen*, oplyste, at bispen lige var kommet til Kaltenhof med to heste. Så gik rytterne – ca. 50 i tallet – efter overnatning i nonneklostret Reue i Mecklenburg straks til angreb. De besatte færgen – Kaltenhof ligger ved et vandløb i fortsættelse af en fjord ca. 4 km nord for Lübeck – og fangede biskoppen. Foruden rytterne deltog 20 knægte til fods. Klod nævner en lang række navne på rytterne – ingen var fra Holsten, nogle var fra Mecklenburg, der jo nu var Waldenfels' hjemsted. Vigtigst var vel, næst *Jacob v. d. Schulenburg*, *Hans Winterfeld*, der havde lagt planen for overfaldet. På spørgsmålet om, hvad rytterne skulle have for deres ulejlighed, svarede Klod, at han selv intet havde modtaget; men af Schulenburg havde han hørt, at rytterne skulle have »den tredie penning« af byttet, Schulenburg selv halvdelen af pengeskatten! Desuden tog han to heste med sig! Selv havde Klod forladt selskabet ved Ratzeburg. Waldenfels, der til at begynde med kørte i en vogn, men senere red ved siden af bispen, og Schulenburg blev hos bispen. Hvor de førte ham hen, vidste Klod ikke, men gættede på Schulenburgs borg *Altenhaus* – det havde han også hørt noget om. Det forøger jo tilliden til kongens oplysninger (jf. s. 580). Der gik rygter om Lausitz (jf. s. 579, 581). Klod havde ikke set Waldenfels siden overfaldet og vidste ikke, hvor han opholdt sig. Men hvis den danske konge ville gå i forbøn for ham og anbefale hans løsladelse, så vil han love at skaffe den fangne biskop til veje eller i det mindste meddele, hvor han befandt sig. Unægtelig et tilbud!

Knap så oplysende er et andet forhør, der blev foretaget ikke blot »in der güthe«, men også »mit der schärfe«. 10. august skrev kurfyrst Joachim til den lille by Bardels' (?) råd og bad det tilstede kongen af Danmarks tjener at foretage forhør over *Karsten Koch* og »den anden«,

38. Kaldes til tider Klaus.

39. En beretning derom blev tilsendt Christian III.

40. Stamtavler over Danmarks adel, II, s. 18.

der viser sig at være en person ved navn *Jürgen Pommerinck* ⁴¹. Koch, der blev forhørt »in der güthe«, kan i det væsentlige kun nævne navne på deltagerne, nogenlunde sammenfaldende med Klods liste, fx. Jacob v. d. Schulenburg, Hans Winterfeld og Kleiner Jürgen. Han vidste, at Waldenfels siden påske ikke en eneste gang havde været hjemme på Gorlosen. Jürgen Pommerinck hævdede, selv under tortur, at han intet kendte til affæren ⁴².

Rantzauerne var imidlertid blevet utålmodige over kongens tilsyneladende ringe interesse for deres broders sag. Dette får udtryk i et brev fra Breide Rantzau til kongen ⁴³: Da *Joachim Rantzau* havde ledsaget dronningen på en rejse til Pommern, havde han på sine brøders og hele ridderskabets vegne henvendt sig til hertug *Henrik af Mecklenburg* i den fangne biskops sag. Hvad hertug Henrik havde svaret Joachim Rantzau, havde *Peder Svave* fået besked om, og denne havde vel ladet sin viden gå videre til kongen. Skulle det ikke være tilfældet, måtte Breide Rantzau bede kongen skaffe sig besked; thi det, hertug Henrik tilbød, var, hvis kongen gav ham fuldmagt, intet mindre end, at han sammen med *kurfyrsten af Brandenburg* ville søge at få sagen mellem kongen og Waldenfels forligt. Kongen vil nok forstå, at biskoppens langvarige »beschwerung« går ham og brødrene nær, og Breide Rantzau anmoder derfor kongen om at tænke på midler »zu hinlegung der sachen«. Han synes ikke, kongen kan afslå mæglingen. Han bør skrive til hertug Henrik, og han beder kongen sende ham en kopi af brevet og siden om tilladelse til at bryde hertugens svarskrivelse! Han sender kongen en kopi af sin fangne broders brev til ham og de andre brødre. Rantzauernes gamle moder, Margrethe Brockdorff (1477 – 19. aug. 1547), var nylig rejst til Mecklenburg for at søge råd hos sine venner, så at sønnen kunne blive befriet. Hun har imidlertid forstået, at det kun kunne ske ved »pengespildning«. Breide Rantzau bønfaller derfor kongen »meinen gegangenenen bruder den bischof nicht zu verlassen. Das bin ich sampt meinen brudern vmb eur ko. matt. zu uordinen zum untherdanichsten allezeit gantz willich«. Dette kan vel ikke forstås anderledes end, at han beder kongen betale den løsesum, mæglerne kan få Waldenfels til at acceptere.

Som man vil have bemærket, var Breide Rantzaus ovenstående brev til kongen *i original* indlagt i Breide Rantzaus brev til Anders v. Barby

41. Kopi, dat. Köln an der Spree. Jeg har ikke kunnet finde byen.

42. Aktstykke indlagt i brev fra Christian III t. Anders v. Barby 28. aug. 1546.

43. Dat. Segeberg 15. aug. 1546. Indlagt i Breide Rantzaus brev til Barby af 19. aug. 1546. Original.

af 19. august; meningen må have været, at han skulle ekspedere det videre til kongen. I brevet af 19. august skriver Breide Rantzau, at hans fangne broders sag nu må fremmes hurtigst muligt. Barby må gøre sit allerbedste. Breide Rantzau vil gerne vide, hvad Barby synes om det, han har skrevet til kongen. Hans tillid til Barby var grænseløs. I en efterskrift står der: »Ich stelle alle meine sachen zu euch«.

En uge senere skriver Breide Rantzau et nyt indtrængende brev til kongen⁴⁴, bilagt en kopi af et brev, han har sendt til den mecklenburgske kansler Schönecke. Han beder kongen snarest meddele, hvad han agter at foretage sig i sagen.

Helt uvirksom har kongen dog *måske* ikke været. Han havde, som vi har hørt – sagtens på tilskyndelse af Barby – skrevet til kurfyrsten af Brandenburg. På tilsvarende måde er initiativet i det her foreliggende tilfælde nok kommet fra Breide Rantzau. 17. august afgår en relation af den danske udsending *Jost v. Eggenhusen* fra Hamburg om hans sendefærd til Brandenburg til Breide Rantzau, der for kort tid siden havde affærdiget ham til kurfyrst Joachim med ordrer og skrivelser, som Kongelig Majestæt havde ladet fremstille til ham⁴⁵. Relationen drejede sig om den fangne biskop, og kurfyrsten beklagede, at der var blevet handlet sådan med kongen og Balthasar Rantzau af Waldenfels og »hans tilhængere«. Kurfyrsten ville gerne tillade, at der blev holdt venligt eller pinligt forhør over Klaus v. Klod og de andre, der havde været med i Waldenfels' overfald. Eggenhusen medbragte kopier af bekendelserne af Klod, Karsten Koch og Jürgen Pommerinck (jf. ovfr. s. 584 f). Kurfyrsten ville gøre sit for, at biskoppen kunne blive befriet.

Jævnsides med Breide virker amtmanden på Gottorp, *Henrik Rantzau*, for broderens sag. I et brev til Barby af 23. august (jf. note 45) indlægger han endda en memorial, affattet af brødrene Rantzau, med forslag til, hvad Barby skal sige til kongen. Han beder Barby gennemlæse den og eventuelt forbedre den og drøfte den med kongen. Han anmoder dernæst Barby om hurtigst muligt at tilstille ham alle breve og akter ved sin tjener eller »vist bud«. Man vil se, at han har den samme tillid til Barbys dygtighed som Breide.

Først skal man drøfte forhandlingerne mellem *hertug Henrik* og *Jochim Rantzau* og deres resultat: at man skulle sende breve og fuldmagt til

44. Dat. Segeberg 22. august.

45. Kongelig Majestæt vil man almindeligvis sætte lig med kancellist (Barby), således rimeligvis også her. Relationen er indlagt i Christian III's brev til Barby af 28. august; men i brev til Barby af 23. august går Henrik Rantzau ud fra, at Barby kender den. Breide har sendt Henrik den med en skrivelse til Barby med bøn om at tilsende kongen den.

hertug Henrik og kurfyrsten af Brandenburg til at forhandle om biskoppens befrielse på grundlag af en rimelig sum penge, som Henrik af Mecklenburg havde foreslået. Og man skulle tilskynde kongen til at handle hurtigt, som Breide Rantzau allerede havde gjort det. Endvidere skulle man forelægge Eggenhusens relation med dens meddelelse om kurfyrstens imødekommenhed, idet han havde holdt forhør over fangerne og truet med stævning mod en af Waldenfels' hjælpere. For det tredje skulle man diskutere den foretagne henvendelse til ærkebissen af Magdeburg angående *Jacob v. d. Schulenburg* til Altenhaus (jf. ovf. s. 580, 584), for det fjerde antagelsen af en advokat og endelig fangernes bekendelser. Barby skal takke kongen for hans henvendelse til kurfyrsten af Brandenburg og udtale håbet om, at sagen fremdeles måtte ligge ham på sinde. Der skulle tilsendes advokaten ved den brandenburgske kammerret tilbørlig instruktion og gives ham nødvendig information, hvori også må gøres ærligt rede for stridens opståen og gøres opmærksom på det ejendommelige i, at Waldenfels en tid lang havde tiet med sine formentede krav – i hele ni år (jf. s. 578). Det skulle også fremhæves, at kongen til enhver tid havde tilbudt at lade sagen pådømme eller forlige af kurfyrster, fyrster og stænder, og at Waldenfels det til trods havde understået sig i at bekriige kongen og sætte sine krav igennem med magt uden at gå rettens vej, hvorved han og alle hans hjælpere havde brudt landefreden. Biskoppen af Lübeck var en rigsfyrste, der intet havde med sagen at gøre. Barby skulle drøfte med kongen, om han kunne tænke sig at forlige sagen med Waldenfels og hans medskyldige »in der güte« og bruge kurfyrsten af Brandenburg som forhandler. Advokatens instruktion skulle i så fald foruden anvisning om rettergangen indeholde forslag til venlig forhandling. Men han må regne med en regulær proces, og Barby må tale med kongen om, hvornår kurfyrsten skal indlede retsforhandlingerne, der også må omfatte Waldenfels' hjælpere. Disse er imidlertid ikke alle brandenburgere, nogle er mecklenburgere, andre hører til i Magdeburg stift. Man må anmode hertugen af Mecklenburg om at skaffe kongen ret over for hans undersætter. Man skal endvidere skrive til landgreven, som har *Jacob v. d. Schulenburg* i sin magt, om ikke at slippe ham løs, da han er lige så skyldig, om ikke mere, end Waldenfels selv. Man skal endelig bede kongen hos kurfyrsten af Brandenburg og andre herrer at virke til, at Waldenfels' hjælpere må blive genstand for retsforfølgelse og få deres godser konfiskeret og også blive straffet på deres person, hvis ikke biskoppens »lejlighed kommer på andre veje«.

Indlagt i Christian III's brev til Barby af 28. august findes endnu et

brudstykke af et brev til *Breide Rantzau*. Hvem afsenderen er, ses ikke, og dateringen mangler også.

Brevet er skrevet på nedertysk og er svært at læse. Brevskriveren synes at stå Breide Rantzau nær; fragmentet begynder: »Ock leue Breide«. Han synes at være udset til advokat, men afslår det: »ys de orsake, dath eck jnhalt myner fulmacht nicht mechtig was«, og han kunne ikke sætte en anden i sit sted. Det drejer sig om de kommende retsforhandlinger i Brandenburg. De junkere, der har deltaget i overfaldet på Kaltenhof, har modtaget stævning. Waldenfels har bedt »den guten kurfürst« (af Brandenburg) tage sig af sagen i ønsket om »eynen guithliken handell«, hvad han håbede, kongen også ville gå med til. Brevskriveren havde været i Brandenburg og talt med kurfyrsten, »der my alrede gefraget und gesecht, hi hore, dat Marten van Waldenfels eyn froem maen syn scholle« (!) ⁴⁶. På kurfyrstens spørgsmål, om »de sake vp ander weghe komen mochte« kunne brevskriveren svare, at kongen før overfaldet havde tilbudt retslig afgørelse af nogle »chur vnd fursten«, hvad Waldenfels havde afslået. Hvordan kongen nu var til sinds, vidste han ikke; men hvis bispem i henhold til det kejserlige mandat blev frigivet uden løsesum, var kongen nok til at få i tale.

Christian III's brev til Barby af 28. august er i øvrigt lidet indholdsrigt. Det væsentligste er, at kongen beder Barby omgående forføje sig til ham på Halsnæs (hvor kongen gerne gik på jagt).

Fra efteråret 1546 er der nogen korrespondance angående ærkestift Magdeburg. Det vigtigste brev er en erklæring af ærkebiskop *Johan Albrecht* om, at han desværre ikke kunne anholde sine undersåtter brødrene *Jacob* og *Mathias v. d. Schulenburg*, for Jacob var i fangenskab hos Filip af Hessen og Mathias var mistænkt for manddrab og derfor ikke let at finde ⁴⁷!

Imidlertid syntes kurfyrst *Joachim* at gå helt ind for sagen. Han skriver til Christian III ⁴⁸, at han vil gøre alt for bispens befrielse og straffe de undersåtter, der havde lagt hånd på den gejstlige herre eller huset ham eller på anden måde støttet Waldenfels. Fangen *Klaus Klod* havde tilbudt at bidrage til bispens befrielse. I et udateret dokument bringer Christian III's advokat en liste over mænd, han havde fået stillet for den brandenburgske kammerrret. Her skal kun nævnes dem, vi skal møde i det følgende: *Hans Winterfeld* zum Hohenlande, »*Christoff*

46. Jf. ovf. s. 580, note 24.

47. Johan Albrecht til Christian III, dat. Halle 4. okt. 1546.

48. Brev dateret Schönbeck 22. sept. 1546, original indlagt i Breide Rantzaus brev til Christian III, dat. 17. okt. 1546.

vnd *Palm* gebrudere, die *Piueringe*, Klaus' sohne«. Det var alle folk, som sammen med Klaus Klod havde deltaget i overfaldet, og som Klod havde angivet »jn seiner urgicht« (dvs. pinligt forhør). Dette strider mod en tidligere beretning af kurfyrsten, hvori der tales om forhør »in der güthe« i Köln an der Spree 3. august 1546 (jf. s. 585). Hvis de anklagede ikke vil aflægge ed på deres uskyldighed, må man anse dem for skyldige. Så vil de falde »in die acht vnd peen des landtfriedens«. Hvis de ikke møder, vil den danske advokat anse dem for skyldige. I oktober 1546 blev en række brandenburgske adelsmænd på Christian III's foranledning stævnet for den brandenburgske kammerret, hvor de skulle rense sig for beskyldninger for at have deltaget i bortførelsen eller for at have »huset og hæget« bispen.

Den mest dramatiske episode foregik vel nok ved *Jacob v. Bredows* bryllup med *Ingeburg v. d. Schulenburg* i *Sandau* i ærkestiftet Magdeburg søndag d. 12. september 1546⁴⁹. På vej til brylluppet i landsbyen Scharlubbe var to adelsmænd *Joachim v. Beyern* og *Moritz v. Arnim*, der kun var ledsaget af to knægte, uden forudgående varsel blevet overfaldet og fanget af 12 harniskklædte ryttere, der i øvrigt havde optrådt særdeles voldsomt. De havde slået og såret de ryttere og personlige venner, som ledsagede damernes vogne, skudt ind i vognene og revet vognknægtene af hestene, en opførsel, damerne var blevet forskånet for i felten. En frugtsommelig frue var blevet så forskrækket, at hun vanskeligt ville komme over det med livet i behold. En af damerne havde genkendt to af overfaldsmændene, den ene lederen Henrik Bockholt, og det blev klart, at de var i den danske konges tjeneste.

Den første klage til Christian III fra de to fangne herrers »freundschaft« er tabt; men der henvises til den i en ny og utålmodig henvendelse af 17. oktober. Budet havde ikke kunnet nå frem til kongen og dronningen, der var i Skåne, men havde i Bremen stift truffet en kgl. sekretær, der havde lovet omgående at skrive til Anders v. Barby, der med et ilbud skulle bringe kongen brevet, så de kunne have kongens svar på 14 dage; men intet svar endnu.

Den ældste bevarede kilde er et brev fra *fruer* og *jomfruer* til Christian III, dateret Sandau 15. september underskrevet af 24 kvinder, hvoriblandt vi naturligt nok møder navne som v. d. Schulenburg, v. Bredow, v. Arnim og ejendommeligt nok en v. Barby. Brevet suppleres af en henvendelse til dronning *Dorothea*, idet damerne gik ud fra, at hun

49. Beretning derom af Breide Rantzau i brevet til Christian III, dat. Segeberg 19. okt. 1546.

»samt ewrenn konlichen fravenzimmer« ville føle afsky for en sådan udåd. Man havde hørt, at overfaldet skulle være sket for den fangne biskops skyld. Men damerne vidste, at de to mænd var uskyldige. Ingen af dem havde støttet Waldenfels. De kunne derfor ikke tro, at overfaldet var sket på kongens befaling. 28. september fulgte et nyt brev fra fruer og jomfruer til kongen, påtrykt med 12 små kvindelige signeter.

Den ovenfor givne fremstilling af overfaldet bygger også på et brev dat. Brandenburg 27. september fra Moritz v. Arnims og Joachim v. Beyerns »*furwanthe freundschaft*« til deres landsherre, ærkebisp *Johan Albrecht af Magdeburg*, helt overensstemmende med damernes skrivelser, dog med den tilføjelse, at en af ugerningsmændene havde sagt, at Moritz v. Arnim og Joachim v. Beyern havde bortført deres »fromme herre«, dvs. biskoppen af Lübeck; men vennerne kunne forsikre, at de ikke havde ydet Waldenfels nogen hjælp, hverken med råd eller dåd, og de bad derfor ærkebispem skrives til Christian III om begivenheden. Det skete også omgående. Ærkebispem bad d. 7. oktober – efter vennernes ønske – kongen om at løslade de to mænd og overlade dem i hans, deres øvrigheds, hænder; så ville han, hvis det var kongen til behag, sørge for rettergang mod dem.

Joachim v. Beyerns og Moritz v. Arnims venner nøjedes ikke med henvendelse til kongen. 21. september skrev 7 adelsmænd, hvoriblandt *Joachim* og Hans v. Barby, til *Anders v. Barby* og bad ham sørge for et gunstigt udfald af de to mænds sag.

Ikke længe efter det utålmodige brev af 17. oktober må v. Beyerns og v. Arnims »*freundschaft*« have modtaget kongens svar, dateret Lund 11. oktober. Kongen hævdede, at han ikke kendte noget til episoden ved Sandau, hvad der vel næppe kan være rigtigt. Han ville nødig besvære den menige adel, særlig ikke den af tysk nation, og beklagede, at det var gået ud over fruer og jomfruer.

Over for overfaldet i Sandau stillede han Waldenfels' overfald på den ganske uskyldige biskop af Lübeck. Derefter fulgte en polemik mod Waldenfels' fremstilling af sin sag. Waldenfels var simpelt hen ude på pengeafpresning. Der var udstedt et kejserligt mandat mod ham og hans hjælpere, der i særlig grad holdt til i Magdeburg stift. Fra ærkebispem kunne kongen ikke få nogen støtte. Hvis v. Beyern o. a., som statholder Breide Rantzau mente at vide, havde støttet Danmarks fjender, måtte kongen skride ind. De to herrer ville få besked af statholderen.

Kort efter hørte kongen fra Breide Rantzau⁵⁰, som han havde til-

50. Dateret Segeberg 19. okt.

sendt alle klagebrevene. Lederen af overfaldet ved brylluppet i Sandau, *Henrik Bockholt*, havde fra folk på egnen hørt, at Joachim v. Beyern havde holdt bispen som fange på sin gård Karau, og følte sig derfor nødsaget til at gøre indfald på gården, men havde ikke fundet bispen; men en af bryllupsgæsterne, som Breide Rantzau havde stævnet til sig, Jasper Pentz, havde siddet »over bord« med v. Beyern, der havde sagt, at med hensyn til bispen måtte han have sig undskyldt, men at han havde huset Waldenfels og hans venner, ville han ikke nægte. Dermed ville kongen forstå, at han var skyldig ifølge det kejserlige mandat. Han kunne ikke undskylde sig med, at Waldenfels-affæren var en ham ubekendt sag. *Henrik Bockholt* var ikke stolt af sin bedrift, men han havde handlet efter ordre af kongen og hans brødre og havde intet imod at overlade fangerne til brødrene Rantzau. En uge senere⁵¹ hører vi, at fangerne samme dag var kommet til Segeberg, og at Breide Rantzau i henhold til kongens skrivelse ville beholde dem i sin og sine brødres varetægt. Breide Rantzau viser i øvrigt sympati for de to herrer og vil give dem et ærligt underhold. Han fortæller dem, at han har skrevet til kongen – sikkert for at stemme ham til mildhed.

Jacob v. Bredow – brudgommen – og nogle af hans undergivne samt hans brødre *Joachim* og *Jürgen* hørte for øvrigt også til dem, der var indstævnedede for den brandenburgske kammerret. Retten frifandt Joachim, der i seks år havde stået sig dårligt med Waldenfels, der skyldte ham penge; han havde kautioneret for 600 gylden⁵². Anderledes med de to andre. Ingen af dem mødte for retten. Jürgen undskyldte sig med, at han for øjeblikket var syg. Han måtte indrømme, at han havde huset sin »ven« Waldenfels, men biskoppen havde han aldrig set i sit liv⁵³. Værre stod det med Jacob. Han erkendte, at han havde huset »vennen« Waldenfels og bispens medfange, en ung holstener af slægten Pogwisch; men at bispen skulle have ligget i hans jægerhus, måtte han bestemt benægte⁵⁴. I et nyt brev til kurfyrsten en uge senere⁵⁵ udtaler han sin skuffelse over, at kurfyrsten ikke var tilfreds, men havde sendt ham en ny stævning med aktserklæring over ham med så kort frist, at han ikke kunne nå frem. Det måtte dog være nok, når han havde erklæret, at han ikke kendte meget til Waldenfels' sag. Han turde ikke tage afsted uden et sikkert lejde, thi fjendtligt sindede ryttere kunne lure på ham

51. Breide Rantzau til kongen, dat. Segeberg 26. okt. 1546.

52. Dokument dateret 25. okt. 1546.

53. Kopi af brev til kurfyrst Joachim II, dat. hans gods Lauenberg 23. okt. 1546.

54. Brev fra Jacob v. Bredow til Joachim II, dat. u. st. 24. okt. 1546. Kopi.

55. Brev dat. 30. okt. 1546 u. st. Kopi.

på veje og stier, både holstenere og kurfyrstens egne undersåtter. Han håbede, kurfyrsten endnu en gang ville undskylde hans udebliven. Hvis ikke, bad han kurfyrsten give ham en rigelig udsættelse og en sikker beskyttelse. Brevet lugter af dårlig samvittighed. De danske advokater ved kammerretten krævede ham da også dømt skyldig på grundlag af hans egen beretning; Waldenfels' forbrydelse var jo almindelig bekendt⁵⁶. Hvad angik de trusler, som Jacob v. Bredow mente sig udsat for, hævdede kurfyrst Joachim, at det ikke var sandt, når Jacob og Jürgen v. Bredow påstod, at de var blevet forfulgt (»überriesen«) af holstenske ryttere⁵⁷. Den 30. november sendte kurfyrsten Jacob v. Bredow et svar, der havde både næb og klør⁵⁸. Han havde ikke nogen ordentlig undskyldning for, at han havde huset Waldenfels. Dennes krigserklæring til Christian III var intet værd; retten til den slags undsigelser fra enkeltmands side var blevet ophævet for 26 år siden⁵⁹; overgreb på det grundlag blev betragtet som røveri. Den, der gjorde sig skyldig deri, lige meget om adelig eller ej, fortabte liv og gods. Uvidenhed om retten undskyldte ingen. Nu kunne Jacob tænke på, hvordan han kunne få den fangne biskop ud af Waldenfels' klør. Skete det ikke, ville Jacob komme for retten, hvad kurfyrsten ikke ville ønske for ham.

Ved denne tid indberettede den danske udsending *Jost v. Eggenhusen* fra Brandenburg til Breide Rantzau⁶⁰, at nogle unge mennesker blandt de indstævnedede havde bedt kurfyrsten om, at han ville bære over med dem, fordi »se noch junge gesellen weren«, der ikke havde forstand på, hvad sagen drejede sig om, og undlade at lyse akt over dem. Da Waldenfels var deres »angeborene frundth«, havde de ikke kunnet undslå sig for at tage imod ham; men nu ville de beflitte sig på i løbet af kort tid at bringe Waldenfels og biskoppen i kurfyrstens hænder. Eggenhusen ventede, at Waldenfels ville indfinde sig i løbet af få dage; så ville Eggenhusen hævde kongens retskrav; men modparten ville forsinke retshandlingen. For at undgå det, måtte kongen snarest skrive til kurfyrsten. Denne og kansleren *Johan Weinleb* gjorde deres bedste.

Samtidig kunne kansleren meddele, at processen mod nogle af Waldenfels' støtter (»hauser und heger«) var begyndt⁶¹.

To dage senere appellerede Joachim v. Beyerns hustru, *Anna v. Bre-*

56. Udat. kopi.

57. Joachim II til Breide Rantzau, dat. Köln an der Spree 9. dec. 1546.

58. Brevet er også rettet til Jürgen v. Bredow.

59. Ikke ganske korrekt, jf. s. 576.

60. Dateret Köln an der Spree 9. dec. 1546.

61. Johan Weinleb til Breide Rantzau, dat. Berlin 8. dec. 1546. Kopi.

dow, som »in gottes banden ging« (dvs. var gravid) på ny til dronning Dorothea ⁶². Hun var dybt skuffet over, at de adeliges og fruers og jomfruers forbøn ikke havde hjulpet. Hun frygtede, at hendes »armer alther mann« ikke ville overleve fangenskabet, og så sad hun tilbage med sine små uforsørgede børn. Hun bad om hurtigt svar.

Vi vender nu tilbage til Waldenfels. Kurfyrst Joachim II havde sat sig i forbindelse med ham ved brev af 1. oktober 1546, og vi har en kopi af Waldenfels' svar ⁶³. Det fremgår heraf, at kongen har tiltrådt Rantzauernes forslag om at bede om mægling af kurfyrst Joachim og hertug Henrik af Mecklenburg eller kurfyrsten alene. Waldenfels påstår, at det er kongens skyld, når det ikke er kommet til forhandling og forlig; men han er de to fyrster meget taknemmelig, fordi de vil tage sig af sagen. Han går i sin »gegenbericht« kraftigt imod kongens fremstilling. Hvis kurfyrsten vil fastsætte en dag og garantere hans sikkerhed, vil han gerne møde til retsforhandling. Biskoppen har han underholdt siden Bartholomæus (24. august) forrige år, og udgifterne dynger sig op, så han ikke kan løslade bispem uden stort vederlag. Han klager over, at han – »ich armer geselle« – er nødt til at fejde i sin alderdom. Han har erfaret, at nogle af kurfyrstens undersåtter på kongens foranledning er sat under anklage for hans skyld. Han beder kurfyrsten om at lade dem komme i tilbørligt forhør og at vente dermed, til han selv kommer til stede, så der ikke sker noget overilet.

Tre uger efter indløb kurfyrstens svar ⁶⁴. Kurfyrsten minder om, at Christian III havde stillet den betingelse, at bispem blev fri, før der kunne være tale om forhandling. Med hensyn til dem af kurfyrstens undersåtter, som den danske konge havde stillet for den brandenburgske kammerret, fordi de havde huset ham – Waldenfels – kan kurfyrsten ikke for hans skyld udsætte rettergangen, da kongen havde indstævnet dem i god tid. Dagen til pådømmelse af deres landefredsbrud var allerede fastsat. Kurfyrsten ville have sat pris på, om Waldenfels efter overfaldet på Kaltenhof ville have ladet hans lande og folk i fred. Kurfyrsten kan ikke nægte den danske konge hans ret. Hvis Waldenfels ikke løslader bispem, kan det komme hans venner dyrt at stå; men hvis det sker omgående, tror kurfyrsten, at hans undersåtter muligvis vil blive fri for den besværlige proces; i modsat fald ville de ikke være sikre på deres liv, og deres godser ville blive overladt til kongen.

Men nu biskop *Balthasar* selv. I et brev af 18. januar 1547 ved Breide

62. Dateret 10. dec. 1546. Original.

63. Dateret u. st. 16. okt. 1546.

64. Dateret Köln an der Spree 7. nov. 1546.

Rantzau ikke, om broderen er i live, i et brev af 29. marts tror han det ⁶⁵, men i brev af 26. august til Anders v. Barby frygter (tror?) han, at han er død.

3. januar 1547 rapporterer den brandenburgske kansler *Johan Weinleb*, at Waldenfels' venner har formået kurfyrsten til at give Waldenfels frit lejde til ophold i Berlin, mens retssagen står på – et ret kraftigt omsving i kurfyrstens holdning siden brevet af 7. november. Man venter hver dag Waldenfels' ankomst, forudsat han ikke bliver forhindret af de alvorlige krigsbegivenheder (uden tvivl i Moritz af Sachsens tjeneste, jf. s. 583) ⁶⁶. Dagen efter skriver *Jost v. Eggenhusen* ⁶⁷, at brødrene *Bredow*, *Jacob* og *Jürgen*, havde forpligtet sig til at bringe Waldenfels og biskoppen der tilstede, og oplyser desuden, at det var dem, der sidste St. Hans dag havde været hos kurfyrsten for at skaffe Waldenfels frit lejde i Berlin fra nytår til kyndelmisse, for at han over for kurfyrsten kunne gøre rede for sin sag. Adelen på stedet var fjendtligt stemt over for Eggenhusen i hans egenskab af dansk forhandler. Indlagt i Eggenhusens rapport ligger et brev fra kurfyrsten til brødrene *Bredow* af 16. december i samme tone som brevet til *Jacob* af 30. november. Han henstiller til dem at skaffe bispem til veje inden jul, hvis de ikke vil risikere en aktserklæring mod deres personer og tabet af deres godser. Men som man vil have set, blev det ved truslen.

9. januar 1547 kunne *Eggenhusen* berette, at Waldenfels og brødrene *Bredow* havde indfundet sig til sidste tingdag (!) og stadig var til stede; men der var så mange vigtige sager for retten krigen vedrørende, at Waldenfels' sag ikke kunne komme for (!); men så snart de er sluttet, vil Eggenhusen sige til. Dagen efter skriver kurfyrsten til Christian III, at han vil befordre processen så hurtigt som muligt. Han har givet Waldenfels lejde for at bevæge ham til at udlevere biskoppen og den unge *Pogwisch*. Kurfyrsten optræder med andre ord på lige fod med den fredløse.

Imidlertid sendte kansler *Johan Weinleb* et referat af forhandlingerne med Waldenfels ⁶⁸. Da kurfyrsten lod denne vide, at Christian III som betingelse for rettergang krævede frigivelse af biskoppen og den unge *Pogwisch*, svarede han, at det var ham umuligt. For det første var de ikke i nærheden, for det andet »weil andere seine midhelffer auch teil an jne hetten«(!), idet de havde huset og underholdt dem. Så blev Christian III's udsending *Jost v. Eggenhusen* spurgt, om han kunne indlade

65. Breve fra Breide Rantzau til kongen.

66. Johan Weinleb til Breide Rantzau, dat. Berlin 3. jan. 1547.

67. Jost v. Eggenhusen til Breide Rantzau, dat. Köln an der Spree 4. jan. 1547.

68. Dat. Köln an der Spree 15. jan. 1547. Original med segl, men uden adressat.

sig på forhandlinger på dette grundlag. Det kunne der naturligvis ikke være tale om. Eggenhusen påberåbte sig det kejserlige mandat, hvorefter fangerne skulle være fri eller i det mindste overgives i kurfyrstens hænder. Hvis det ikke skete ufortøvet, måtte kurfyrsten anlægge sag mod »die hauser und heger«, og procedere »die acht«. Hvis ikke fangerne blev fri, ville kurfyrsten ikke fortsætte forhandlingerne.

Det hjalp. Efter mange forhandlinger erklærede Waldenfels sig rede til at drage til de steder, hvor fangerne befandt sig, og hente dem mod en rimelig tidsfrist og sikkerhed for, at »hr. biskoppen« i det tilfælde, at sagen blev uafgjort, atter blev overgivet i hans hænder! I dette tilfælde skulle de, der havde del i »hr. biskoppen« sikres, så de lettere kunne bringe »hr. biskoppen« tilbage til deres domicil, og lejdet skulle forlænges for Waldenfels selv og dem. Der skulle fastsættes en dag, da »die hauser und heger« skulle møde for retten. Hvis Waldenfels' sag blev uafgjort, skulle processen mod dem fortsætte. Hvis retten skønnede, at Waldenfels ikke havde været beføjet til fejde og til dette foretagende (dvs. bortførelsen), ville han tage det til efterretning. Det blev aftalt, at Waldenfels skulle begive sig til »de steder« hvor biskoppen og unge Pogwisch befandt sig, og meddele, at kurfyrsten havde forpligtet sig til »så vidt muligt« at modtage dem mellem dags dato og 27. februar, den første dag, kurfyrsten havde afsat til forhør og forhandling i Köln an der Spree, dog forudsat at det passede Christian III.

Kurfyrsten vil så vidt muligt pådømme sagen. Det gælder også alle »die hauser und heger«, mod hvem der føres proces her ved kammerretten. Hvis kongen ikke vil akceptere den planlagte voldgift, men alene bygge på retten, må kurfyrsten bede ham om at lade de to fanger, *Joachim v. Bayern* og *Moritz v. Arnim* rejse hjem til deres »huse«, da de skal møde på den fastsatte dag. Hvis kongen afslår denne handel (dvs. dette forslag), må Waldenfels' sag hvile, men processen mod »die hauser und heger« skal fortsætte og føres til dom.

Waldenfels' og hans hjælperes lejde skal gælde til midfaste, dvs. ind i marts. Hvis Waldenfels ikke kan skaffe bispen til veje, hvilken mulighed han havde antydnet, vil han meddele kurfyrsten det mindst tre uger før den fastsatte dag. Såfremt Waldenfels opgiver sagen, skal processen mod »die hauser und heger« fortsætte.

Dagen efter – 16. januar – skrev kurfyrsten selv til Christian III og giver et endnu grellere billede af Waldenfels' umedgørlighed. Han ville dog ikke fraråde kongen at sende folk ned til rettergangen 27. februar.

Fra denne tid stammer formentlig et dokument uden dato og adresse med Waldenfels' karakteristiske skrift. På bagsiden står der: »Was ich

zu sonderlichem bericht an die hendeler sribe«, hvormed vel menes forhandlerne ved kammerretten i Berlin; men ejendommeligt nok henverder det sig til en enkelt mand, idet det begynder: »Erendfester lewer swager und guter frund«. Heri udtaler han sin undren over Rantzauernes uforstandighed, at de ikke gør noget for deres broders befrielse – hermed menes vel: betale løsesummen, men holder sig til »den widlofthigen vnde vnmogeliche forslagen des koniges«; thi jo længere han må underholde bispen, jo flere udgifter løber der på. De forstår ikke den rimelige årsag til hans fejdebrev (Waldenfels måtte vel vide, at fejderetten for længst var afskaffet, jf. s. 576): kongens uretfærdige behandling af ham. Han stoler imidlertid på Guds nåde! Han vil ikke skjule for den »trewen frunden wolmeynenden hendleren«, hvad der er betingelsen for Balthasar Rantzaus frigivelse: for det første de 20.000 guldgylde, for det andet pengenes udbetaling på et farefrit og sikkert sted.

Med Waldenfels' indstilling kan man godt forstå, at der ikke kom noget ud af det hele. Der blev ingen rettergang 27. februar. I et postscriptum til brevet af 16. januar skriver kurfyrsten, at Waldenfels var stærkt optaget af urolighederne i Brandenburgs nabolande: kampene mellem *kurfyrst Johan Friedrich* og *hertug Moritz af Sachsen*. Det giver nok forklaringen derpå.

I den følgende tid fortsætter korrespondancen om *Joachim v. Beyern*. Det vil erindres, at en af gæsterne ved brylluppet i Sandau havde fortalt Breide Rantzau, at v. Beyern havde indrømmet, at han havde huset Waldenfels (jf. s. 591). Hans hustru *Anna v. Bredow* bestormede både kurfyrst Joachim og kurfyrstinde Hedvig med bønskrifter. Hendes mand tog sig beskyldningerne for, at han havde støttet Waldenfels meget nær, for han befattede sig ikke med sådanne affærer som Waldenfels'. Hun tror for øvrigt ikke, at det går Waldenfels til hjerte, at hendes mand må lide for hans skyld. Både kurfyrsten og kurfyrstinden støtter hende. Kurfyrsten havde jo allerede tidligere foreslået Christian III at løslade Joachim v. Beyern og *Moritz v. Arnim*, da de skulle møde for retten i Berlin 27. februar⁶⁹. 16. marts fulgte en ny adresse fra v. Beyerns »freundschaft«⁷⁰. Vennerne beklager sig over, at han nu har siddet fængslet i Holsten et halvt år trods fyrsters og deres egen henvendelse uden nogen retskendelse. Hverken hans hustru, der snart ventede sin nedkomst, eller de har hørt fra ham eller fået noget at vide om ham i den lange tid.

69. Anne v. Bredow til Joachim II, dat. Tuchem 23. febr. 1547, samme dag brev til kurfyrstinde Hedvig. Kurfyrstinde Hedvig til Christian III, dat. Köln an der Spree 24. febr. 1547. Joachim II til Christian III, dat. smst. 3. marts 1547.

70. Original med 10 segl.

Særlig måtte det bemærkes, at hans landsherre, ærkebiskoppen af Magdeburg, havde tilbudt rettergang.

Imidlertid gik sagerne mod »die hauser und heger« deres gang for den brandenburgske kammerret. Her foretog nogle af de anklagede et modangreb. Ifølge en redegørelse fra kammerretten⁷¹, som cancelliet i København modtog den 13. februar 1547, vil *Hans Winterfeld*, hans »kriegs vorwante« og medanklagede ikke anerkende den danske advokats fuldmagt, da den danske konge »vnter dem heiligen romischen reiche nicht begriffen (!) noch darmitter sein will« og derfor ikke var berettiget til at føre proces for kammerretten. Tilmed havde Christian III brudt landefreden sidste efterår ved overfaldet på *Joachim v. Beyern* og *Moritz v. Arnim* »auff kaiserlicher freier landstrassen« og måtte først rense sig for denne udåd. Endelig havde den danske konge med nogle ryttere støttet kurfyrst *Johan Friedrich* og *Filip af Hessen*, der begge var lyst i rigens akt, i deres krig mod kejseren (den schmalkaldiske krig) og derved begået crimen laesae maiestatis! Derimod kunne de ikke indrømme, at de selv havde brudt landefreden sammen med Waldenfels ved overfaldet på Kaltenhof, og de kunne ikke acceptere *Klods* tilståelser *under pinligt forhør*⁷² med specifikation af de anklagede, og heller ikke, at hans udtalelser blev bestyrket af *Casper Kochs* bekendelser. Brødrene *Jürgen* og *Jacob v. Bredow* m. fl. fremførte de samme argumenter mod processens gyldighed som Hans Winterfeld og de samme angreb på Christian III⁷³. For øvrigt var brødrene v. Bredow, Hans Winterfeld og alle deres »kriegsverwandte« ikke personligt mødt i retten – »af tvingende grunde«⁷⁴. Som det er almindeligt bekendt, var Christian III som hertug af Holsten tysk fyrste. Beskyldningen for hjælp til kejserens modstandere holder heller ikke; det er almindelig anerkendt, at kongens holdning i den schmalkaldiske krig var strengt neutral⁷⁵. Det svage punkt var overfaldet i forbindelse med brylluppet i Sandau. Der findes endnu en udateret kopi om indlæggene i kammerretten. Fra dansk side anføres det naturligvis, at det var urigtigt af *Joachim v. Beyern* at huse Waldenfels, slægtning eller ikke. Det var kongens pligt at anholde den slags folk. Kongen kunne ikke få nogen retshjælp af hans landsherre, ærkebispem af Magdeburg, der ikke havde villet udsende stikbreve. Kongens tjener – Henrik Bockholt – havde ikke handlet utilbør-

71. Slutningen af dokumentet mangler.

72. Ifølge kurfyrst Joachims beretning var det »in der güthe« jf. s. 584.

73. Kopi dateret 13. febr. 1547.

74. Udateret brev til kurfyrst Joachim II.

75. Se f. eks. Danmarks Riges Historie III b s. 99.

ligt. Joachim v. Beyern måtte vide eller næsten vide, at han ikke måtte huse en sådan ufredsmand som Waldenfels; fejder var jo forbudt under svær straf. Jürgen v. Bredow har bekendt, at han efter udåden har huset Waldenfels, Jacob v. Bredow, at den unge Pogwisch havde boet hos nogle af hans undergivne. Den danske anklager, *Johan Schlegel*, havde indstillet *Joachim v. Bredow* til purgation, dvs. renselse ved edsafleggelse, derimod burde efter hans opfattelse *Jürgen* og *Jacob v. Bredow*, der havde forværret deres sag ved udebliven fra retten, dømmes i det hellige romerske riges akt, »busse und straffe«. Foruden Johan Schlegel havde *dr. Hieronimus Schurff*, der kalder sig »doctor und ordinarius zu Wittenberg«, oprådt som kongens advokat mod Bredowerne og andre, og han havde – efter egen opfattelse med held – gendrevet deres ærerørige påstande, sikkert i forbindelse med anholdelsen af Joachim v. Beyern og Moritz v. Arnim ⁷⁶.

Et par dage senere fik kongen brev fra *kurfyrst Joachim II* ⁷⁷, der havde måttet tage *Johan Schlegel* under sin beskyttelse mod »uret, vold og overfald«, så at han ubesværet kunne tjene kongen i den foreliggende sag. Kurfyrsten havde med beklagelse hørt om Bredowernes beskyldninger mod kongen, men troede ikke på dem. Han priste kongen, fordi han havde holdt sig uden for krigen. Kurfyrsten førte selv habsburgvenlig politik uden dog som Moritz af Sachsen at gå ind i krigen på kejserens side. Baggrunden derfor var, at kejseren havde godtaget Brandenburgs overgang til reformationen 1541 med et løfte om politisk følgagtighed ⁷⁸.

Kort efter bebrejder kurfyrsten Christian III, at han endnu ikke havde besvaret hans sidste brev angående Joachim v. Beyerns løsladelse ⁷⁹. Kurfyrstens søn, markgrev Friedrich, der var blevet valgt til administrator og fremtidig ærkebiskop af Magdeburg, var sammen med domkapitlet gået i forbøn for v. Beyern som stiftets undersåt, så meget mere som v. Beyerns hustru hver dag ventede sin nedkomst. Han bad om løsladelse i tre eller fire måneder.

Sidst i marts ⁸⁰ appellerede *Breide Rantzau* på ny til kongens interesse for hans broders sag. Han mindede om den stedfundne korrespondance, hvoraf en del synes tabt, og om de danske advokaters indlæg i kammerretten. *Breide Rantzau* havde brudt kurfyrstens brev til kongen (brevet

76. Breve dat. Altbrandenburg 18. marts 1547 fra H. S. til Chr. III og Breide Rantzau, begge i original.

77. Dateret Köln an der Spree 20. marts 1547. Original.

78. Dietrich Schäfer: *Deutsche Geschichte*, 7. Auflage, 1919, II, 77.

79. Dateret Köln an der Spree 24. marts 1547.

80. Breide Rantzau til kongen, dat. Segeberg 29. marts 1547.

af 24. marts?), idet han regnede med, at det beskæftigede sig med biskoppen, og håbede ikke, det var kongen imod. Han håbede også, at kongen ville drøfte sagen med sine brødre, så biskoppen kunne blive befriet.

Appellen synes at have virket. 25. maj skriver kapitlet i Lübeck stift til Breide Rantzau⁸¹, at man af hans brev havde forstået, at Christian III havde skrevet til kejseren om at få bispem på fri fod. Christian III's brev kan vel stå i forbindelse med *Peder Svaves*⁸² instruktion på sendelse til rigsdagen. Af den foreligger der en udateret kopi, hvoraf det fremgår, at sendelsen er afgået inden kejserens andet mandat mod Waldenfels, der omtales som en fremtidsmulighed. Det blev udstedt fra Nürnberg 11. juli. I det første, dateret Brüssel 6. oktober 1545, havde kejseren krævet biskoppen frigivet inden 10 dage (jf. s. 579). Dette mandat samt Waldenfels' fremstilling af årsagerne til hans udåd var vedlagt instruktionen, der i første omgang giver en redegørelse for overfaldet på Kaltenhof og biskoppens påfølgende lidelseshistorie. Peder Svave skal understrege, at Waldenfels havde ladet hånt om det kejserlige mandat ved ikke at give møde. Han skal henstille til kejseren at lyse Waldenfels i rigens akt. Følges aktserklæringen ikke af et nyt kejserligt mandat, burde sagen henvises til kejserens afgørelse, med mindre den kunne beforders ved kammerretten. Hvis forsinkelse dér ikke kan undgås, skal man foreslå at overdrage hertug Henrik af Braunschweig eller kurfyrsten af Brandenburg sagens afgørelse med udelukkelse af appel. Kan det ikke lade sig gøre, må man overlade til kejseren at finde en løsning. Hvis Waldenfels fremsætter sine gamle krav, skal han afvises; men man skal ikke nægte ham retsag, hvad han i øvrigt aldrig har begæret. Så følger i instruktionen ligesom en lille tvivl om retsforholdet (jf. s. 578): »Es ist auch hierbey rechtmessig darzugeben, wenn wir auch Waldenfels schuldig gewesen, wie nicht gestanden *auch nicht zuerweisen*, so hett Waldenfels vnns mitt rechte furnemen vnnd nicht fridtbruch gebrauchen sollen«. Havde han haft ret, så havde han ikke tiet så mange år. Hans gæld havde nok drevet ham til ugerningen. En række af Waldenfels' krav afvises. Til sidst får Peder Svave ordre til at henstille til kejseren at overdrage en kommission under ledelse af *kurfyrsten af Brandenburg* og *hertug Henrik af Braunschweig* at tage sig af pådømmelsen af Waldenfels' hjælperes sager. Waldenfels' godser tænker man sig overladt til hertugerne af Mecklenburg.

81. Original.

82. Peder Svave var en tyskfødt diplomat, en mand af stor humanistisk dannelse, der deltog i de fleste af Christian III's diplomatiske sendelser. Til sidst – senest 1548 – blev han optaget i det danske rigsråd. D. B. L. XXIII 184 ff.

Der skete imidlertid stadig ingenting. 11. august skriver *Johan Schlegel* ganske vist til Breide Rantzau⁸³, at sagen var klar både fra dansk og modpartens side; men da modpartens advokat af kurfyrst Joachim var blevet sendt ud i nogle forretninger, havde han fået udsættelse til Bartholomæus (24. august); så havde kansleren til gengæld lovet, at sagen ufortøvet skulle gå til doms og dommen blive offentliggjort. Samme kansler – Johan Weinleb – skrev imidlertid dagen før, at han i halvtredie måned af denne sommer havde været ude i sendelse, at han en tid havde været sammen med kurfyrsten i kejserens feltlej, sidst et sted i Thüringen, hvor han ofte havde set Waldenfels blandt hertug Moritz's krigsfolk, også nogle gange talt med ham. Waldenfels havde ansøgt kejseren om nedsættelse af en kommission bestående af de to kurfyrster *Joachim II* og *Moritz* (denne var efter slaget ved Mühlberg blevet kurfyrste af Sachsen) samt hertug *Henrik af Mecklenburg* til pådømmelse af hans sag, altså et lignende forslag som Christian III's bortset fra det personelle; karakteristisk nok ville Waldenfels have Moritz med. Der havde imidlertid ikke fundet nogen procedure sted, så længe Weinleb opholdt sig hos kurfyrsten. Fra mange sider havde Weinleb hørt, at biskop Balthasar var død. Waldenfels havde derimod aldrig over for ham ladet sig forlyde dermed, men kun talt om kommissionen og bispens frigivelse, som om han endnu var i live. Ingen talte mere om bispens opholdssted, men kun om hans død.

Man kan nok undre sig over retstilstandene i datidens Tyskland. En mand, der to gange var lyst i rigens akt, kunne uantastet tjene kurfyrst Moritz. Værre endnu bliver det, når man kort efter hører, at Waldenfels skal sidde inde med to af kurfyrst Moritz's huse⁸⁴, hvad der til fulde bekræftes af et brev fra Waldenfels til en vis Bastian Berlin, dat. Belzig 8. april 1548, og undertegnet »*Martin v. Waldenfels, hauptmann zu Belzigk vnnd Rabenstein*«⁸⁵.

I Joachim v. Beyerns sag, hvor der jo var tale om vold fra dansk side, skete der heller ingenting. Christian III reagerede ikke – vel under indflydelse af Breide Rantzau – på kurfyrst Joachims anmodning om at få ham løsladt. I sommeren 1547 satte v. Beyerns søn, *Christoffer*, der just var kommet hjem fra tjeneste hos kejseren, sig i bevægelse for at befri faderen, der var blevet sat fast måske på grundlag af en falsk angivelse – længere fremme i brevet taler Christoffer om en usandfærdig beretning

83. Original indlagt i brev fra kansler Johan Weinleb til Breide Rantzau, dat. Berlin 10. aug. 1547.

84. Breide Rantzau til Chr. III, dat. Segeberg 25. aug. 1547. Original.

85. Original.

af Rantzauerne. Faderens brøde bestod ikke i andet end, at han skulle have huset sin ven Waldenfels en nat. Faderen var blevet så dårligt behandlet, at der kunne være fare for hans liv. Han havde desuden lidt for 2.000 gylden skade på sine godser. Hans fader havde aldrig indladt sig på skurkestreger som tilfangetagelsen af biskoppen. Christoffer bad kongen om ikke at lade Rantzauerne »gå videre i sagen«, men nådigt at befri faderen for det uforskyldte fangenskab eller i det mindste efter forudgående løsladelse at stævne ham ⁸⁶. Vi kender ikke kongens svarskrivelse, men derimod Christoffers derpå følgende svar, hvori det hedder, at faderen intet vidste om biskoppens fangenskab, og til forskel fra forrige brev, at faderen havde huset Waldenfels »en lille tid«, og at han blev godt behandlet på Segeberg ⁸⁷! Desuden foreligger der en klage fra Christoffer v. Beyern til Henrik d. Yngre af Braunschweig-Lüneburg ⁸⁸, hvor der tales om Rantzauernes »ugrandede og usandfærdige angivelser«, og hvor vi får at vide, at kongens betingelse for Joachim v. Beyerns løsladelse var, at Waldenfels ville frigive biskoppen uden erstatning. I et brev af 30. aug. støtter Henrik den Yngre Christoffer v. Beyerns bønsskrift og beder kongen løslade Joachim v. Beyern eller stævne ham mod kaution ⁸⁹. Af et brev fra Breide Rantzau til Christian III ⁹⁰ synes det at fremgå, at kongen personlig var stemt for større mildhed end Breide Rantzau. Dette bekræftes af et brev fra Breide Rantzau til *Johan Friis* og *Anders v. Barby* ⁹¹, hvori han undrer sig over, at kongen »so instendigen Beyerns betagunge (dvs. stævning) befurdern duut, vnnd nicht bedacht werth jnn was mhercklicher lenger vnnd grosser beswerunge mein bruder der bischof so gantz vnuorschuldet stecket«, og så går rygget endda, at bispen er død. Breide Rantzau havde håbet, at kongen, der altid over for kejseren og fyrsterne havde tilbudt rettergang, ville have bragt sagen frem på den kommende rigsdag, for at der kunne blive gjort ende på den. Han beder dem søge at bevæge kongen til at udsætte stævningen, til rigsdagen var forbi. Når Breide Rantzau lægger så stærk vægt på dette, synes det at hænge sammen med, at han, så længe v. Beyern var fængslet, kunne presse penge ud af hans »freundschaft« til dækning af hans og hans brøders udgifter – over 2.000 gylden.

86. Christoffer v. Beyern t. Christian III, dat. Tuchem 30. juli 1547. Original.

87. Christoffer v. Beyern t. Christian III, 5. sept. 1547. Kopi.

88. Dat. »eillich« Wolfenbüttel 23. aug. 1547. Original.

89. Original, dat. Gandersheim.

90. Dat. Segeberg, 25. aug. 1547. Original.

91. Med påskriften »Kö. Maj. Cantzlerenn meinen gunstigen heerren und freunden«, dat. Segeberg 26. aug. 1547. Barby kaldes altså, som det ofte er tilfældet, *kansler*.

Breide Rantzau var i det hele meget aktiv. Han skriver 29. august til kongen, at han har forhandlet med kapitlet i Lübeck om, at det skulle henvende sig til staden Lübeck og anmode om, at den skulle sende sin syndicus til rigsdagen med fuldmagt »was nodich seinn will zu befurdern vnnnd dem termin zu erwarten«. Vi hører desuden, at kongen har anset det for heldigt, at Lübeck kapitlet lader sig repræsentere på rigsdagen sammen med Danmark, og Breide beder i den forbindelse kongen udtale sig, om han synes, at en af brødrene Rantzau skal tage derved sammen med kongens udsending. Få dage senere kan Breide Rantzau meddele, at kapitlet i Lübeck har givet stadens syndicus fuldmagt og befaling i Waldenfels' sag. Da Waldenfels er kongens fjende, og det kejserlige mandat mod ham er udsendt af kongen, mener kapitlet, at sagen vil være at befordre af kongens advokat på nærværende rigsdag. Breide spørger på ny, om Rantzau-brødrene bør lade sig repræsentere på rigsdagen, og om han selv kunne få orlov dertil. Han har af kongen modtaget mandatet, som han vil lade trykke, og hvis kongen vil sende ham tre enspændere eller bud, kan det blive sendt til Sachsen, Brandenburg og Magdeburg stift ⁹².

I den følgende tid udfolder Breide Rantzau en livlig virksomhed for at få mandatet publiceret rundt om i Tyskland. I flere tilfælde beder han adressaten om at sørge for, at mandatet kom Waldenfels i hænde ⁹³. Men Waldenfels havde gjort sig usynlig. Hertug *August af Sachsen*, der i oktober 1548 ægtede Christian III's datter Anna, skriver 18. okt. i broderen kurfyrst Moritz's fravær til Christian III, at han har tilstillet Waldenfels det kejserlige mandat og ventet, at det skulle træffe Waldenfels i Belzig. Hertugens brev blev modtaget af Waldenfels' tjener, der lovede at give sin herre brevet og sende hertugen hans svar; dette var dog hidtil ikke sket, skønt kongens bud havde ventet otte dage ⁹⁴.

Man kan undre sig over, at kongen ikke direkte satte sig i forbindelse med Waldenfels' velynder, kurfyrst *Moritz*. At dette imidlertid var sket, fremgår af Breide Rantzaus brev til oberst Bastian Walnitz af 18. sep-

92. Breide Rantzau til kongen, dat. Segeberg 4. sept. 1547.

93. Breide Rantzau til oberst Bastian Walnitz, dat. Segeberg 18. sept., til kansler Johan Weinleb 18. sept., til hertug Henrik af Mecklenburg 19. sept. Kurfyrst Joachim forkynder mandatet i sine lande 29. sept. Det samme gør grev Albrecht Schlick (jf. s. 581) i Nieder Lausitz 1. okt., borgmester og råd i Waldenfels' by Belzig 10. okt., hertug Henrik af Mecklenburg 17. okt.

94. Dat. Torgau. Kopi. Indlagt i brevet ligger hertug Augusts brev til Waldenfels, dat. Torgau 7. okt. Kopi. I dette brev står der, at mandatet bliver slået op alle vegne. Hertugen bad Waldenfels om en kvittering for brevet og kopierne af mandatet.

tember ⁹⁵, hvor man hører, at mandatet ikke direkte var tilstillet kurfyrsten, men at kongen derfor havde sendt ham nogle kopier med bøn om, at det måtte gives Waldenfels i hænde og blive offentliggjort i kurfyrstens lande. Imidlertid fortsatte sagen mod »die hauser und heger« for den brandenburgske kammerret, og 18. september spurgte Breide Rantzau forståeligt nok kansler Johan Weinleb, hvor langt man var kommet med processen ⁹⁶.

Derimod hører man intet om, at Waldenfels' sag er kommet for på rigsdagen. Det er åbenbart ikke lykkedes.

Waldenfels' frækhed kendte, som vi skal se, ingen grænser. Han øver ugenert spot med de højeste autoriteter. Højdepunktet er nok et brev til kejser Carl V i efteråret 1547 ⁹⁷. Han havde intet vidst om kejserens første mandat (fra 1545), han havde aldrig set det, han vidste intet om, hvor det havde været opslået. Ingen havde hentydet til det, førend han »hiebeur« havde fået en kopi fra det brandenburgske kancelli, hvad kejseren ville vide, fra dengang han gjorde sin undskyldning »i lejren foran Wittenberg«, hvor kejseren fik en beretning om hans sags forløb, hvordan kongen af Danmark havde narret ham for betaling for hans tjeneste, hvor umedgørlig kongen havde været, nægtet forhør og forhandling, hvad der var mange mennesker bekendt. Nu havde han for få dage siden (!) erfaret, at et nyt kejserligt mandat mod ham var slået op i Goroosen (hans bopæl i Mecklenburg). I det stod der, at kejseren tidligere havde befalet ham under bødestraf at frigive nogle fanger, »die koniglicher wirde zu Dennemark angehorig«, men han skulle have været ulydig og ikke fyldestgjort det foregående mandat. Kejseren bød ham nu mod en bøde at løslade fangerne inden 6 dage eller inden 36 dage at give en forklaring. Han bliver helt ynkelig: Nu »weis Got, das ich seer alter vorlebter, krancker man am liebsten friede und ruhe haben wolte«. Han beder kejseren om at komme i forhør og få en billig besked (dvs. dom) i sagen mod kongen af Danmark og om, at han vil forordne kurfyrsterne af Sachsen og Brandenburg som kommissærer i sit sted, så vil han være lydige mod deres afgørelse. Han beder endelig kejseren om at kassere mandatet og alle de stikbreve, som han havde hørt skulle være udgået mod ham og hans. Hvis kongen af Danmark ville antage de to kurfyrster som voldgiftsdommere, ville han overlade dem »die gefangen, die ich habe, wue (dvs. wo = hvis) der almechtig Got sie vnnd mich am leben lest« – vel en fin antydning af, at biskop Balthasar var død – forud-

95. Jf. ovf. note 93.

96. Brev dat. Segeberg. Kopi.

97. Waldenfels til kejseren, dat. 31. okt. 1547. Uden sted.

sat at han kunne få dem udleveret af dem, der havde dem i forvaring. Endelig må kejseren undskyldte ham »alten vorlebten krancken mann, das ich aigner person meiner leibes kranckheit halben dismal nicht erscheinen habe können«. Til sidst minder han kejseren om sine krigsfortjenester lige fra ungdommen med opofrelse af liv og gods.

Indlagt i Waldenfels' brev til kejseren ligger et brev fra Waldenfels til kurfyrst Joachim II ⁹⁸, hvori han meddeler, at han ved flittig forhandling havde bragt det dertil, at »meyne mythuorwanthenn vnd de vnterhalter« var gået ind på at tilstille kurfyrsterne Joachim og Moritz »alle de gefangen, so wir haben« ⁹⁹ på den dag, Waldenfels' sag kommer for, dog på den betingelse, at Christian III vil udlevere *Joachim v. Beyern* til kurfyrsterne. Waldenfels vil gerne selv give møde under forudsætning af sikkert lejde.

Ved samme tid, som Waldenfels skrev til kejseren, gik der brev fra Joachim v. Beyern til Christian III, undertegnet Joachim v. Beyern *auf Tuchem*, v. Beyerns gård ¹⁰⁰. Sagen var den, at Christian III havde løsladt ham, for at han kunne stævne ham for den brandenburgske kammerret. Under stævningen havde han anvendt al mulig flid på at befri biskop Balthasar. Straks efter, at han var kommet hjem, havde han sendt tre venner til Waldenfels. Efter en heftig strid havde denne tilbudt at udlevere biskoppen til kurfyrsterne af Brandenburg og Sachsen (jf. ovf.). Han beder af hensyn til retssagen om forlængelse af stævningen til midfaste, dvs. 11. marts. Hvis kongen ikke hører hans bøn, »muss ich meynen vorpflichtung nach wie eynem erliebenden des adels geburt zuuorhalten wyssen« dvs. vende tilbage til Segeberg!

Sagen mod »die hauser und heger« fortsætter. Endelig kan *Johan Weinleb* meddele, at nok er dommen over dem trukket ud på grund af krigsbegivenhederne; men nu lysner det, idet »numals darjnne zum urteil beschlossen zu forderlicher entschaft und vrteil« ¹⁰¹.

I december erfarer vi, at Waldenfels' sag alligevel er kommet for kejserens domstol. Der foreligger en udateret kopi af den danske advokat *Peder Svaves* supplikation til kejseren ¹⁰². I denne sag har kejseren tilsendt Peder Svave to dokumenter: »ein missive sampt eingelegter copey eines absagens oder whede brieffs, so euer kay: mt: gemeltem von Wal-

98. 1547. Uden sted og dato. Kopi.

99. Der har før kun været tale om biskop Balthasar og den unge Pogwisch.

100. Dateret 6. nov. 1547.

101. Johan Weinleb til Christian III, dat. Köln an der Spree 7. nov. 1547, men først modtaget i København 10. dec. Original.

102. Af indholdet fremgår det, at den er fra december 1547: »amandern dieses monats decembris«.

denfels unter seynem sigel uberschickt, am andern dieses monats decembris mir zugestellt worden«. Peder Svave fører proces mod ham på kongens vegne »auf euer kay: mat: penal mandat«; men han er ulydigt udeblevet. Han har offentlig bekendt, at han har brudt den kejserlige landefred og angrebet det hellige rige i stiftet Lübeck ved bortførelse af biskoppen. Han har ikke adlydt de kejserlige mandater, som han havde modtaget og var bekendt med. Han måtte derfor være hjemfalden til det hellige riges »acht und uberacht« (det sidste en skærpet form for aktserklæring).

I pakken findes et herhen-hørende udateret brev fra *Peder Svave* til en unævnt ærkehertug, antagelig rigskammerrettens præsident¹⁰³ af nogenlunde det samme indhold. Peder Svave forklarer i et vedlagt missive til *Detlef v. Bülow* og *Christoff v. d. Schulenburg*¹⁰⁴ Waldenfels' ulydighed sådan, at han agtede »seiner gewaltsamen fridbruchigen handlung anzuhanen, wie er sich dann öffentlich horen lassen, vnnd von jme geschriben mit den worthen: vhed (dvs: fejde) khunne kein recht leiden«.

Kejseren tog imidlertid forbavsende godmodigt på Waldenfels. 16. december udgik der en citation (stævning) til ham, hvori kejseren bebrejder ham, at han havde siddet to mandater overhørig. Kejseren havde ganske vist modtaget en skrivelse fra ham dateret 31. oktober, hvori han søger at besmykke sine handlinger; men det, han anfører, er uden retslig betydning, og kejseren er pligtig til at hjælpe enhver til sin ret. Derfor byder og kræver kejseren, at Waldenfels giver møde – selv eller ved fuldmægtig – på den næste retsdag for kejseren, hvor han til den tid befinder sig, eller vort hofråd med troværdig påstand om, »das du die obberurten unseren mandaten gehorsamlich volzihung gthan habst«; det vil blandt andet sige, at han havde løsladt bispren. Hvad enten han møder eller ej, så vil der på anklagerens forlangende blive procederet med krav om den fastsatte straf (peen), som det bør sig efter retsordningen, »darnach weis dich zurichten!«

Waldenfels mødte blot ikke. Hen imod foråret havde han endnu ikke vist sig på den kejserlige retsdag. Peder Svave mente, at når stævningsterminen var til ende, kunne aktserklæringen ikke udskydes længere¹⁰⁵. Et par uger efter bekender svoren kejserligt kammerbud Valentin Fre-

103. Et andet dokument begynder: »Durchleuchtigster ertzherzog, edel hochgelarte key: may: verordnete president vnnd rethe«.

104. Det vil erindres, at de to herrer var mellemmand mellem Rantzauerne og Waldenfels (se ovf. s. 577).

105. Breide Rantzau til Christian III, dat. Segeberg 15. marts 1548. Original.

uenberg ¹⁰⁶, at han 30. marts 1548 kl. 8 formiddag har »forkyndt og afleveret« et kejserligt forsegleet mandat til »den ærbare« Wolf Gogk Schusser på slottet i Belzig »i nærværelse af den ædle Martten von Waldenfels' tjener Hans«. Schusser svarede, at Waldenfels ikke var hjemme, han var redet til hertug August i Leipzig. Han ville eftersende det kejserlige mandat med eget bud.

I begyndelsen af juni noterer Peder Svave, at sagen mellem kongen af Danmark og Waldenfels vedrørende overfaldet på biskoppen af Lübeck ifølge tagen beslutning skulle komme for d. 6. i denne måned, »dieweil periculum in mora!« Nederst til højre på dokumentet står der: »Decretum in consilio jmperiali XI junii 1548« ¹⁰⁷. Det kunne se ud, som om der var fældet en dom; men der findes intet om den i materialet. Det har imidlertid sin rent ud forbløffende forklaring, der må søges i Waldenfels' indflydelse i første række på kurfyrst Moritz, i anden på kurfyrst Joachim II, begge kejserens politiske venner. Vi må søge tilbage til Waldenfels' virksomhed i 1547–48.

I brev af 25. august 1547 takker Waldenfels kurfyrst Moritz, fordi denne gerne så striden mellem ham og kongen af Danmark forligt. Han har ansøgt og ansøger kejseren om at få sin sag for retten; men det er blevet forpurret af kongen, der ville have fangerne fri uden løsepenge og overladt i kurfyrsten af Brandenburgs hænder. Ved flittig overtalelse havde han bragt sine »mitverwandten« og »die underhaltter« til at overgive fangerne til kurfyrst Moritz og kurfyrsten af Brandenburg ¹⁰⁸. Da kongen af Danmark tidligere havde tænkt sig, at fangerne skulle tilstilles kurfyrsten af Brandenburg, måtte løsningen blive voldgiftsdom af de to kurfyrster. En sådan dom ville Waldenfels underkaste sig. Hvis kongen af Danmark også vil gøre det, vil Waldenfels overlade fangerne til kurfyrsterne, dog at kongen også vil udlevere Joachim v. Bayern. Hvis det sker, vil han give møde. Hvis kongen også ønsker det, ville han være kurfyrsten meget taknemmelig, om der snart måtte blive ansat en dag »zu gutlicher vnd mechtiger verhoer vnnd hanndelungk« ¹⁰⁹.

I brev af 13. januar 1548 til Christian III ¹¹⁰ roser kurfyrst Moritz Waldenfels i høje toner. I »nechst verlaufener krigshanndelunge« har han taget ham i »vor bestalling«, og han har tjent ham til behag. Da Waldenfels havde indladt sig »i fejde« med kongen, og der på begge si-

106. Indlæg i udateret dokument. Kopi.

107. Indlæg i udateret dokument. Kopi.

108. Jf. det udaterede brev til kurfyrst Joachim s. 604.

109. Dat. u. st. 25. aug. 1547, indlagt i brev fra Moritz til Christian III 13. jan. 1548. Kopi.

der var taget nogle fanger (!), så kurfyrsten gerne sagerne forligt. Han og kurfyrsten af Brandenburg var villige til at være voldgiftsdommere, og han har formået *hertug Frantz af Lüneburg*¹¹¹ til også at træde ind i sagen og håber, at kongen vil akceptere ham. I et brev af samme dato til hertug Frantz udtrykker Moritz sig nok så stærkt om Waldenfels' fortræffelighed. Han har dog beklageligvis en tid lang været i »jrrung vnd vhed« med kongen af Danmark¹¹². Som man vil se, regner Moritz med det forældede fejdebegreb, og han ligestiller overfaldet på biskop Balthasar med overfaldet på Joachim v. Beyern, uden tanke for, at det var Waldenfels, der brød freden, og Joachim v. Beyerns eventuelle skyld.

29. marts 1548 kunne hertug August af Sachsen meddele, at han havde fået sikker efterretning om, at *biskop Balthasar var død*¹¹³. Waldenfels holdt tre adelige som fanger. August ville gerne vide, om han skulle foretage sig noget i den anledning. Tre dage før havde Waldenfels skrevet et forbløffende dristigt brev til kurfyrsterne Moritz og Joachim¹¹⁴. Det fremgår, skriver han, af kurfyrsternes breve til ham og af en ham tilsendt kopi af den danske konges svar, at kongen er gået ind på voldgiftskendelse af de to kurfyrster, forudsat at han – Waldenfels – vil overgive fangerne til kurfyrsterne uden vederlag, og det lover han. Han henstiller dernæst til kurfyrsterne, at de søger at formå kejseren til at aflyse den foregående proces mod ham i Augsburg »uff die acht«! Han ønsker intet mere end en god ende på fejden.

Et par uger senere takker kurfyrsterne Christian III for den tillid, han viser dem ved at underkaste sig deres voldgift. De forstår godt, at sagen går kongen på; men alligevel følger de Waldenfels' henstilling. Kongen må befale sine gesandter og råder at indstille processen for kejseren i Augsburg. Kurfyrsterne er ikke glade for at overtage sagen, men gør det for fredens skyld! Hvis kongen ønsker det, vil de fastsætte tid og sted for forhandlingerne og befale deres råder at høre begge parter fremstilling og søge at forlige dem. Hvis det ikke kan lade sig gøre, vil kurfyrsterne selv træffe en hurtig afgørelse. Da sagen er trukket i langdrag, beder de kongen svare hurtigt for at undgå forsinkelse¹¹⁵. Man vil bemærke, at

110. Dat. Torgau. Original.

111. Hertug Frantz synes at være en temmelig krigersk herre. I et brev til Christian III af 25. aug. 1547 fortæller Breide Rantzau, at der hverves ryttere og knægte til hertug Henrik af Braunschweig på anstiftelse af hertug Frantz af Lüneburg.

112. Original.

113. August til Christian III 29. marts 1548. Original.

114. Dat. u. st. 26. marts 1548.

115. Kurfyrsterne Moritz og Joachim til Christian III, dat. *Augsburg* 13. april 1548.

kurfyrsterne befandt sig i Augsburg, altså i kejserens omgivelser (jf. note 115 og 116). To uger senere skynder de på kongen; de tænker sig voldgiftsdommen samtidig med Augusts bryllup med Christian III datter Anna ¹¹⁶.

Man forstår godt, at Christian III kviede sig ved at opgive processen for kejseren; det betød jo en ydmygelse.

Snart efter følger en henvendelse fra de to kurfyrster til kejseren. Den foreligger i udateret kopi ¹¹⁷. På dokumentets bagside står der: »Des kurfürsten zu Brandenburg, auch der chürsechssische rethc bit Mertten von Waldenfels halben«. De har erfaret, at der på grund af Waldenfels' udebliven på tilskyndelse af de kongelige gesandter føres proces mod ham i det kejserlige hofråd med det formål at få ham lyst i rigens akt. Nu har de to kurfyrster imidlertid skriftligt henvendt sig til kongen af Danmark om at overlade sagens behandling til dem. Det er kongen »an etlicher massen« gået ind på. De har tidligere formået Waldenfels til at afstå fra fejden og at tilstille dem fangerne samt at afvente deres »gutliche oder rechtliche hanndlung«, hvilket de allerede for nogle uger siden har skrevet til kongen og tilmed nævnt tid og sted for forhandlingerne. Nu venter de daglig kongens skriftlige svar. Følgelig beder kurfyrsterne underdanigst kejseren at *standse processen* indtil den berammede forhandling eller i det mindste, til kongen af Danmarks endelige svar er indløbet; thi det forholder sig sådan, at Waldenfels ganske forlader sig på kurfyrsternes tilsagn og derfor ikke har anset det for nødvendigt at møde i Augsburg til den fastsatte termin, ligesom han ikke frygter, at der fortsat skulle føres proces mod ham der! Skulle han nu alligevel blive lyst i rigens akt, hvad kurfyrsterne slet ikke frygter (!), så ville man let kunne regne ud, hvilken irettesættelse der måtte blive tildelt dem. Derfor beder de allerunderdanigst kejseren om at imødekomme dem. Det har kejseren muligvis gjort. Det kan være forklaringen på, at der ikke foreligger nogen dom fra retssagen i Augsburg.

Kilderne, i hvert fald i den store pakke, som danner grundlaget for denne afhandling, tier om Christian III's svar, men også om kejserens reaktion på de to kurfyrsters ejendommelige adfærd, og vi ved heller ikke, om det blev til noget med deres voldgiftskendelse i Waldenfels' sag. Derimod ved vi, at kejseren 11. juli 1548 har udstedt *et tredie mandat* mod Waldenfels ¹¹⁸, sikkert på dansk foranledning, med henvisning til hans

116. Moritz og Joachim II til Christian III, dat. *Augsburg* 28. april 1548. Original.

117. Arkivet har – jeg ved ikke med hvilken motivering – skrevet 28. april. Det er nok ikke meget forkert. De to kurfyrster opholdt sig jo i hvert fald på det tidspunkt i Augsburg. Af indholdet fremgår, at brevet er skrevet i Augsburg.

118. Dat. *Augsburg*. Trykt original.

ulydighed mod de tidligere mandater. Et sådant kejserligt mandat betød fredløshed, ingen måtte have nogen omgang med en mand, der var lyst i det hellige riges akt. Men Waldenfels syntes stadig at klare sig.

Et år senere hører vi i et brev fra Carl V til Joachim II, at Christian III har sendt kejseren en modberetning til et skrift, som var forfattet af »vnsers und des reichs erklerten echters Martens von Waldenfels'« venner til undskyldning for hans »fredsbryderske« handling ¹¹⁹.

Derimod er der mere om de små syndere. *Joachim v. Bayern* var vendt tilbage til sit fangenskab. 28. august 1548 skal han sidde i husarrest i Slesvig. 1. september påstås det, at han føres fra sted til sted i Holsten. Fyrster, slægt og venner går i forbøn for ham ¹²⁰. Beskyldningerne mod ham er blevet grovere! Han skulle have rådet til bispens fængsling og gjort Waldenfels mange tjenester.

21. oktober 1548 stævner kurfyrst Joachim en mængde herrer, hvoraf Jacob v. Bredow, Jürgen v. Bredow, Hans Winterfeld og Christoff og Palm »die Piuerlinge« (dvs. af slægten Piuerling) er omtalt i det foregående (jf. s. 584, 588 f, 591 f, 597 f) til at møde for kammerretten i Berlin 7. december på anklage af kongen af Danmark for »hausung und hegung« og deltagelse i bortførelsen ¹²¹. Kurfyrsten har bedt kongen lade nåde gå for ret (»das stracke recht fallen zu lassen«). Man mærker her den samme ændring i hans holdning som i Waldenfels' sag nogle måneder tidligere. Kurfyrsten venter svar fra kongen, men henstiller alvorligt til de indstævnedede at give møde og søge venlig forhandling. Hvis de ulydigt udebliver, vil der på de kongelige gesandters og advokaters »rechtmessig bitten vnd ansuchen« blive fældet dom »vnd ferrer gescheen vnd ergehen, was recht ist«. Dagen efter fik *Palm Piuerling* en alvorlig skrivelse fra kurfyrsten ¹²². Der var rettet en grov beskyldning mod ham af Christian III's advokater og gesandter: Han skulle en rum tid have ført den afdøde biskop fra sted til sted – det kunne han ikke snakke sig fra – »daruber der bischoff also vnschuldiglich von danne bracht vnd vmbkommen«. Han anklages kort og godt for at være skyld i biskoppens død. På det grundlag vil de kgl. advokater føre proces »wider dich vnd deine guether«. Den 7. december skal han høre advokaternes klage og tiltale, og derpå skal han give sit svar og afvente dommen og dens eksekution.

119. Dat. Brüssel 14. juni 1549.

120. Breve til Christian III, fra markgrevinde Hedvig af Brandenburg, markgrev Johan Georg, Joachim II, alle dat. 28. aug., fra slægt og venner, dat. Tuchem 1. sept. Alle originaler.

121. Kopi. Man savner Jacob v. d. Schulenburg blandt de anklagede; men han var måske stadig fange hos Filip af Hessen (jf. s. 587).

122. Kopi.

Samme dag – 22. oktober – skrev kurfyrsten¹²³, at nu skulle der endelig holdes rettergang over dem, der havde huset Waldenfels efter overfaldet på bispen. Den var blevet udskudt, fordi han ikke havde haft sin kansler og de råder hos sig, der havde beskæftiget sig med sagerne, før han kom hjem fra sit lange fravær på rigsdagen. Han havde nu konstateret, at der var fældet domme, men at publikationen af dem var blevet udsat, da han ikke selv var til stede. Han omtaler derefter stævningen af »die hauser und heger« til fremmøde for kammerretten 7. december. De skulle høre dommene på grundlag af de indbragte akter. Denne dag skulle kongens advokater og gesandter også være til stede. Der lød også milde toner: En del af de anklagede, mente nogle af kongens udsendinge, var unge mennesker, som ikke kendte noget til eller forstod Waldenfels' foretagender.

Fra den 8. december foreligger et dokument med den brandenburgske kammerrets segl. De anklagede synes næsten alle at blive frikendt; men de dømte fik ikke dommene forkyndt, som kurfyrsten havde skrevet til Christian III i brevet af 22. oktober, og kunne altså uantastet drage hjem igen¹²⁴. Palm Piuerling, der ifølge de danske advokater var særlig belastet, synes at være sluppet fri. Modsat kurfyrstens brev til Christian III af 22. oktober lyder anklagen her på, at han havde hjulpet med ved bortførelsen af bispen og som faderen Claus' hjælper og medskyldige havde »huset og hæget« ham og måske endnu havde ham i sit hus¹²⁵! Faderen hævdede, at Palm var for ung til at blive betegnet som hjælper eller gerningsmand og bad ham forskånet for purgation, og han mente for øvrigt, at der heller ikke gennem klagerne og formodningerne var grundlag for at kræve purgation af ham selv. Advokaterne måtte nu gå frem efter landefredens indhold, der krævede bevis for formodningerne og indicierne. Så følger derefter trods Piuerlings indsigelse i henhold til landefreden purgation eller straf, eftersom hvad der er ret.

Fremdeles havde de kgl. gesandter rettet de samme beskyldninger mod brødrene *Rochow*, der skulle have ført bispen rundt på deres godser, hvor hr. biskoppen, »wie man sagt«, var død og begravet! Derfor havde den danske gesandt bedt om landefredsstraf eller purgation af

123. Joachim II til Christian III, dat. Köln an der Spree 22. okt. 1548. Original.

124. Skrivelse fra kammerretten i Berlin, dat. Köln an der Spree 11. dec. 1548, u. adressat. Original.

125. Bispen var senest død 29. marts 1548, jf. s. 607, antagelig allerede i 1547, jf. s. 594 og s. 600.

Rochowerne. Men Rochowerne – brødrene Dietrich, Jacob og Joachim – protesterede heftigt, thi de havde tjent den danske konge med liv og gods og undertiden også med deres blod. Dommerne fandt ingen beviser imod dem i denne sag. At dommerne ikke har taget denne anklage alvorligt, bekræftes af, at det ikke skulle betragtes som ulydighed, at Hans Rochow havde været forhindret i at give møde. Ellers blev de, der ikke var mødt, straffet »nach ordnung des landtfridens«.

Man vil have bemærket, at anklagerne mod Palm Puerling og Rochowerne udelukkede hinanden. Det giver just ikke tillid til anklagematerialets soliditet. Kurfyrst Joachim opfordrer da også sin søn, markgrev Friedrich, der i spidsen for nogle råder ledede retshandlingen til at søge sagerne afgjort i mindelighed. Hvis de danske forhandlere afslår det, har kurfyrsten truffet aftale med kurfyrst Moritz om, at de begge hurtigt ville sende råder til Christian III. Kurfyrsten håber, at Christian III har rimelige forslag til venlig forligelse og ophævelse af sagerne. Han befaler sønnen og råderne lempeligt meddele de kgl. råder dette. Ved undersøgelse af deres sager siges det at fremgå, at Jacob og Jürgen v. Bredow samt Hans Winterfeld ikke har forstået Waldenfels-affæren, men som unge mennesker af uforstand har ladet sig overtale! Han beder sønnen og råderne vente med åbningen af dommene, indtil hans og Moritz's råder vender tilbage. Hvis Hans Winterfelds dom allerede er åbnet, må de vente med eksekutionen til rådernes tilbagekomst ¹²⁶.

Det lyder unægtelig mærkeligt, når brødrene v. Bredow og Hans Winterfeld karakteriseres som uforstandige unge mennesker, der ikke forstod, hvad de havde indladt sig på. Man tænke bare på kurfyrst Joachims skræppe brev til Jacob v. Bredow af 30. sept. 1546, hvor man får indtryk af en forhædet synder (jf. s. 591 f), og på, at Hans Winterfeld i følge Karsten Klods bekendelser, som kurfyrsten syntes at tage alvorligt, var den, der havde planlagt overfaldet på Kaltenhof (jf. s. 584).

Efter kurfyrstens befaling måtte dommene ikke åbnes før en ny sendelse af råder og nye forhandlinger ledet af de to kurfyrster. Det kunne de danske advokater ikke gå med til. De stod fast på deres instruktion, der krævede åbning af dommene. De bad om deres afsked skriftligt, og den blev givet dem. Om der kom en ny retshandling i stand, ved vi ikke. Men så sent som 14. juni 1549 befalede kejseren – efter henstilling af Christian III eller hans advokat – kurfyrst Joachim »zu eröffnung der

126. Kurfyrst Joachim til sønnen markgrev Friedrich og de forordnede råder, dat. Newen Kennat am Gryennitz 10. dec. 1548. Kopi. Grimnitz by syd for Frankfurt an der Oder.

urtail, wie sich gepuert, furderlich procediern und recht ergehen lassen«¹²⁷.

Man kan just ikke påstå, at man får indtryk af, at de to kurfyrster var upartiske voldgiftsdommere. I 1546 havde Joachim II været Christian III en god støtte. Det i hvert fald i et enkelt tilfælde svage anklagemateriale bærer måske også i nogen grad skylden for forandringen i hans holdning, men afgørende har sikkert været Joachim II's og Moritz's politiske makkerskab som habsburgske partigængere.

Waldenfels synes at have fortsat sit liv uanfægtet. I 1550 var han endnu – 70 år gammel – befalingsmand på Belzig. 75 år gammel forøvede han sin formentlig sidste voldsforbrydelse. Det drejede sig om pengeafpresning – 1500 floriner – mod en mand, der hed *Heinrich Schmecker*, som han kastede i tårnet på sin mecklenburgske residens Gorlosen, hvad der førte til stridigheder med Heinrich Schmecker den Yngre. Det er det sidste, vi hører om Martin von Waldenfels. Hans dødsår kendes ikke¹²⁸.

127. Carl V til kurfyrst Joachim II, dat. Brüssel 14. juni 1549. Kopi.

128. Otto Freiherr v. Waldenfels. Die Freiherren v. Waldenfels II Teil, 1956, s. 160 f.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved stud. mag. Jørgen Peder Clausager, kandidatstipendiat, cand. mag. Ole Degn, stud. mag. Lars Dybdahl, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, lektor, dr. phil. Jens Engberg, arkivar, cand. mag. Ib Gejl, arkivar, mag. art. Chr. R. Jansen, amanuensis, cand. mag. P. C. Willemoes Jørgensen, professor, dr. phil. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, dr. phil. Johannes Lehmann, amanuensis, cand. mag. Niels Lund, amanuensis, cand. mag. Johan P. Noack, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan, amanuensis, dr. phil. Henning Poulsen, landsarkivar, dr. phil. Anne Riising, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard, universitetsadjunkt, mag. art. Leo Tandrup, arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg.

Danmarkshistoriens blå bog. 1680 danske mænds og kvinders levnedsløb fra Ansgar til vor tid. Udgivet af Krak under medvirken af Palle Birkelund, Finn Hilsted, Ib Koch-Olsen, Jørgen Paulsen. (1971). 467. s.

Et biografisk leksikon med biografierne i et regi som den Blå bogs – det er en god idé. Og man skal nok vare sig en smule for at misforstå den. Det er nemlig ikke et leksikon til erstatning for nogetsomhelst. Det er et kompendium af eksisterende, opsat i et fast skema. Det har ingen henvisninger – ellers ville det være svulmet over alle bredder og have været et ganske andet arbejde at lave, og det har været omfattende nok. Der er væsentlige mangler i rækken af biograferede. Hver bruger vil ret let kunne finde sine og ligeså let kunne argumentere for, at netop de burde have været med. Blå-bog-mønstret (enkelte har lidt egentlig »tekst«) gør en del af oplysningerne noget uanvendelige, i al fald direkte fra bogen, fordi de faktisk kræver en kommentar. Og en-

delig bevirker selve grundlaget – de eksisterende værker – at der ikke, for så vidt angår den ældre portion af galleriet, kan være taget hensyn til nyere forskningsresultater. En detalje, som det for mange benyttede ville have været af overordentlig værdi at kunne slå efter, er oplysning om efterladte papirer, som Dansk biografisk Leksikon har det. Her havde man kunnet række en virkelig hjælpende hånd, fordi mange af de medtagne, især naturligtvis fra dette århundrede, først ad åre vil komme i en ny udgave af DBL. Og oplysningen kunne have været skaffet, uden at arbejdet var vokset væsentligt. Rigsbibliotekaren kunne have medvirket i talrige tilfælde.

Når disse ting er taget frem, og flere kunne findes ved nærmere eftersyn, så må de dog ikke fordunkle den kendsgerning, at der er kommet et ganske praktisk og fikst værk ud af det – og smukt tillige med gode småbilleder à la Dansk biografisk Håndleksikon. Om det så var nogen nødvendig nyskabelse, er et spørgsmål. Det vil egne sig til hjemmebrug, til hastige konstateringer af data, udgi-

velsesår for bøger og værker – og ægteskabers antal og hustruers og mænds herkomst. Det vil være tilstrækkeligt for mange. De, der virkelig skal bruge biografisk stof, må gå andre steder hen; men dem er der, nok med fortsæt, heller ikke tænkt på her.

Finn H. Lauridsen

P. H. Sawyer: The Age of the Vikings. Second Edition. (Edward Arnold, London, 1971). 275 s., xiv tavler.

»The main argument of this book is that the Scandinavian activity of the Viking period is not so much inexplicable as misunderstood«. Således indleder Peter Sawyer, der for nylig er blevet professor ved universitetet i Leeds, sin *The Age of the Vikings*, der udkom første gang i 1962. Bogen vakte dengang mere opmærksomhed og diskussion, end det er de fleste videnskabelige værker beskåret. Den fik straks en central placering i debatten, og Sawyer tilkommer utvivlsomt en ikke ringe del af æren for, at vikingetiden i det seneste årti er blevet så grundigt debatteret, som tilfældet har været. Enhver, der har villet ytre sig om emnet, har måttet tage stilling til hans teser, og han har provokeret adskillige til stillingtagen. Det provokerende er et fremtrædende træk ved bogen, der frimodigt sætter spørgsmålstegn ved alle de mest veletablerede trossætninger om vikingetiden, men det er at miskende Sawyer, hvis man tror, provokationen er noget mål i sig selv for ham. Han skal tages gravalvorligt, også hvor han tager fejl.

Sawyer's udgangspunkt er, at han ikke er tilfreds med de hidtidige forklaringer på vikingetiden, eller rettere med det forhold, at ingen har ment at kunne præstere en fyldestgø-

rende forklaring, først og fremmest på omfanget af vikingernes togter og kolonisering i Vesteuropa. Han underkaster derfor den hidtidige opfattelse af vikingetiden en sønderlemmende kritik, begynder med at behandle kildegrundlaget og viser, hvorledes misforståelserne groft set skyldes mangelfuld kildekritik, og derpå søger han at skitsere en ny opfattelse af vikingetidens begivenheder og sammenhænge. Man kan kort resumere modtagelsen af førsteudgaven således, at Sawyer's destruktive arbejde, hans kritik af den hidtidige brug af kilderne og de opfattelser, som denne brug havde resulteret i, stort set vandt anerkendelse og accept, medens hans konstruktive bidrag mødtes med mere behersket begejstring. Specielt hans benyttelse af det numismatiske materiale og af det lingvistiske stof gav anledning til skarp kritik; Sawyer måtte høre for ikke at leve op til sine egne høje kildekritiske mål.

Den nye udgave afspejler dette forhold ret nøje. Introduktionen og det mesterlige kapitel om de skriftlige kilder, som man læser med stigende fornøjelse, jo mere ens eget kendskab til stoffet fordybes, er medtaget uden ændringer, og der er kun ganske minimale ændringer i kapitlerne om det arkæologiske kildemateriale og om byer og handel. I de øvrige kapitler har Sawyer taget hensyn til den fremførte kritik og på mange punkter taget ved lære. Kapitlet om skibene bærer således præg af hans forbedrede kontakter med dansk forskning, og det samme gør behandlingen af Trelleborgene. Udnyttelsen af møntfundene er blevet mere forsigtig, og det er interessant at bemærke, at den bolinske tolkning af nedlagte skatte som vidnesbyrd om urolige tider og overfald er blevet

suppleret af en anden og ofte mere nærliggende mulighed, nemlig at en del skatte snarest er nedgravet af folk, der forlod deres hjem og ikke vendte tilbage fra deres rejse eller togt. Man kan ånde lidt lettet op på gotlændernes vegne; måske har de haft det knap så uroligt, som møntfundene hidtil har »vidnet« om. Kapitlet om bosættelserne er nu begrænset til bosættelsen i England, og var det det mest provokerende i 1962, er det nok også her, Sawyer i størst udstrækning har måttet modificere sine teser og præstere nye argumenter for dem, han vil fastholde. Det er specielt navneforskerne Kenneth Cameron og Gillian Fellows Jensen, der med deres arbejder (for en del endnu ikke publicerede) har øvet indflydelse på Sawyer's opfattelse. Den er ikke fundamentalt ændret, han mener fremdeles, at bosættelsen alene skyldes relativt små hære og har haft et væsentlig mindre omfang end hidtil antaget, men den fremtræder nu mere nuanceret og sammenhængende.

Det afsluttende *Survey of the Viking Period* er helt nyskrevet, men som i første udgave er det forsøget på at give en i det væsentlige økonomisk forklaring på vikingetiden, der er det bærende. Forfatteren opfatter det arabiske sølv og i 11. århundrede specielt Englands rigdom, som han selv har dokumenteret i en mindre afhandling i *Transactions of the Royal Historical Society* 1965, som de afgørende faktorer.

The Age of the Vikings har hele tiden været en god og inspirerende bog, og man kan med god samvittighed fastslå, at med anden udgave er en god bog blevet bedre. Og alligevel, man kan ikke være så uenig med den reviderede Sawyer som med den originale, og det er skade.

Niels Lund

Ole Klindt-Jensen: Rejse i vikingetiden. (Berlingske Forlag, 1971). 148 s.

Før en historiker kan bruge en kilde, må han fastslå dens repræsentativitet, dvs. bestemme dens forhold til eller placering i den virkelighed, som han har taget op til undersøgelse. Formålet hermed er at klarlægge, hvilke spørgsmål kilden kan aflokkes svar på, om den kan belyse den valgte problemstilling og hvordan. Collingwood har jo lært os, at det er en fundamental synd at stille spørgsmål, som kilderne ikke kan besvare. At løse denne opgave kan være vanskeligt nok, hvor det drejer sig om skriftlige levn – den meste uenighed historikere imellem drejer sig jo netop om, hvorvidt et givet kildemateriale nu også kan bære de tolkninger, som lægges på det – men de største vanskeligheder volder utvivlsomt de ikke-skriftlige kilder, i al fald når man stiller dem spørgsmål, som ikke kan besvares umiddelbart ved iagttagelse af levnene. Er således stendysser og jættestuer vidnesbyrd om en indvandring i Danmark, eller er de blot resultater af kulturel påvirkning udefra? – Er nordiske vikingetidssager fundet i de baltiske lande og Rusland udtryk for en nordisk kolonisering, er de resultater af handelssamkvem eller blot følgen af kulturel påvirkning?

Det vækker derfor interesse, når Berlingske leksikonbibliotek, der jo tidligere har bragt vægtige små bøger om metodeproblemer inden for både arkæologi og historie, udsender en bog af en af vore førende arkæologer og vikingetidskendere, og man på omslaget og i indledningen læser, at han vil beskæftige sig med, hvorledes man stiller velovervejede spørgsmål og undgår problemer, som kil-

derne ikke kan løse. Man glæder sig, selv om det er et stykke arbejde, som først og fremmest kræver skoling i historisk metode, til at høre en arkæologs mening om, *hvad* man kan slutte af det arkæologiske materiale og *hvorfor* og måske navnlig *hvad ikke* og *hvorfor ikke*. Det kræver nemlig også et indgående kendskab til det arkæologiske materiale og de betingelser, hvorunder det tilvejebringes. Skuffelsen er derfor stor, når det viser sig, at Klindt-Jensen slet ikke forfølger sin lovende intention og tilmed synes at have haft svært ved at beslutte sig til, hvem bogen egentlig skulle henvende sig til. Den stiller på nogle punkter ikke ringe krav til læseren, der blandt andet formodes at kunne sin vikingetidskeramik på fingrene, på andre er den ganske populær.

Som ramme benyttes en rejse gennem vikingetiden, og deltageren forberedes ved en gennemgang af oldsagsmaterialet, hvor de typisk nordiske træk, de træk, der ude i verden vidner om nordboers tilstedeværelse, udpeges og karakteriseres. Her gøres visse metodiske betragtninger, f. eks. vedrørende arkæologiske dateringer, hvis vide spillerum i øvrigt hyppigt slås fast, og over hvad der må kræves, før man slutter til en nordisk udvandring, men uden konsekvens, og det meste er beskrivelser, hvor den ikke specielt kyndige læser vil savne illustrationer og grundigere forklaringer. Herpå berejses Skandinavien, de enkelte monumenter beses efter tur, og siden følges vikingerne til Østeuropa og sidst vestover. Under denne rejse er der mange muligheder for at bringe de opstillede metodiske principper i konkret forbindelse med materialet, men de forsømmes i en sådan grad, at man kommer i tvivl om, hvor alvorligt Klindt-Jen-

sen har ment det med det metodiske sigte; han forbyder sig tilmed flere gange selv mod dem, desværre altid uden argumentation. Det hele har et præg af tilfældighed.

Dette præg befæstes ved, at bogen rummer et så stort antal fejl af forskellig art, realfejl, forkerte navne, sætninger, der er gået i kludder foruden rene trykfejl, at man får mistanke om, at den er blevet velhastigt til. Lad det være nok at pege på omtalen (s. 55) af det blysignet, som i 1906 fandtes ved Læborg Kirke ved Hærvejen. Den rummer både en afgørende realfejl og en forseelse mod det udmærkede princip, som Klindt-Jensen anbefaler, at man skal være varsom med at sætte arkæologiske fund i forbindelse med kendte personer eller begivenheder. Seglet bærer indskriften BALDVVINVS DVX FLANDRENSIV, og det sættes gerne i forbindelse med Balduin IV den Skæggede (988–1036). Klindt-Jensen skriver: »Hvis det tilhørte Knud den Helliges svigerfader, Balduin IV, giver det endnu en kontakt med en dramatisk tid«. – Man ser næsten for sig Knuds svigerfar, der jo havde andel i hans planer om et angreb på England, støve op ad Hærvejen i egen person og med sin kansler i følget – havde blot ikke Knuds svigerfar heddet Robert I Friseren (1071–93) og været sønnesøn af Balduin IV.

Niels Lund

Medieval Scandinavia. 3. (Odense University Press, 1970). 209 s.

Odense universitets nye publikation er tidligere budt velkommen i nærværende tidsskrift. Man er nu nået til 3. bind, og det fremgår klart, at denne nyskabelse har en funktion som engelsksproget publiceringsforum for

forskere fra den store verden med nordisk middelalder som arbejdsfelt. Nærværende nummer har bidragydere fra både Australien og Amerika. Samtidig er dog også i Skandinavien bosiddende filologer og historikere bidragydere. Historikere vil ikke mindst bemærke Nanna Damsholts afhandling om kongemagten i kongelige danske diplomers arengaer 1140–1223 og Erling Ladewig Pedersens opposition ved dr. Anne Riisings disputats om de middelalderlige danske prædikener.

Forekomsten af just disse to overordentlig læseværdige arbejder bringer dog anmelderen en smule i vildrede med hensyn til tidsskriftets linje. Er det helt hensigtsmæssigt at lade afhandlinger, der dog vel især fungerer som indlæg i den danske videnskabelige diskussion, fremkomme i en engelsksproget publikation, der tilmed er specielt fornemt udstyret i bogform med stift bind, guldtryk etc.? I så fald efter hvilke retningslinjer udvælges da de afhandlinger, der ikke bør udkomme på nationalsproget? Endnu større undren vækker det foreløbig forholdsvis begrænsede afsnit med anmeldelser, idet ca. halvdelen af de behandlede arbejder ikke synes at have den fjerneste berøring med nordiske forhold.

Helge Paludan

Hans Andersson: Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350. (Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, Göteborg, 1971). 281 s.

Forfatteren ønsker at yde et bidrag til middelalderens by- og bebyggelsehistorie og undersøger til den ende,

hvorledes den latinske betegnelse i kilderne er for byer og bymæssige bebyggelser i Sverige og Danmark. Til yderligere sammenligning drages også (dog lidt mindre fuldstændigt) Westfalen ind. Der foretages derpå en kvantitativ analyse af forekomsten af forskellige betegnelser for begrebet »by«. Resultatet bliver et af de negative forskningsresultater, der udmærket kan gå hen at få en positiv værdi; det viser sig nemlig, at betegnelserne er overordentlig varierende og ikke mindst retter sig efter lokale sproglige forhold. Forfatteren fortjener tak for at have hindret andre forskere i at drage forhastede slutninger af anvendelsen af bestemte latinske betegnelser for bybegrebet i kilderne.

Helge Paludan

Tue Gad: Helgener. Legender fortalt i Norden. (Rhodos, 1971). 287 s.

Det er sjældent, man kan karakterisere en håndbog som fornøjelig og charmerende, men det er faktisk tilfældet med dr. Tue Gads alfabetisk ordnede redegørelse for de helgener, som blev dyrket i nordisk middelalder. I sin disputats, *Legenden i dansk middelalder*, 1961, betragtede han hovedsagelig legenderne som rent litteraturhistorisk fænomen, men skønt hans nye bog i vid udstrækning behandler det samme stof, sker det ud fra en anden synsvinkel, idet hensigten her er at indføre læseren i en yderst vigtig del af den middelalderlige forestillingsverden. Det er lykkedes i betydeligt omfang. De indledende kapitler om helgendyrkelsens oprindelse, relikvier, helgendage og liturgi, kanonisering, legendens natur og overlevering, mirakler og helgenbilleder danner tilsammen en over-

skuelig og letforståelig indføring i de vanskelige problemer, der knytter sig til forståelsen af den middelalderlige helgendyrkelse.

Til hver helgen gives en kort redegørelse for de historiske fakta, f. eks. om Knud den Hellige eller Frans af Assisi. I andre tilfælde er der kun et legendestof, f. eks. om Kristoffer, den Kristus-bærende kæmpe, som fornylig blev strøget af den katolske kirkes helgenkalender, fordi han menes aldrig at have levet. Efter de historiske oplysninger følger uddrag af legenderne, for en stor del hentet fra Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*, og til sidst lidt om hvor udbredt den pågældende helgens dyrkelse var.

Læserne – og sikkert også forfatteren – ville gerne have haft flere illustrationer, men økonomiske hensyn har formodentlig umuliggjort det at bringe mere end de 9 farveplancher, og der har heller ikke været råd til at bringe blot et lille billede af hver eneste helgen. De små illustrationer er gengivelser af træsnit fra en nedertysk udgave 1492 af Jacobus de Voragine, som også er en af hovedkilderne, men man savner trods alt illustrationer fra den nordiske ikonografi, og der er jo kalkmalerier nok at tage af. Og når det nu er en håndbog, ville det have været praktisk, om attributterne var blevet systematisk opregnet, fordi det især er på dem, man kan genkende helgenernes billeder. Men det ville selvfølgelig også have krævet flere illustrationer, og man er i forvejen godt hjulpet med Frithiof Dahlbys uundværlige håndbog, *De helige tecknens hemlighed*. Stockholm 1963. Den står da også i den fyldige litteraturfortegnelse, men skulle måske nok have været nævnt i teksten, hvor attributterne omtales.

Anne Riising

Jan Lindhardt: Det politiske menneske. En udviklingslinje i middelalderens og renæssancens frihedsbegreb. (Gad, 1970). 108 s.

Efter forlagets meddelelse tilsigter Kosmos-serien at imødekomme den almindelige interesse for teologi og religionsvidenskab og skulle også kunne bruges som supplerende læsning ved forskellige uddannelsesformer, f. eks. universitetet, hvor der virkelig også er et meget stort behov for en elementær indføring i vanskelige idéhistoriske emner. Forf.s formål er ifølge forordet at kortlægge den sekulariseringsproces, der foregår i den politiske tænkning fra Thomas Aquinas over Dante, Marsiglio af Padua, den tidligere italienske humanisme til Machiavelli og Luther. Lidt over en trediedel er helliget Dante som den, der repræsenterer det første og afgørende brud med middelalderens tankegang.

For en begynder er det nu nok snarere den anden end den første bog, fordi der forudsættes en hel del forhåndsviden, og mest af alt savner man en klar definition af, hvad forf. forstår ved sekularisering, som dog er et ret omdiskuteret begreb i religionssociologien. Omslagsbilledet er Virgils kroning af Dante, og teksten dertil forklarer, at »det symboliserer, at mennesket frigøres fra arvesyndens åg i politisk og samfundsmæssig henseende. Det er selv i stand til uden kirkens og troens hjælp at skabe det lykkelige samfund her på jorden.« Hvis dette er en definition på sekularisering, dækker det så også Machiavelli, for hvem politik er et spørgsmål om magt og menneskets lykke kommer i anden række (s. 92)?

På s. 96 erklæres som en generel grundregel, at »det gælder her som i næsten al idéhistorie, at det var tæ-

kerne, som lod sig inspirere af den historiske udvikling mere end det var deres tænkning, der skabte historie«, og ud fra den grund sætning må læserne være berettigede til en langt fyldigere historisk baggrundstegning, end der gives her. På godt 100 sider kan man begribeligvis ikke forlange at få alting med, og emnet er måske for stort til det lille format, for billedet bliver skævt, når der hverken bliver plads til Ockham eller til den kamp mod pavens overherredømme, som ingenlunde skyldtes ønsket om at skille stat og kirke, men en hang til cæsareopapisme. Endelig er alle de omtalte forfattere bortset fra Luther fra Italien, og den tidlige italienske renaissance var et lokalt, for ikke at sige provinsielt fænomen, som det nordalpinske Europa var uberørt af. Den florentinske republik var så at sige en døgnflue, og når det siges, at herskeren derefter atter blev konge af Guds nåde, må det tilføjes, at nord for Alperne var han overhovedet ikke nået at blive andet.

Ikke desto mindre giver bogen smag på mere: Enten en lille bog om Dante alene, eller en større bog om det samlede problem i en bredere historisk sammenhæng.

Anne Riising

Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. (N. G. Elwert, Marburg, 1970). 330 s.

Kersten Krügers bog, en Hamburgerdissertation fra 1968, indledes med en redegørelse for det stade, som dansk økonomi havde nået omkring år 1600. Derpå følger en skildring af administrationen og finansforvaltning

gen under Christian IV. Begge disse afsnit er bredt anlagte, der trækkes hårdt på værker som Poul Johannes Jørgensen: *Dansk Retshistorie* og Knud Fabricius' afsnit i *Den danske Centraladministration* (1921). I sin behandling af Rentekammerets historie og regnskaber 1588–1628 tager Kersten Krüger, som rimeligt er, udgangspunkt i et referat af Johan Grundtvigs og Troels Lunds diskussion for snart 100 år siden om den førstes bog *Frederik den Andens Statshusholdning*. Troels Lund påviste i denne diskussion, at Grundtvig tog fejl, når han mente, at rentemesterregnskaberne i hovedsagen viste summen af den danske stats indtægter og udgifter. Grundtvigs fejltagelse beroede ifølge Troels Lund navnlig på, at han ikke medregnede værdien af de anvisninger, som af Rentekammeret udstedtes direkte på lenene, og som derfor ikke kom til at figurere i rentemesterregnskaberne. Kersten Krüger har taget Troels Lunds synspunkt til sig, og understreger derfor i sin indledning stærkt, at hans egne beregninger over Rentekammerets indtægter og udgifter ikke viser statens samlede indtægter og udgifter, men netop kun de dele deraf, som passerede Rentekammerets kasse. Krüger har dog søgt at få tag om anvisningernes summer, som han lægger til rentemesterregnskaberne, hvorved han mener alligevel at kunne nå et resultat, hvorpå der kan sluttes om den danske stats finansielle situation.

Måske af forsigtighedshensyn udtrykkes dette ikke eksplicit, men at det er tilfældet, ses meget tydeligt i afsnittet om overslagene fra årene 1600 til 1608. Kersten Krüger kommer nemlig i store vanskeligheder, da han skal forklare, at overslagene store summer ikke på nogen måde kan bringes til at passe med de betydeligt

mindre beløb, som han har konstateret er gået gennem Rentekammeret, eller som Rentekammeret har disponeret over ved hjælp af assignationer. Krüger når til, at overslagene er kilder, som må behandles med en del forsigtighed, og han bebrejder i ret overlegne vendinger danske historikere, at de kritikløst har lagt overslagene til grund for vurderinger af omfanget af rigets indtægter og udgifter.

Ved udarbejdelsen af overslagene i Rentekammeret har renteskriverne imidlertid medregnet værdien af naturalie-indkomsterne i lenene. Hovedparten af lensindkomsterne var i naturalier, som anvendtes dels til bortassignationer, dels til hoffet og flåden. Disse naturalie-indkomster kan lige så lidt som assignationerne ses af rentemesterregnskaberne. Mens Troels Lund tilsyneladende var af den opfattelse, at rentemesterregnskaberne navnlig var misvisende som udtryk for rigets samlede ordinære indkomster og udgifter, fordi de ikke medtog assignationerne, så har Astrid Friis æren af som den første at have set betydningen af naturalie-indkomsterne: »Over det samlede naturalieforbrug i statshusholdningen vil det kun være muligt at opstille en skønsmæssig beregning fordi kun et forholdsvist ringe antal lensregnskaber, der alene kan give eksakte oplysninger herom, er bevaret fra Christian III.s regeringstid (*Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid, Historisk Tidsskrift, 10. rk. VI* s. 123 ff, hvor Astrid Friis analyserer rentemesterregnskabet fra 1556). Astrid Friis' undersøgelse gælder 16. århundredes midte, men forholdene var de samme i Christian IVs regeringstid. Dette ville Kersten Krüger kunne have konstateret, hvis han havde benyttet resultaterne fra

Hans H. Fussings store undersøgelser over Stjernholms lens regnskaber, men han fejer dem af bordet med en bemærkning om, at bogen hovedsageligt beskæftiger sig med lokalhistorie, siger meget lidt om forholdet mellem lokal- og centraladministration og i øvrigt på grund af beregningen af indkomster og udgifter i tønder hartkorn unødigt besværliggør sammenligninger med de centrale regnskabers angivelser. Havde Krüger gjort sig den ulejlighed at regne blot et par af Fussings hartkorns tal om til mønt, var han antagelig blevet sparet for at begå den fejltagelse, som gør hans bog til en misforståelse af regnskabsmaterialet på linje med Grundtvigs. Det mærkelige er blot, at ligesom Krüger i sin indledning understreger, at hans tal viser indkomst og udgift i Rentekammeret, men i selve bogen behandler dem som om de var tal for rigets samlede indkomster og udgifter, på samme måde synes at have erkendt, at en løsning på gåden om overslagenes tal kunne findes ved hjælp af lensregnskaberne. Tilsyneladende er Krüger veget tilbage fra at drage konklusionen af sin erkendelse, som er den, at hans egne møjsommeligt beregnede tal over Rentekammerets indtægter og udgifter i virkeligheden er ret intetsigende.

Bogens noget pompøse undertitel: *Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte* burde kræve, at Krüger havde forsøgt at sætte sine resultater ind i en bredere sammenhæng. Resultaternes art taget i betragtning, fristes man til at bemærke, at det er et held, at han ganske har afstået herfra.

Det er sjældent, at man udefra interesserer sig for ældre dansk historie. Det er derfor kedeligt at måtte tage så megen afstand fra størstedele-

len af denne bogs resultater. Til gengæld er det så glædeligt at kunne anføre, at Kersten Krüger hvad angår et enkelt punkt er nået længere end nogen dansk historiker hidtil. Det drejer sig om afsnittet, der behandler Kongens eget Kammer. Krüger har behandlet Christian IVs optegnelser om indtægt og udgift i skrivbøgerne og når rigtigt til, at Kongens eget Kammer ikke var en institution som Rentekammeret med særligt personale og egen regnskabsføring, men et begreb, der anvendtes, hvor kongen uden om Rentekammeret modtog eller udgav midler hidrørende hovedsageligt fra Øresundstolden eller hertugdømmerne. Det kan ligeledes til forsvar for Kersten Krügers bog siges, at han, selv om han har tolket sine tal forkert, dog har givet en udmærket oversigt over størrelsen af de beløb, som passerede gennem Rentekammeret, og som registreredes i rentemesterregnskaberne. Som Krüger selv bemærker i sine afsluttende ord, vil det være muligt at bygge videre herpå under inddragelse af et mere omfattende materiale end rentemesterregnskaberne.

Jens Engberg

Lars Linge: Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid. (Bibliotheca Historica Lundensis XXIII, (Gleerup, Lund). 1969. 450 s.

Problematikken i grænsehandelen fra slutningen af middelalderen til Kalmarkrigen har før Linges akademiske afhandling kun været behandlet ret sporadisk, enten i forbindelse med afgrænsede geografiske områder, især i tilknytning til lokalhistorien, eller i rigshistorisk sammenhæng for enkelte tidsafsnit, Sturetiden og Karl IXs tid.

Når dertil kommer, at det hidtil benyttede kildemateriale dels ikke har været intensivt nok udnyttet, og andet materiale, dombøger og især bødellister, sjældent har været inddraget, er det kærkomment, at Linge har rettet op herpå og tillige har formået at give en velafbalanceret og velskrevet syntetisk skildring af den svenske grænsehandelspolitik, hvad angår landgrænserne til Danmark-Norge.

Forf. har ud fra en bred definition af grænsehandelspolitikken som de politiske skridt, der overhovedet berører grænsehandelen, stillet sig det hovedspørgsmål, på hvilke felter de grænsehandelspolitiske foranstaltninger kom til udtryk, og hvad der lå bag disse, for derudfra at diskutere, om den af staten førte politik var udtryk for en principiel opfattelse af handelens skadelighed eller blot burde betragtes som et produkt af særlige lokale eller tidsbestemte omstændigheder. Med denne velovervejede problemstilling bag sig har Linge stillet sig som opgave at undersøge, hvilken stilling grænsehandelsproblematikken indtog i den svenske politik, både ud fra en handels- og udenrigspolitisk synsvinkel. Dertil har han givet en fremstilling af hovedtrækkene også i den danske regerings syn på grænsehandelen, hvad den tidligere forskning næsten helt har undladt.

Blot nogle af Linges resultater skal fremhæves. Han finder med rette, vendt mod den ældre forskning, at eksportforbudene ikke generelt er udtryk for regeringernes stræben efter at modarbejde grænsehandelen. Derimod finder han belæg for, at den svenske regering ofte viste en skarp holdning over for grænsehandelen i sine bestræbelser på at begunstige de svenske byers vækst. Dette gælder

ikke mindst Nya Lödöse, der som centret i Sveriges åndehul mod vest havde regeringens særlige bevågenhed. Linge har tydeligere end den hidtidige forskning set sammenhængen mellem grænsehandels- og toldpolitikken. Med oprettelsen af eksporttolden, hvormed man søgte at øge sine statsindkomster, fik svenskerne behov for at hindre grænsehandelen, hvilket bl. a. skete ved oprettelsen af en grænsetold. Også sikkerhedspolitiske overvejelser kunne føre til skærpede bestemmelser om grænsehandelen, idet den danske handel i Sverige under kritiske dansk-svenske forhold betragtedes som en sikkerhedsrisiko. Linge kommer ind på sammenhængen mellem grænsehandels- og udenrigspolitikken og fremhæver, hvor farligt det kunne være for Sverige at foretage radikale indgreb mod grænsehandelen under politiske kriser på grund af den traktatmæssige frihandel mellem Sverige og Danmark-Norge. Svenskerne gjorde derfor i visse perioder, hvad de kunne, for at hemmeligholde grænsehandelsrestriktioner, så man kunne undgå danske sanktioner. Da Danmark i reglen havde fordelen af grænsehandelen, undrer det ikke, at Sverige ofte søgte at få ændringer i traktaterne, der kunne indskrænke danskernes handelsrettigheder og -fordele i Sverige. Forf. betoner, utvivlsomt med rette, at man ikke ud fra protester fra dansk hold mod svenske forholdsregler kan drage sikre slutninger derhen, at den svenske grænsehandelspolitik gav praktiske resultater. Forordninger til hindring af den for beboerne på begge sider af grænserne vigtige handel var yderst svære at få gennemført i disse uvejsomme og vidtstrakte trakter og saboteredes med stor succes af disses beboere. Dertil kommer, at disse indskrænkende for-

ordninger ofte af Sverige brugtes mere som midler til at skærpe politikken over for Danmark end til at nå statsfinansielle mål. De var, så vidt det ses, ikke uvæsentlige midler i den dansk-svenske magtkamp. Dette forhold, som ikke mindst gjorde sig gældende under Karl IX, har Linge dog ikke gjort nok opmærksom på.

Forf. konkluderer, at grænsehandelspolitikken ikke præges af større konsekvens. Den varierede ikke blot lokalt og tidsmæssigt, men også efter den sammenhæng, som den optræder i. Mens indstillingen til grænsehandelen på det diplomatiske plan var overvejende positiv, var den principielle regeringsindstilling i det hele negativ. Der er imidlertid ikke grund til at opfatte grænsehandelen som et af de vigtigere handelspolitiske problemer, påpeger Linge, der dermed undgår den fælde, som så mange falder i, at overdrive deres eget emnes betydning. Ses grænsehandelen som et led i den nordiske magtkamp, får den følgelig endnu mindre, i det hele kun ret perifer, betydning. Dette gælder utvivlsomt også for tiden efter Knærødfreden, selv om de merkantilistiske ideers fremtrængen nu gav den noget mere plads i beslutningstagerens bevidsthed. Større betydning fik den dog eksempelvis ikke for de forhandlinger, der fandt sted på grænsemødet i 1624.

Tilbage står at ønske, at Linge vil fortsætte sine allerede påbegyndte studier over grænsehandelspolitikken, således at vi også får dækket perioden fra Knærødfreden til Brømsebro- og Roskildefreden, så billedet bliver færdigt. Penslen kan ikke ligge i meget bedre hænder.

Leo Tandrup

Institutum Historicum Polonicum Romae: Elementa ad fontium editiones. Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae. Vol. XX, II pars. Vol. XXIV, III pars. Vol. XV, IV pars. Ed. Carolina Lanckorońska et Georgius Steen Jensen. Romae 1969, 1971 og 1971. 324, 301 og 244 s.

Det polske historiske institut i Rom fortjener, at man lægger mærke til dets store udgivervirksomhed. Foreløbig er der kommet 23 bind i Elementa-serien, omfattende utrykte Polonica fra 14. til 17. årh. fra bl. a. Vatikanet, Simancas, Public Record Office og British Museum i London og Rigsarkivet i København.

De her udgivne aktstykker findes i Rigsarkivet i Tyske Kancellis udenrigske Afdeling, Speciel Del i serien *Polen A I* 2 og 3 og omfatter årene 1577–1696 (Vol. XX, II), dertil i *Polen A II* 7 dækkende årene 1419–1562 (Vol. XXIV, III) og de vigtige krigsår 1563–1572 (Vol. XV, IV). Tidligere blev i samme Elementa-serie (Vol. IX, I 1964) af L. Koczy udgivet aktstykkerne i *Polen A I* 1, omfattende tiden 1526–1572.

Polen A I omfatter brevvekslingen mellem fyrstehusene, brevene (i reglen i original) fra de polske fyrster, dertil nogle bilag, samt de sporadisk bevarede koncepter til svar fra de danske konger. *Polen A II* omfatter akter og dokumenter vedr. det politiske forhold til Polen, hyppigst kreditiver, rekreditiver, propositioner og resolutioner vedr. danske og polske gesandtskaber.

Bindene, der gengiver aktstykkerne in extenso og er forsynet med et indgående og godt tekstkritisk noteapparat, har desværre kun få og yderst kortfattede realnoter, hvilket vanskeliggør brugen af udgaven. Ud-

giverne har af og til gjort opmærksom på, hvem der har skrevet og påtegnet aktstykkerne, ofte er det ikke sket. Nu kan det være svært, og af og til umuligt, at hitte hånden, hvis den stammer fra en eller anden ubetydelig kancellisekretær, men ofte er det muligt, bl. a. ved hjælp af den store og udmærkede, om end ufuldkomne, xeroxgraferede fortegnelse over hænder, der fås til brug på Rigsarkivets læsesal. I en tid, hvor historikernes opmærksomhed i stigende udstrækning centrerer om beslutningsprocessen og dens natur, ville det være af virkelig værdi at vide, at f. eks. de vigtige koncepter til Christian IVs brev af 11. maj 1624 (Vol. XX, II s. 80 ff) om Østersø- og Øresundsproblematikken begge var skrevet af den danske kansler Christen Friis til Kragerup, og at i øvrigt de fremtrædende tyske sekretærer Frederik Günthers og Nicolaus Eggebrechts hænder ofte spores på den tids polsk-danske aktstykker. Sådanne oplysninger ville f. eks. kunne bruges som brikker til belysning af, hvorledes magtforholdet mellem Tyske og Danske Kancelli egentlig var.

Disse betragtninger leder ind på udvælgelseskriteriet for denne udgaves aktstykker. Interesserer man sig ikke blot for den polske side, men vil se hele sammenhængen i de polsk-danske relationer (og det synes at være et mål for udgiverne, når de overhovedet og så omhyggeligt aftrykker også de danske koncepter til svar) er det ikke særlig konsekvent, at man kun har medtaget de aktstykker i Rigsarkivet, der tilfældigvis befinder sig i *Polen A I* og *II*, men udelader den række aktstykker (især kopier af breve fra de danske konger til Polen), der findes først og fremmest i de bekendte kopibøger *Svenske Acta* og *Latina*, men også i *Realia* Ø

Øresundstold i TKUA Alm. Del 3. Man havde gerne til fordel for en gengivelse af disse undværet den overflødige og meget pladskrævende fortegnelse over de aftrykte aktstykker bag i bindene («Index chronologicus» med udgavernes regest, – der i forvejen findes over selve aktstykkerne). Så var sammenhængen i udgaven blevet så stor, som det ville være muligt, når udgiverselskabet uheldigvis ikke er anerkendt af den polske stat og vel sagtens derfor ikke har kunnet medinddrage det materiale i selve Polen (koncepter til skrivelser og instrukser fra de polske konger etc.), som ville have været relevant for udgaven.

I øvrigt er der grund til at glæde sig over ikke blot det gode udgiverarbejde, der er præsteret, men også over, at forskningen med disse bind har fået et nyttigt redskab i hænde til belysning af en række økonomiske, sociale og især politiske forhold i Balticum-regionen i århundreder, hvor dette område undergik så mange og betydningsfulde ændringer.

Leo Tandrup

Birte Andersen: Adelig opfostring. Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536–1660. (Institut for dansk Skolehistorie, Gad, 1971). 167 s.

I betragtning af den dominerende stilling, adelen havde i det danske samfund i 1500- og 1600-årene, politisk og socialt, i administrationen, i kulturlivet, er det af væsentlig betydning at få dens opdragelses- og uddannelsesforhold belyst. I bogen »Adelig opfostring« giver cand. mag. Birte Andersen en detaljeret redegørelse for adelige børns opdragelse i Danmark i tidsrummet 1536–1660, adelsvældens tid. Kildematerialet er

for en væsentlig del det store antal trykte ligprædikener, der kendes fra dette tidsrum, og tidens pædagogiske litteratur, men i øvrigt er en omfattende lærdomshistorisk, personalhistorisk og lokalhistorisk litteratur udnyttet.

Først belyses børneopdragelsens forskellige former: opdragelsen i adelige hjem, hos forældre, slægtinge eller andre standsfæller, i klostre, hos professorer og ved hoffet og skolegangen i forskellige skoler, katedral- og latinskoler, Herlufsholm, Frederiksborg og Sorø, og hos private præceptorer. Opdragelsen i adelige hjem spillede en væsentlig rolle, og det påvises bl. a., at de foretrukne plejeforældre fandtes i forældregenerationen, mostre, farbrødre osv., ikke i bedsteforældregenerationen, som man har hævdet. Adelsdrenge skolegang i katedral- og latinskoler betegner Birte Andersen som ret almindelig hele perioden igennem, idet hun dog har fundet flere eksempler på denne skolegang fra det 16. end fra det 17. århundrede. Af bilag 4, en liste over adelsdrenge i katedral- og latinskolerne, fremgår dog, at der er tale om en væsentlig forskel på tiden før og efter 1600, og i virkeligheden kan forholdet ses som yderligere et udtryk for den adelige isolation, der også afspejles i fundatsen for Sorø Akademi 1623 og i adelens forhold til menighed og befolkning i øvrigt.

Efter gennemgangen af børneopdragelsens former følger en skildring af indholdet i opdragelsen og undervisningen, dannelsesreglerne og de forskellige fag for piger og drenge. Hermed belyses også denne eliteklases hele kultur- og livssyn.

Desværre omfatter bogen ikke en behandling af de ofte lange udenlandsrejser, hvormed de 15–20-årige adelsdrenge i almindelighed afslutte-

de deres uddannelse. Der foreligger vel allerede flere afhandlinger om dette emne, men ingen tilfredsstillende samlet behandling. For en forståelse af adelsens stilling er disse rejser af væsentlig betydning.

Bogen afsluttes med en række værdifulde bilag, med opregning af de forskellige adelspersoner under de forskellige opdragelsesformer og skoler og ved hoffet, og nogle tekster med redegørelser for og anvisninger for bestemte personers opdragelse og undervisning. I litteraturlisten har man en nyttig fortegnelse over de ca. 350 dels trykte, dels utrykte ligprædikener, der er gennemgået til brug for arbejdet.

Med denne bog om adelig opfostring kommer man ret nær ind på livet af 1500–1600årene, yderligere fremmet gennem illustrering med talrige adelige barneportrætter. Men adelen udgjorde trods alt kun en del af samfundet. Man kunne ønske, at Institut for dansk Skolehistorie ville bringe lignende behandlinger af tidens opdragelse og undervisning af borgerlige og gejstlige børn.

Ole Degn

Povl Eller: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82. En undersøgelse af kilderne til Karel van Manders og Abraham Wuchters' virksomhed. (Selskabet til Udgivelse af Skrifter om danske Mindesmærker, Dansk historisk Fællesforening, 1971). 561 s.

Portrætter taler som kilder i særlig grad til senere tiders mennesker. Dette gælder ikke mindst de smukke, karakterfulde portrætter, renaissancekunsten skabte. Det er derfor et fængslende og betydningsfuldt emne,

museumsinspektør Povl Eller behandler i sin omfangsrige disputats.

I en længere indledning gøres der først kort rede for opgaven, en række portrætsamlinger gennemgås, og kunstmalerens stilling i datidens samfund skitseres.

I redegørelsen for opgaven opstilles to hovedmål: gennem så fyldig en viden som muligt om kunstens og kunstnerens vilkår at søge et fast grundlag for opfattelsen af begivenhedernes forløb; og ved forsøg på at fastslå, hvilke billeder de enkelte malere har malet, at lægge op til en bedømmelse af deres indsats (s. 19). Selve bedømmelsen betegnes som en i snævrere forstand kunsthistorisk opgave, som Eller ikke vil angribe, og bogen bliver da også her ved oplægget. Som baggrund for det følgende arbejde med bestemmelse af, hvilke billeder de enkelte malere har malet, præsenteres i denne forbindelse et vigtigt problem: de såkaldte tilskrivninger. Brugen af 1600årenes portrætter som kilder vanskeliggøres i høj grad af, at malerne for det meste arbejdede anonymt, således at signaturer er sjældenheder. I mange tilfælde kan sådanne anonyme billeder vel bestemmes ud fra bevarede inventarier og påskrifter fra en tid, da traditionen endnu var levende; men i utallige tilfælde har man været henvist til at bestemme billedernes kunstnere ud fra stilistiske, maletekniske, motivmæssige og andre hensyn. Vanskelighederne er her store, og Povl Eller anfører selv et eksempel på en portrættype af Frederik 3., der efter tur har været tilskrevet Karel van Mander, Abraham Wuchters, atter van Mander, atter Wuchters og værkstedsmedhjælperen (s. 20).

Gennemgangen af en række portrætsamlinger bringes som baggrund for en bedømmelse af, i hvilken grad

de i dag bevarede billeder giver et rimeligt udtryk for bestanden i datiden. På grundlag af især gamle inventarier gennemgås de kongelige billedsamlinger, på Københavns Slot, på Rosenborg, på Frederiksborg, på Sophie Amalienborg og andre slotte. Afsnittet, der på grund af de mange gengivne billedlister og kataloger virker noget tungt og trættende, giver et godt billede af datidens store interesse for portrætter og aktuelle og historiske portrætsamlinger og et overvældende indtryk af de store tab, som den danske portrætbestand har lidt på grund af 1600årenes krige og en række slotsbrande, Sophie Amalienborgs i 1689, Christiansborgs i 1794 og Frederiksborgs i 1859. I arbejdet med at følge de enkelte billeder ned gennem tiden har Povl Eller udført et meget omfattende detektivarbejde.

Indledningens tredje og sidste afsnit, om malerne, deres forhold i almindelighed og deres stilling i datidens samfund, forsøger at skabe en baggrund, således at den løsrevne viden om de enkelte malere kan ses i en så rigtig belysning som muligt. Dispositionen forekommer noget uklar, idet afsnittet først behandler malernes lavsforhold, deres ansættelses- og understøttelsesforhold, og derefter i tre stykker skildrer portrætmalergenerationen forud for 1630 og to lidt mere kendte malere, Remmert kontrafejer og Johan maler; stykket om Remmert kontrafejer har tilføjelsen »efter 1630« og falder således forsåvidt ind under det første af bogens følgende tre hovedafsnit, Christian IVs sidste år 1630–48.

Også stykket om Johan maler beskæftiger sig med tiden efter 1630. Povl Eller forsøger her at bestemme en »Johan maler« som Johan Thim, søn af tegnelæreren Reinhold Thim

på Sorø Akademi. »Johan maler« kendes fra Sophie Brahes regnskabsbog for årene 1627–40, hvor han nævnes to gange i forbindelse med portrætter af Rosenkrantz-familien. Han er tidligere af Otto Andrup blevet identificeret som maleren Johan Jørgensen, der døde i Århus 1649. Men Povl Eller spørger: hvorfor ham fremfor den samtidige Johan kontrafejer i Ålborg? og søger et eller andet, der mere bestemt peger på én af de utvivlsomt flere Johan'er, der var malere på dette tidspunkt (s. 92–93). Han standser ved den nævnte Johan Thim og tilskriver ham ikke blot portræterne af Rosenkrantzterne, men også en del andre portrætter. Argumenterne for sammenhængen i portrætgruppen er dog usikre; præget af enshed i figuropstilling, i ansigtsmodellering og det tekniske i fremstillingen af dragterne kan lige så vel skyldes tiden som udførelse af en enkelt maler. Og tilskrivningen til Johan Thim er højst problematisk. Den sammenhæng »i de to forløb«: dateringen af billederne i den sammenstillede gruppe og begivenhederne i Johan Thims liv, som Povl Eller finder så god, er ikke bindende. At der netop fra 1639 ingen billeder er i den sammenstillede gruppe, behøver ikke nødvendigvis at have sammenhæng med, at Johan Thims mor dette år flyttede til København, således at han, hendes ældste søn, skulle have haft fuldt op at gøre med anden virksomhed. Blot én af krigen eller en slotsbrand kan forklare, at der ingen billeder er fra 1639. At det skulle være Johan Thim, der optræder i Sophie Brahes regnskabsbog, er heller ikke sandsynligt. I regnskabsbogen forekommer der to gange en maler, nemlig Laurids maler i Århus og Rimmert maler i København, og tre gange en kontrafejer, nemlig Karl kontrafejer i København

og to gange Johan kontrafejer uden stedsangivelse. Var Johan Malers bopæl Sorø, var denne vel blevet anført snarere, end hvis den var det ikke langt fra Rosenholm liggende Århus. At det i regnskabsbogen under året 1634 nævnte portræt af Holger Rosenkrantz, udført af Johan maler, var en gave til Henrik Ernst, er ikke et argument for Johan Thim; Ernst var nemlig ikke da, som anført af Eller (s. 98), Sorø-professor, men opholdt sig på Rosenholm; hans ansættelse som professor ved Sorø Akademi skete først ca. 1639. Hertil kommer, at Johan Thims øvrige virksomhed overhovedet kun, endda med usikkerhed, er kendt gennem ét billede, og det ligger 30–40 år senere: et stort gruppebillede på Gaunø, signeret »J. T. f. 1672«, hvilket man har formodet betegner Johan Thim. Er det ham, har han altså da benyttet sit gode slægtsnavn, ligesom faderen, mens Sophie Brahes maler blot betegnes Johan maler. Denne kan lige så godt være Johan Jørgensen som Johan Thim, og senere i bogen (s. 282) har Povl Eller da også selv den opfattelse, at Johan Thims arbejde er så godt som ukendt. Dog omtaler han et andet sted (s. 187) uden forbehold Johan Thims billeder, som var de en realitet.

Efter indledningen følger bogens tre hovedafsnit: Christian IVs sidste år 1630–48, Frederik IIIs tid indtil ca. 1660, og efter enevældens indførelse. De tre afsnit opdeles i kapitler betegnet enten med Karel van Manders eller Abraham Wuchters' navne, og hele materialet er presset ned i denne ramme. Det giver en rodet og uklar disposition, således som det fremgår f. eks. af opdelingen i stykker af første hovedafsnits første kapitel: Karel van Manders ungdom: 1. De første år. Familien i Køben-

havn i 1630erne. 2. Kilderne om Karel van Manders arbejde 1630–35. 3. En kopi og et maleri fra 1630erne? 4. Christian IVs ikonografi i 1630ernes første del. 5. Den udvalgte prins. 6. Udenlandsrejsen. 7. Intermezzo: Engel Rooswijck. Biografiske afsnit vedrørende Karel van Mander, andre personers ikonografier og behandlingen af en anden maler er blandet mellem hinanden. Læsningen af bogen og arbejdet med den besværliggøres.

I sin behandling af de to fremtrædende portrætmalers liv og virksomhed og forskellige personers ikonografier udnytter Povl Eller sit enorme kendskab til tidens kildemateriale og den senere litteratur. Et meget omfangsrigt regnskabsmateriale og andet arkivstof er gennemgået ligesom de eksisterende portrætsamlinger. Dette giver mulighed for mange iagttagelser af sammenhænge og forhold, som tidligere har været ukendt. Det store detailkendskab rummer dog også en fare. Mange steder forekommer det, at der er sluppet for mange detaljer med i fremstillingen. Vi får således en fuldstændig opregning af de i alt 26 varer, som portrætmaleren Karel van Manders mor handlede med i sin forretning i København (s. 107). Vi får at vide, at Karel van Mander i 1635 fik bevilling på alle de hasselnødder, der blev indsamlet i Nykøbing, Ålholm og Halsted Klosters len (s. 123). Vi får en opregning af Karel van Manders tjenestefolk (s. 132), af reparationer i Abraham Wuchters' lejlighed (s. 195), af alle fadderne ved en dåb, hvor Abraham Wuchters' kone var fader (s. 196) og senere ved en dåb, hvor Karel van Mander var fader (s. 319), af personer, der havde købmandsgæld hos Karel van Manders mor, da hun omkring 1653 døde (s. 222–23). Vi får at vide, at Karel van

Mander den unge endnu i 1660 var ugift, og at det måske belyser hans liv, at han i 1662 blev udlagt som barnefar til en datter af en pige, der tjente hos Cornelia van Manders tidligere fuldmægtig Elias Biener i Pilestræde osv. (s. 224). De mange detaljer gør bogen tungt læselig, og det samme gør de mange, ofte sidelange regninger, breve og andre aktstykker, der gengives i teksten. Meget kunne med fordel være anbragt i noterne og i bilag bagest, meget kunne helt være udeladt.

I sine argumentationer har Povl Eller med stor fantasi udnyttet de mange små detaljer i det omfattende kildemateriale. Et sted har han dog overset et argument til fordel for en hypotese. I behandlingen af Karel van Manders store rytterbillede af Christian 4. fremdrages (s. 150) et brev til Corfitz Ulfeldt fra kongen, der giver befaling til, at der til brug for et stort kongeligt rytterbillede skal fremstilles lærred i Børnehuset »på ded Store getou, som staaar paa ded lofft, der som Segel dugen gørris«. Povl Eller bemærker hertil, at den gamle konge dog i dette tilfælde kunne have sparet sig ulejligheden med at forklare om lærredets tilvejebringelse; det var en rutinesag for Børnehuset at udlevere det sædvanlige fem alen brede kontrafejddug af lageret. Senere omtaler Povl Eller de fra kilderne kendte mål på billedet, der brændte ved Christiansborg Slots brand i 1794: 369 × 390 cm, og udtrykker tvivl om rigtigheden af størrelsesopgivelsen. »Lærredets bredde på 5 alen eller 314 cm gør det kun muligt, at originalen var større end de bevarede billeder, hvis der er sket sammensyning . . .« (s. 152). Men – Christian 4. havde jo netop til brug for det store billede befalet, at der skulle fremstilles specielt lærred på

loftet i Børnehuset på det store »getou«, hvor *sejldugen* gøres. Han har ikke kunnet spare sig ulejligheden med at forklare om lærredets tilvejebringelse.

Enkelte gange svigter en argumentation på grund af konkrete fejl. Det kan ikke være som suveræn fyrste, hertug Frederik lod sig male i tiden mellem oktober 1645 og november 1646 (s. 205); han var ganske vist endnu formelt fyrstebiskop af Bremen og Verden, selv om han med Torstenssonkrigen havde mistet sine tyske stifter, idet han først i 1647 definitivt gav afkald på dem; men i stifterne stod han over for stærke stænderforsamlinger. Heller ikke var Corfitz Ulfeldt den første, Christian 4. udså til svigersøn (s. 172); han blev forlovet med Leonora Christina i 1630, men Frantz Rantzau var allerede 1627 blevet forlovet med kongens ældste datter.

Selv om det ved behandlingen indtagne kildemateriale er meget omfattende, giver det dog ikke mulighed for at slutte noget ud fra manglende omtale eller forekomst, således som Povl Eller gør det adskillige gange. Rentemesterregnskaber, Børnehus-regnskaber, Christian 4.s egenhændige breve og materialet i Danske Kancelli er vel meget omfattende; men derfor kan man ikke tro, at alt eller i det mindste alt væsentligt afspejler sig netop i disse kilder (s. 111); og man kan ikke hævde, at hvis kongen havde fået malet portrætter i større tal af andre malere end dem, der nævnes i dette materiale, var der en stor chance for, at et eller andet var blevet nævnt (s. 112). Meget materiale fra 1600'årene er jo gået tabt, ikke blot breve, men i særlig grad også regnskabsmateriale, idet senere tider ikke havde sans for værdien af disse kilder. Det sam-

me forhold gør sig gældende for den samlede portrætbestand. Eller har selv påvist de katastrofale følger af 1600-årenes krige og slotsbrandene, men glemmer selv senere, at man på grundlag af de bevarede samlinger ikke kan slutte ud fra f. eks. udelukelsesprincippet eller manglende forekomst (evt. manglende forekomst af alternative billeder) (eksempler s. 114, 183, 186, 207, 213, 242, 279, 312, 345, 364). En udtalelse om, at det ser ud til, at der havde været en pause i fremstillingen af store helfigursbilleder siden Peter Isaacsz' og Jacob van Doorts tid (s. 115), må således blive højst usikker. Det samme gælder udtalelsen, at der intet vides om, at Morten Steenwinckel malede små billeder (s. 119). Den meget sikre udtalelse i billedteksten til Abraham Wuchters' portræt af Hans Lindenov (s. 469): »Af Abraham Wuchters som forlæg til ikke udført kobberstik« har som grundlag i selve teksten den mere rimelige formulering (s. 276): »men der findes ikke i serien [af kobberstik], som den nu er kendt, noget stik af« Hans Lindenov. Alt for ofte glemmer Povl Eller dette forbehold. Allerede få sider senere hedder det om Christen Thomesen Sehested, at han var den eneste adelsmand, Albert Haelwegh afbildede i mere end to stik (s. 279).

På samme måde, som man ikke kan slutte ud fra manglende billeder, kan man ikke slutte ud fra manglende omtale i regnskaber. Povl Eller gør det dog enkelte steder, således s. 207 og 380. Og som et argument for, at Rosenborgs lille ovale portræt af Griffenfeld skulle være udført før 1671, anfører han, at det ikke forekommer på Abraham Wuchters' regning for årene 1672–76 til Griffenfelds konfiskationsbo (s. 362). Flere steder er Povl Eller dog selv inde på,

at der i forholdet til en maler og hans portræt af en enkelt person kan være flere bestillere (s. 363, 366), og Rosenborg-billedet tilhørte netop Griffenfelds mor.

Ved tilskrivningerne af de enkelte, ikke signerede portrætter til bestemte malere har Povl Eller benyttet en lang række kriterier, der dog ikke alle er lige faste eller sikre. Mange portrætter er bestemt ud fra omtale i breve, regnskaber eller inventarier. Andre er bestemt ud fra maletekniske og motivmæssige hensyn. Og atter andre er bestemt ud fra deres stilling som forlæg for kobberstik, der angiver forlæggets ophavsmand.

Når omtalen i breve, regnskaber og inventarier er tilstrækkelig fyldig, kan man nå frem til en temmelig sikker bestemmelse af kunstnere, og det samme gælder, når der inddrages mange træk i den tekniske og motivmæssige vurdering. Også ukendte personer på portrætter kan på forskellig måde bestemmes.

Således synes bestemmelsen af det ukendte mandsporræt i en serie på seks ovale portrætter på Ovesholm som et portræt af Ebbe Ulfeldt rigtig (s. 389–91). Ligeledes synes bestemmelsen af Engel Rooswijcks helfigursportræt på Frederiksborg af en Ulfeldt som et portræt af Corfitz og ikke Laurids Ulfeldt (s. 128–31, jfr. s. 442) rigtig og overbevisende, selv om Povl Eller senere tilsyneladende selv har glemt den, idet han hævder, at der i det hele taget ikke findes nogen helfigursbilleder af Corfitz Ulfeldt (s. 179).

Derimod synes argumentationen for at tilskrive Adriaen Muiltjes to sammenhørende rytterbilleder af Christian 4. og den udvalgte prins (s. 118) mindre heldig. I Rosenborginventariet fra 1696 siges de at være af »den gamle« Steenwinckel, dvs.

Morten Steenwinckel. Povl Eller hævder her overfor, at »det vil være nærliggende at tro, at hans navn blev knyttet til billederne, fordi de var erhvervet på hans auktion, hvor der blev udbudt flere billeder af kongen og prinsen, og bl. a. en skitse af Christian IV til hest. Efter hvad der vides om Muiltjes, vil det ikke være mærkeligt, om billeder af ham havde tilhørt Morten Steenwinckel og var gået i arv fra ham til brorsønnen Anton«. Forholdet skulle altså være det, at Rosenborg-inventariet fra 1696 har betegnelsen af »den gamle« Steenwinckel, fordi billederne gennem Anton Steenwinckel var erhvervet fra Morten Steenwinckels auktion (der fandt sted 1688), idet Morten selv havde erhvervet billederne, der var malet af Adriaen Muiltjes. Forklaringen forekommer søgt. Og den støttes ikke af forskelle og ligheder i bevarede billeder, for det vides, at Muiltjes havde kopieret Morten Steenwinckel, og forholdet mellem kopier og originaler kan, som det omtales om lidt, være kompliceret.

Slutninger ud fra maletekniske træk er meget benyttet af Povl Eller: penselstrøgenes løshed og form, pastose strøg, glanslys, lysets retning, skyggepålægning, farveholdning, mørke eller lyse baggrunde, overfladekarakter osv. Slutninger ud fra tekniske kriterier må dog blive usikre, når der er tale om dårligt bevarede eller tidligere restaurerede billeder. Povl Eller udtaler selv et sted om et billede, at det »fremtræder i øjeblikket mere afslidt« (s. 241) og bruger udtrykket »billedets nuværende tilstand« (s. 242; andre eksempler s. 237, 251). Om et portræt af Hans Svane hedder det »billedet er noget afslidt og har derfor en flygtig karakter, som måske ikke er oprindelig« (s. 350), men

alligevel bruges dette træk kort efter som bevis for sammenhæng mellem Hans Svane-billedet og et maleri af Henrik Müller: »flygtigheden i strøgene navnlig i ansigtet er den samme« (s. 353).

Hvad slutninger ud fra motiv, opstilling osv. angår, har Povl Eller selv været inde på vanskelighederne: »Når det forholder sig, som det gør, at der blev produceret kopier af andre kunstnere end portrættets ophavsmand, og samtidig sædvanen var, at både kopisten og kunstneren i sine gentagelser altid varierede portrættet og ikke nøjagtigt kopierede i moderne forstand, er det i virkeligheden umuligt at opnå nogen form for sikkerhed. Man får da nøjes med sandsynligheder« (s. 115). En slutning som »Det løvomkransede landskabsparti til højre i billedet og de store planter i forgrunden kan derfor kun betyde, at billedet er af ham« [Karel van Mander] (s. 258) er derfor næppe så sikker, som den udtrykkes. Og noget lignende gælder i flere andre tilfælde (således s. 171, 247, 255, 284, 329). Om analyserne og sammenstillingerne ud fra motiver og opstilling må også siges, at de benyttede kriterier flere gange går på alt for almene træk. Om dobbeltportrættet af et ubekendt ægtepar på Ravnholt udtaler Povl Eller således, at ægtefællerne står med hinanden i hånden og ved siden af hinanden, ikke ulig opstillingen i dobbeltportrættet af et sandsynligvis også ukendt par fra Verne Kloster (s. 258); men i virkeligheden har de to billeder ikke andet tilfælles, end at de begge viser en mand og en kvinde (billederne er gengivet henholdsvis s. 450 og 468); arm- og benstillinger er forskellige, og på det ene billede står de to personer lidt fra hinanden, mens man-

den på det andet står lidt ind foran kvinden.

Vigtige er de resultater, Povl Eller har nået ud fra sammenligninger mellem malerier og bevarede stik, der ofte er dateret og angiver ikke blot kobberstikkerens navn, men også forlæggets kunstner. Der er dog adskillige kildekritiske problemer, og kriterierne er næppe helt klare. Et sted siges det om et portræt, at portrættypen kendes fra et stik, der er dateret 1664, »så da var maleriet vel nyt« (s. 325) og kort efter om et stik, at det rimeligvis er udført omkring en halv snes år efter et maleri og efter malerens – van Manders – død, hvilket sidste skulle forklare stikkets i plastisk henseende utilfredsstillende gengivelse af hovedet (s. 326). Et sted stiller Povl Eller også selv spørgsmålstegn ved et stiks oplysninger om forlæggets maler (s. 331), og han påviser ejendommelige forhold omkring oplysninger på andre stik (s. 345, 346, 347, 357).

Ikke blot i forbindelse med tilskrivningerne forekommer hypoteser. Det spredte og tilfældige kildemateriale er skyld i, at mange, også vigtige, forhold ikke kan belyses. Nu og da forekommer det, at der opstilles hypoteser blot for hypotesernes skyld. Når det således (s. 233) formodes, at en gruppe forsvundne ovale portrætter har haft blå baggrund, kan man kun konstatere, at det er en hypotese, der aldrig nogensinde vil kunne verificeres; billederne er borte, og hypotesen er egentlig ligegyldig, den kan ikke bruges til noget. Megen nytte kan man heller ikke have af de yderst luftige teorier om, hvor Karel van Mander har stået i lære (s. 107). Eller af en konstatering af, at det store rytterbillede på Valdemar Slot og Simon de Pas' stik fra 1633 af

Christian 4. kan have haft »et fælles forlæg, som nu er ukendt, og som Morten Steenwinckel formentlig har udført« (s. 122, note 65). Eller af en formodning om, at enkedronning Hedvig Eleonora havde ladet Wuchters udføre kopier af en række officersportrætter fra krigens tid (s. 307).

Man mærker igennem hele bogen om de kongelige portrætmalere, at forfatteren er historiker. Kun sjældent forekommer bedømmelse af stil og af portrætkunstens udvikling, den udvikling, man oplever stærkt, når man gennemgår de mange portrætter, der i kronologisk orden gives i bogens plancheafsnit (s. 429–500). Der er kun tilløb til vurdering af portrætterne og deres gengivelse af portrætterede personer (s. 206, 210, 215, 248, 302, 327–28 osv.), og beskrivelserne af portrætternes personer kan virke noget impressionistiske: »blidhed i ansigterne« (s. 255), »håret er halvlant og slet ikke en hofmands glatkæmmede lokker« (s. 251), »Henrik Bielke er malet fuldendt elegant, skarpt individualiseret, med en let mandfolkeagtig frihed i frisuren løse lokker, spidst sort og hvidt i dragten« (s. 256), »stillingen er ufornelig med den værdighed, som hører til et fyrsteportræt« (s. 271) osv. Af de lange linjer i udviklingen i malerkunsten giver bogen et meget flimrende indtryk, og desværre samles trådene heller ikke til sidst i en konklusion. Det hedder endda i kapitlet Afslutning: »En sammenfatning kan egentlig ikke foretages, da hovedresultatet bør ligge i forsøget på at følge de to portrætmaleres virksomhed så detaljeret, som kilderne i øjeblikket tillader« (s. 403). Man kunne ønske, at bogen om Kongelige portrætmalere i Danmark 1630–82 måtte blive fulgt af endnu en bog, hvor

linjerne i udviklingen i portrætkunsten og portrætterne som udtryk for datidens menneskesyn og samfundsliv blev behandlet. Hertil har Povl Eller ryddet grunden.

Som det passer sig for et arbejde om et kunsthistorisk emne, er bogen smukt udstyret, i en fin typografi og med et stort antal godt trykte plancher bagest. Desværre er der ingen henvisninger i teksten til plancherne, så man må selv med noget besvær, via planchernes kapitel- og stykkehenvisninger i overskrifter og via noternes angivelser af samling, nummer og billedformat, finde frem til en eventuel illustration til den pågældende beskrivelse i teksten. Her havde f. eks. små numre i margenen været nyttige.

Bogen afsluttes med en omfattende kilde- og litteraturfortegnelse og med gode person- og stednavneregistre, nyttige hjælpemidler, når man skal holde sammen på tekstens mange detaljer.

Ole Degn

J. C. Jacobsen: Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693. (Gad, 1971). 110 s. Samme: Christense Krachow. En adelig Troldkvinde fra Chr. IV's Tid. (Gad, 1972). 96 s.

J. C. Jacobsens to seneste bøger må nærmest betegnes som offentliggørelse af noget af det kildemateriale, der lå til grund for hans i 1966 udkomne bog: *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans*. Bøgerne består af citater side op og side ned af forskellige retsdokumenter med bevarelsen af datidens skrivemåde. Følgen er formentlig, at de fleste kun får læst de første par sider af bøgerne, hvilket er synd, da emnet er interessant.

Christian R. Jansen

Claus Tiedemann: Die Schifffart des Herzogtums Bremen zur Schwedenzeit (1645–1712). (Selbstverlag des Stader Geschichts- und Heimatvereins, Stade, 1970). 209 s.

Med sin disputats om hertugdømmet Bremens skibsfart i svensketiden, 1645–1712, har den tyske historiker Claus Tiedemann sat sig det mål at belyse den rolle, som skibe, der sejlede under svensk bekvemmelighedsflag, havde i den samlede skibsfart. I 1645 havde svenskerne erobret arkebispedømmet Bremen fra den danske prins Frederik, den senere Frederik 3., og ved freden i Osnabrück i 1648 blev området som et verdsligt hertugdømme overgivet til den svenske krone som et len af det tyske rige. Ved tilhørsforholdet til Sverige fik hertugdømmets skibsfart senere i århundredet mulighed for en betydelig opblomstring. Under de engelsk-nederlandske krige 1665–67 og 1672–74, den pfalziske arvefølgekrig 1691–97 og den spanske arvefølgekrig 1701–10 løste et stort antal fremmede skipper, især fra Nederlandene og Emden, borgerskab i hertugdømmet, hovedsagelig i byerne Stade og Buxtehude, hvorefter de kunne erhverve svenske søpas og sejle som neutrale under svensk flag.

Claus Tiedemann gennemgår Stade-regeringens meget lempelige procedure ved denne trafik og dens følger, dels for Stade og Buxtehude, dels for Elbmarsken og Wesermarsken. Det nævnes, at den lastevne, områdets handelsflåde havde, i de bedste år udgjorde mere end 10 pct. af den samlede »tyske« handelsflådes. Og i en række bilag bringes resultaterne af en statistisk behandling af søpas, kæmnerregnskaber og toldregnskaber, herunder Sundtoldregnskaberne. Et omfangsrigt bilag giver en række

data fra godt 1.000 søpas fra Stadel- og Buxtehudeskipperne fra årene 1619–1711, med oplysninger vedrørende skipperne, redere, skibe og rejser. Materialet er hentet i arkiver i Stadel, Buxtehude og Stockholm. Danske lokaliteter forekommer vel kun enkelte gange, men en stor del af skibsfarten havde kontakt med Danmark gennem Øresundstolden, og de fleste af skibene sejlede på områder, som Danmark havde nære økonomiske og kulturelle forbindelser med.

Ole Degn

H. D. Schepelern: Museum Wormianum. (Wormianum, 1971). 435 s.

Den danske lærdomshistorie har ikke været dyrket meget. Det er forklarligh, fordi det store fremskridt i det 19. og 20. århundrede fik de landvindinger, man havde opnået 300 år tidligere, til at tage sig ud som et barns første forsøg på at udforske tilværelsen. Det er disputatsens vigtigste opgave at gendrive denne traditionelle opfattelse og ved en kritisk gennemgang af Museum Wormianum fra 1655 at påvise, at tilvejebringelsen af denne samling og det ledende princip for udvælgelsen af genstande til den ikke hvilede på noget forældet princip, men var i overensstemmelse med synspunkter, også vor tid kan vedkende sig. Det er i det store og hele lykkedes forfatteren at bevise sin these.

Det er almindeligt at bebrejde Ole Worms århundrede for polyhistorisme og fastholden ved de anskuelse, oldtidsforfatterne havde fremsat, men H. D. Schepelern viser, at den første anke delvis er uberettiget for Ole Worms vedkommende, da han først og fremmest betragtede sig som læge og naturvidenskabsmand, mens hans

arkæologiske og runologiske studier kun var et sidespor, omstændighederne havde ført ham ind på, selv om man nu nødtigt vil undvære disse udslag af hans vidtspændende interesse. Om hans afhængighed af de anskuelse, de klassiske forfattere havde fremført, mener H. D. Schepelern, hvis jeg da har forstået ham rigtigt, at netop uenigheden mellem dem sammen med den selvstændige iagttagelse vakte Ole Worms kritiske sans og førte til selvstændig tænkning. Som et bevis herfor anføres det, at Ole Worm viser, at enhjørningehornet ikke stammer fra et eksotisk fabeldyr, men er narhvalens stødtand. Han var ganske vist ikke den første, der fremsatte denne tanke, men han beviste den så grundigt, at den ældre teori definitivt blev skrinlagt. Det var netop til studier af denne slags, hans museum skulle tjene, og på titelkobberet til beskrivelsen af hans samling ses i en vinduesvange et narhvalkranium med den bekendte stødtand, der overflødiggjorde alle andre beviser. Museum Wormianum er ikke et raritetskabinet, men et hjælpemiddel i forskningens og undervisningens tjeneste, og forfatteren fremhæver med rette, at Ole Worm ved siden af sine mange andre hverv også var universitetslærer og med alvor gik op i denne opgave.

For mange år siden har Otto Andrup som ledende princip for det 17. århundredes samlinger peget på det thaumatologiske. Det usædvanlige, det mærkelige, som afveg fra alt det, man kendte fra det daglige liv og vakte forundring, blev anset for værd at samle på. H. D. Schepelern gør sig umage for at vise, at dette synspunkt i det mindste ikke havde større betydning for Ole Worm, men det er tvivlsomt, om han har ret. Nysgerrighed eller med et smukkere udtryk

videbegær vil altid opstå over for det sjældne og ukendte og sætte en tankerække i gang, der kan føre til gode resultater, og det kan ikke afvises, at det thaumatologiske altid har spillet ind, når en samling skulle grundlægges. Da J. A. Trøstrup i slutningen af forrige århundrede samlede ind til Herning Museum, tog han alt med, som havde lidt besynderligt ved sig, og hans efterfølger H. P. Hansen fik et ikke ringe arbejde med at udskille alt det ligegyldige. Noget forsvar på dette punkt behøver grundlæggeren af dansk museumsvesen ikke.

Det thaumatologiske kan endnu i vore dage ikke undværes på noget museum, selv om det nu fremtræder i en ændret og forfinet form. Når Københavns Bymuseum samler på Søren Kierkegaards møbler, og museet i Odense gemmer H. C. Andersens personlige sager, er det ikke, fordi disse ting kan oplyse noget om verdensgeniet hos den københavnske hosekræmmersøn eller proletardrengen fra Odense, men fordi hjertet brænder efter »at kjende ham ret privat«, som J. L. Heiberg udtrykker det i »En Sjæl efter Døden«, og det må stå for denne åndsaristokrats egen regning, at disse ord udtales i hans særlige helvede.

H. D. Schepelern viser, at hovedparten af Ole Worms samling hørte under naturvidenskaben, fordi hans interesser mest gik i denne retning, men at bestanden af historiske og etnografiske sager efterhånden voksede stærkere, og måske kan man tage det som bevis for, at hans opmærksomhed lidt efter lidt mere blev draget mod disse ting. Kun lidt er bevaret af dem. Blandt de tabte sager kan fremhæves den middelalderlige foldestol, der er gengivet på billedet af hans museum og to middelalderlige stamper til gildesegl, for hvis be-

skrivelse man desværre udelukkende må bygge på hans omtale. Men også de naturvidenskabelige afsnit kan opregne genstande af historisk værdi. Det gælder f. eks. om terra sigillata, der under forskellige navne havde et stort ry som lægemiddel og endnu i forrige århundrede blev anvendt i folkemedicinen. Farmacihistorisk har stoffet en ikke ringe betydning, og prøver på det er bevaret i stort omfang. Man anså det for en virksom modgift, og for at overbevise sig herom lod en tysk fyrste en dødsdømt forbryder fylde med gift og derefter indtage en dosis terra sigillata. Det ulykkelige menneske kom sig (J. W. S. Johnsson i Danske Studier 1921). Beretningen viser, at eksperimenter ikke var fremmede for Ole Worms tid, selv om det nævnte forekommer nutiden noget hårdhændet. Et moderne forsøg på at indtage terra sigillata af den varietet, der kaldtes axungia lunae (månefedt), viste, at midlet var uden smag og vel også uden virkning.

H. D. Schepelerns disputats vil sikkert vise sig at være af grundlæggende betydning for studiet af de ældste danske museers historie. Den hæver sig højt over de tidligere behandlinger af emnet ikke alene ved sin detailrigdom, men især med den klarhed, hvormed den opstiller og forsværer sin opfattelse. Som forfatteren har for skik, er værket udstyret med fyldige registre, og illustrationerne tilfredsstiller alle krav.

Helge Sjøgaard

Knud Prange: Bol og By. Bog over avlingen til Vær præstegård 1771–1780. (Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab 6, 1972).

Sognepræst Jens Schmidt, der i 1771

fik det fede kald Vær-Nebel ved Horsens, var en mand med mange talenter, som ikke blev gravet ned, men frugtbargjort i rigt mål. Ved sin skrivepult præsterede han det ypperlige, hvad skønskrift og ornamentering angår og det usædvanlige at føre en yderst detaljeret bog over avlingen til præstegården 1771–80. Det er et i egentligste forstand jordbundet værk af en ægte rationalistisk præst, som med liv og sjæl går op i alle sider af præstegårdens drift. I haven dyrkes der røde og gule kartofler, kommen og abrikoser, og der hjemforskrives vinstokke fra Lybæk; men der bliver også indrettet en »skueplads« uden for storstuen til at drikke the på, og neden for bliver geheimerådens og fruens navnetræk anlagt i buxbom. Biavlten spillede en vigtig rolle, og præsten gik over til at bruge »nyemodige todækker-kuuber«. Men selve landbruget er selvfølgelig hovedsagen, og her kan vi i alle detaljer følge med til pløjning og såning, tørveskæring og høbjergning, kornhøst og tærskning – alting med omhyggelig angivelse af tid, sted, udbytte og forbrug. Det samme gælder husdyrene – de er der lige fra rytterhesten til 54 rdl. og til den enkelte gås eller bisværn. Og det var en stor husholdning; i november slagtede man 30 gæs og 6 svin. Svinene var kommet »på skoven« i oktober og kom hjem midt i november. Præstefruen stod ved sin mands side, men var han alligevel ikke den dygtigste – eller var den blommede ko den bedste? »13. dec. 1780 solgte min kone den blakkede ko for 6 daler, 15. dec. solgte jeg selv den blommede ko for 7 daler«.

Bogen er et usædvanligt stykke landbrugs- og kulturhistorie; der kan givetvis gøres mange interessante iagttagelser vedrørende landbruget og

dets afkastning, landhusholdning, havebrugshistorie m. v. Udgaven er forsynet med en velskrevet og vel orienterende indledning og ordliste bag i, men man savner et oplysende noteapparat. *Paul G. Ørberg*

Harald Langberg: Dødens Teater. Revolutionen 1772. (Gyldendal, 1971). 128 s.

Forf., der er overinspektør ved Nationalmuseet, har udarbejdet sin bog efter at de originale aktstykker i kongehusets arkiv om dronning Caroline Mathilde i 1966 blev offentligt tilgængelige. En anden motivering for at udsende en ny bog om Struensees fald er, at »den offentlige moral« er ændret derhen, at man kan skrive om de intimere detaljer i forholdet mellem dronningen og Struensee. At bogen samtidig kommer til at fungere som en jubilæumsbog, vil hverken være ukært for forf., forlag eller publikum.

De papirer, der nu er blevet tilgængelige, kaster især lys over dronningen og hendes forhold til Struensee, således som det blev gjort til genstand for »inkvisions-kommissionens« efterforskning. Det er et rystende billede, der tegnes af, hvordan den purunge, temperamentsfulde og godhertede, men naive dronning interneredes på Kronborg, hvor hun med alle midler – legemlig tortur undtaget – blev lokket, truet og narret til at tilstå sit forhold til Struensee. En tid lang lykkedes det endog kupregeringen at forhindre hendes korrespondance med sin bror, den engelske kong George III; særlig hjerteløs var den brug, der blev gjort af hendes børn i det politisk/revolutionære pokerspil. Hele tiden, mens hun opholdt sig på Kronborg, opretholdt man imidlertid den

foreskrevne etikette i omgangen med »Hendes Majestæt«, der »residerede« på slottet. Budskabet om hendes mors død i England nåede på denne tid til landet, og i den stævning hun fik fra kommissionsdomstolen, der skulle afsige skilsmisdom, havde dommerne – for at tilkendegive deres sympati – forseglede med sort lak!

Forf. levendegør skildringen med mange lignende iagttagelser, der bevirker, at man flyver gennem bogen som en spændende roman. Men een ting, der ikke kan – og sikkert aldrig vil kunne – dokumenteres, er enke-dronning Juliane Maries nøjagtige andel i statskuppet. Det må dog stå klart, at hun har været den, der diskret trak i trådene, uden at efterlade sig kompromitterende materiale, og hun bliver derfor forf.s skurk, mens Caroline Mathilde er heltinden.

Forf. har ikke villet belaste bogen med et videnskabeligt noteapparat; men dette er dog alligevel blevet udarbejdet i nogle få eksemplarer og deponeret på de forskellige videnskabelige biblioteker, således at bogens oplysninger kan efterkontrolleres af særligt interesserede; utvivlsomt en udmærket idé, hvis man på denne måde kan billiggøre bøgerne og få dem ud til et større publikum. For udbredelse fortjener denne lille, velskrevne bog! Forf. lever med i handlingen, indigner og tager parti; men ikke på en sådan måde, at kendsgerningerne tilsløres, for behandlingen af dronningen var skandaløs, og henrettelsen af Struensee og Brandt var bestialsk. Skildringen er lagt på et personligt plan: de mere principielle politiske begivenheder og deres årsager berøres kun perifert. Men inden for den givne ramme giver bogen et levende indtryk af den sidste voldelige statsomvæltning her i landet for 200 år siden.

Jørgen Peder Clausager

A. D. Henriksen: Skæbner i Struenseetiden. Agent Hans Holck og generaldirektør Helfrich Peter Sturz. (Malchow Bogtryk, Ringsted, 1972). 45 s.

Denne lille, nydeligt udstyrede bog er udkommet som en nytårshilsen til forfatterens og bogtrykkerens venner; kun 200 eksemplarer af den er kommet i handelen.

Den fremdrager to meget forskellige skæbner fra 1770'ernes København: den filantropiske Hans Holck (kendt fra Johan Herman Wessels vers), der udgav Adresseavisen og Københavns Vejviser, stiftede en sygekasse og oprettede skoler, og litteraten og embedsmanden H. P. Sturz, der blev ansat i den danske stats tjeneste under J. H. E. Bernstorff, men som mistede sit embede og måtte forlade landet i forbindelse med de omfattende udrensninger, der fulgte efter Struensees fald.

Bogen gengiver nogle af de versificerede indlæg i striden mellem Holck og Wessel om Holcks poetiske frembringelser i Adresseavisen, der ikke fandt nåde for Wessels øje; og Sturz' litterære produktion, der i 1829 udsendtes i »Miniatur-Bibliothek der Deutschen Classiker«, berøres ligeledes; så bogen har utvivlsomt værdi for litteraturhistorikere.

For den alment historisk interesserede er bogens fortjeneste, at den beskriver to glemte, men interessante skikkelser fra datidens København, og i korte rids tegner et billede af tiden og deres virke i den. De fleste historiske fremstillinger koncentrerer sig på denne tid om Struensee og hans skæbne: her ser vi, at livet i København også havde andre, mere dagligdags aspekter.

Jørgen Peder Clausager

Ole Feldbæk: Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778–1783. Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser. (Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie, publikation nr. 2, Gad, 1971). 212 s.

I slutningen af 1770'erne trak det for alvor op til endnu en styrkeprøve mellem England og Frankrig. Anledningen var De nordamerikanske Koloniers brud med moderlandet i 1776, men de væsentlige årsager lå som bekendt langt dybere. Freden i Paris 1763 havde ikke resulteret i en endelig afklaring af forholdet mellem de to vestmagter, og den efterfølgende tid fik nærmest karakter af en våbenstilstandsperiode. Denne bragtes til ophør i februar 1778 ved Frankrigs anerkendelse af De forenede Stater.

Skønt Danmark-Norge allerede fra efteråret 1775 havde måttet tage hensyn til striden mellem England og dets nordamerikanske kolonier, blev det dog Frankrigs indtræden i krigen, der for alvor skabte problemer for landets handel og skibsfart.

At dobbeltmonarkiet måtte fastholde sin tidligere neutralitet var givet, men hermed fulgte også den traditionelle neutralitetspolitik dilemma: en nøje overholdt neutralitet, der sikrede landet mod at blive inddraget i krigen, ville sætte snævre grænser for dets udnyttelse af krigskonjunkturerne, ja i visse tilfælde endog stille det endnu ringere i det internationale handels- og fragtsamkvem, end tilfældet var i fredstid. Det er dette dilemma og den dansk-norske regerings forsøg på at løse det i perioden 1778–1783, dr. Feldbæk har sat sig som mål at belyse med den foreliggende bog.

Forfatteren, der har disponeret sit

stof på en overordentlig klar og pædagogisk måde, gør i kapitel I rede for materiale, definitioner og mål. Som det fremgår af bogens undertitel, er det regeringens prioritering af de økonomiske og politiske interesser, der har Feldbæks opmærksomhed. Den afgrænsning, der ligger heri, og den ret skarpe skelnen mellem de to grupper af interesser rummer en risiko for, at ikke alle relevante aspekter kommer i betragtning, og at sammenhængen mellem dem til en vis grad overses. Forfatteren er ingenlunde blind for faren ved en opdeling i politiske og økonomiske interesser, men han finder dog metoden acceptabel under forudsætning af, at den anvendes med »varsomhed«. Det bør da også med det samme slås fast, at betænkeligheden ved den ovenfor skitserede metode svinder ved læsningen af bogens øvrige kapitler, idet forfatteren både formår at drage andre sider end de rent økonomiske og politiske ind i sin behandling af dobbeltmonarkiets forhold til udlandet (især retsaspectet) og at binde de diplomatiske og økonomiske aspekter sammen på en overbevisende måde.

Når det er lykkedes Feldbæk trods det centrale emne og det omfattende materiale at gøre bogen så prisværdig kort, skyldes dette først og fremmest, at han i udstrakt grad nøjes med henvisninger i de tilfælde, hvor der foreligger dækkende behandlinger af bestemte begivenheder eller aspekter (det er især tilfældet for den diplomatiske historie, hvor der navnlig henvises til Edvard Holm og Aage Friis). Denne i sig selv udmærkede fremgangsmåde stiller betydelige krav til læserens baggrundviden, et forhold der forekommer at være en smule i strid med bogens pædagogiske sigte. I denne forbindelse er

der grund til at trække ét tilfælde frem, hvor henvisning efter anmelderens mening ikke er tilstrækkelig; det drejer sig om neutralitetsbegrebet, som Feldbæk behandler i kapitel I.

Det må indledningsvis siges, at forfatterens redegørelse for neutralitetsbegrebet er imponerende kort og klar i betragtning af, hvor kompliceret et spørgsmål der er tale om; men om den konkrete baggrund: det eksisterende mønster af bilaterale traktater, hvori Danmark-Norge var part, gives der ingen oplysninger. (Der havde her især været behov for en omtale af 1670-traktaten mellem Danmark-Norge og England, idet justeringerne af denne traktats §§ 3 og 16 spillede en afgørende rolle i den dansk-norske regerings forhold til England i den omhandlede periode).

Feldbæk understreger med rette, at forholdet til England var det centrale punkt i Danmark-Norges neutralitetsproblem, men man savner en nærmere redegørelse for den forudgående udvikling af neutralitetsbegrebet. Englands dominerende rolle som sømagt stillede nemlig dette land i en afgjort modsætning til de tendenser, der i 17. og 18. årh. gik i retning af at skabe gunstigere betingelser for den neutrale skibsfart. Medens England formelt – og i mange situationer også i praksis – henholdt sig til *Consolato del Mare* som gældende international søret, så flere og flere europæiske stater deres interesse i at få lagt princippet »free ships, free goods« til grund for det internationale handelssamkvem.

Denne udvikling fik en vis betydning for den europæiske handel, for selv om det heller ikke i 18. årh. lykkedes at nå frem til en alment accepteret international søret, blev princippet »free ships, free goods« allerede fra midten af 17. årh. i sti-

gende grad lagt til grund for *bilaterale* traktater (således anfører Madariaga, at af 51 traktater indgået i perioden 1650–1780 var de 36 baseret på princippet om, at »flaget dækkede ladningen«, medens kun 15 fastholdt *Consolato del Mare*'s bestemmelse om, at fjendtligt gods altid var god prise)¹.

Kontrabandespørgsmålet, der var snævert knyttet til kravet om »frit skib, fri ladning«, udgjorde endnu et stridspunkt. For England måtte det være af afgørende betydning, at begrebet kontrabande defineredes så omfattende som muligt, et synspunkt, der naturligvis var i direkte modstrid med de neutrale staters og de øvrige krigsførende magters interesser.

Ved krigsudbruddet i 1778 bestod der således afgørende uoverensstemmelser mellem den dansk-norske og den engelske opfattelse af de neutrale staters rettigheder. Danmark-Norge fremførte fra starten såvel det principielle krav om »frit skib, fri ladning« som ønsket om en klar og snæver fortolkning af kontrabandebegrebet. Londons kategoriske afvisning af det principielle krav allerede i slutningen af 1778 resulterede imidlertid i, at den dansk-norske regering i praksis lagde dette spørgsmål på hylden og koncentrerede sine bestræbelser om at opnå en acceptabel kontrabandedefinition. De efterfølgende komplicerede forhandlinger herom udgør en væsentlig del af Feldbæks analyse.

Gennem en omhyggelig behandling af det omfattende kildemateriale belyser forfatteren den dansk-norske regerings balancegang over for Eng-

1. Isabel de Madariaga: »Britain, Russia, and the Armed Neutrality of 1780« (New Haven 1962), p. 61, note 12.

land. Interessen samler sig navnlig om de begivenheder i foråret og sommeren 1780, der førte til afslutningen af en kontrabandekonvention med England, umiddelbart før Danmark-Norge måtte tiltræde det væbnede neutralitetsforbund. Her kolliderede hensynet til sikkerhedspolitikken (dvs. forholdet til Rusland) for alvor med de stærke økonomiske interesser. Feldbæks analyse af den dansk-norske regerings diplomatiske dobbeltspil ved denne lejlighed er et af de bedste eksempler på, med hvilken dygtighed og omhu man i København forstod at vurdere den internationale situation og udnytte den til den yderste grænse af det forsvarlige.

Forfatteren konkluderer i kapitel X, at det væbnede neutralitetsforbund sandsynligvis var mere til skade end til gavn for dobbeltmonarkiet, og at det var via *direkte* forhandlinger med England, de væsentligste resultater opnåedes under krigen. Danmark-Norge havde naturligvis ingen økonomisk interesse i en russisk dirigeret neutralitetspolitik, der baserede sig på principper, England allerede klart havde afvist, en afvisning den dansk-norske regering, som nævnt, tidligere havde affundet sig med. Til slutningen til forbundet skete da også alene ud fra sikkerhedspolitiske hensyn.

Når det i denne periode lykkedes Danmark-Norge at presse stormagten England til så betydelige indrømmelser og derigennem at udnytte konjunkturerne i langt højere grad, end det havde været tilfældet i tidligere krigssituationer, skyldtes det dels Englands isolerede position, dels en fast, men smidig ledelse af den dansk-norske udenrigspolitik, gennemført trods indre uoverensstemmelser både blandt personer og kollegier.

Dr. Feldbæk har med den foreliggende bog leveret en fin og veldokumenteret studie i dansk-norsk neutralitetspolitik i en central periode; man må håbe, at han vil finde lejlighed til at tage neutralitetsproblemet op til en lignende grundig behandling også for andre tidsafsnit.

Bogen afsluttes med en oversigt over udstedte algierske søpas i perioden 1778–1785 samt et kombineret navne- og stedregister, der også dækker det omfattende noteapparat.

P. C. Willemoes Jørgensen

Jens A. Nielsen: Grundtvig og grev Danneskiold. Et bidrag til Gisselfelds kulturhistorie. (Udgivet af Jean Petersens Bogtrykkeri, Haslev, 1971).

At Gisselfelds, og dermed Danneskioldernes navn, i en kortere årrække er knyttet sammen med en af Danmarks største kulturpersonligheder – Grundtvig, er næppe kendt uden for Grundtvigforskernes kreds, og selv her kan man kun tale om en minimal indsigt i emnet. Hvad man vidste baseredes i alt væsentligt på udsagn af det ældre slægtled af Grundtvigkenderne. De har vidst, at Gisselfeld Klosters overdirektør C. C. S. lensgreve Danneskiold-Samsøe (1774–1823) var en støtte af Grundtvig i trange dage, og altid viste ham stor yndest. At Grundtvig var taknemmelig, viser flere hyldestidte til og mindedigte om den gavmilde og forstående godsherre, der var amtmand over Præstø amt fra 1808 til han døde. Arkiverne på Brattingborg, i Landarkivet for Sjælland, og især Grundtvigarkivet på Det kgl. Bibliotek har meget som fortæller os om Grundtvigs forbindelse med lensgreven. Det sidstnævnte sted opbevares det store utrykte manuskript

til »Blik paa Grev Danneskiolds Liv«, hvori Grundtvig uden forbehold vedgår, hvad han skylder sin forstående adelige ven. Det er især fra 1811–21, da Grundtvig var kapellan i Udby, og til han efter lange pinsomme år med en slet økonomi og uden embede, endelig bliver sognepræst i Præstø, at greven understøttede Grundtvigs boglige produktion, som just da var stor og af ganske afgørende betydning for hans hele litterære virksomhed. Uden den aldeles nødvendige hjælp, havde det unægtelig set sort ud.

De første vidnesbyrd om forbindelsen mellem Udby-kapellanen og amtmanden og lensgreven, to på mange måder vidt forskellige mænd, er tjenstlige skrivelser og private breve. De viser os, at Grundtvig havde et varmt hjerte for de fattige og svage, og han drager en næsten overdreven omsorg for de af samfundet udstødte, og alle hans bestræbelser i retning af at yde hjælp, vandt Danneskiolds bifald. Gang på gang ser vi, at amtmanden havde en endog ganske særlig social forståelse, der langt fra var almindelig i de tider. Greven var en i ordets bedste forstand fornem adelsmand, og hans virke har sat sig spor, som kan ses den dag i dag. Derfor bør man mindes ham, og det kunne ske på den naturlige vis, at man nu hentede Grundtvigs store mindeskrift ud fra arkivet og offentliggjorde det. Sent bedre end aldrig. Her er jo tale om en virkelig foregangsmand, der vidste, at adel forpligter. For blot at nævne et par ting. Det var ham, der for en stor del af egne midler startede det første amtssygehus i Næstved, det var ham, der i 1808 resolut reddede Gåsetårnet, da man ville nedbryde og tilintetgøre dette imponerende middelaldermindesmærke. Fra 1810 til 1814 lod han Susåen uddybe fra Bavelse sø til Næstved og derved gjordes det store

vandløb velegnet for transport af brænde fra de store Næsbyholmskove til hovedstaden. Uden grev Danneskiolds store personlige tilskud ville dette millionforetagende have været utænkeligt. Som godsadministrator i landboreformernes tid, viste han sig som en virkelig bondeven, der hurtigt befriede sine bønder fra hoveriets byrde, og han fremmede den specielle udskiftning mand og mand imellem. Den var den frisindede og fremsynte godsejers store ønske, at se alt jordegodset overgå til arvefæste, og for at gøre det klart for bønderne, hvilke fordele den fri besiddelse af jorden ville være for dem, lod han i 1799 »indelukket« i Lysholm i Hasle sogn udstykke i 23 parceller, hver på 8–12 tdr. land, og bortfæste ved offentlig auktion. Men tanken slog ikke an. Bønderne kunne endnu ikke vurdere dette store gode. Meget andet var at tilføje om denne mand. Lad det være nok, at han var den drivende kraft, da det i foråret 1814 gjaldt om at skaffe det udhungrede Norge korn. Et særkende ved ham var hans iver for at fremme al humanitet, og hans evne til at tale med og forstå den jævne mand.

Om hvorledes kontakten Grundtvig-Gisselfeld kom i stand, fortælles her indgående.

Slottets porte stod åbne for mange kunstnere og videnskabsmænd, og der trivedes et rigt åndeligt liv, og vi kan følge alt i glæde og sorg. Det er et såre smukt billede vi får af Grundtvig og af greveparret på det mindere sted, og man må være bibliotekar Jens A. Nielsen tak skyldig, fordi han ved sine dybtgående arkivstudier, har kunnet give os dette arbejde, som tjener sin udgiver bogtrykker Jean Petersen til stor faglig ære.

Johannes Lehmann

Bibliografi og Ikonografi 1864. Udgivet af Det kongelige Bibliotek, København, og Det Slesvig-Holstenske Landsbibliotek, Kiel. (Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1970). 361 s. + 47 tvlr.

Denne dansk-tyske coproduktion i anledning af 100-året for krigen 1864 har været otte år undervejs. Indsamlingsarbejdet blev begyndt 1962, og redaktionen blev afsluttet 1965 – idet dog en del publikationer fra 1966 senere er medtaget. Fra dansk side har ledelsen været lagt i hænderne på – for bibliografiens vedkommende – afdelingsleder Mogens Haugsted og førstebibliotekar Nils-Henning Jepsen, Det kgl. Bibliotek, for ikonografien konservator Jesper Engelstoft og førstebibliotekar Bjørn Ochsner, ligeledes KB, fra tysk side henholdsvis professor Olaf Klose og biblioteksreferent Heinz Rautenberg. Endvidere har historikere og biblioteksfolk fungeret som rådgivere. I to fortræffelige indledninger skildrer professorerne Troels Fink og Alexander Scharff de politiske og folkelige forudsætninger for begivenhederne i 1864.

Bibliografien rummer i over 3.400 titler »med tilnærmelsesvis fuldstændighed« alle trykte værker m. v., som behandler tiden 13. november 1863 (Novemberforfatningens vedtagelse) til 16. november 1864 (udvekslingen af fredstraktatens ratifikationer), dog kun for såvidt de er udsendt i Danmark, Tyskland og Østrig. Fra andre europæiske lande er stof medtaget i det omfang, det findes på Statsbiblioteket i Århus samt KB og SHL. Håndskrifter er udeladt og desuden skønlitteratur (hvad der egentlig ville have været morsomt at have med), prædikener og avisartikler. Af de to sidste grupper er en del siden kommet i bogform og er så naturligvis regi-

streret. Det bør fremhæves, at man fra tysk side har medtaget disputatser (dissertationer), også udtrykte.

Værkets virkelige nyindvinding er vel den, at der til bibliografien er føjet en ikonografi. Den fortegner samtlige billeder uanset grafisk teknik (kobberstik, radering, træsnit, fotografi, fotogravure såvel som maleri). Datidige billeder er blevet systematisk eftersporet i Danmark, Slesvig-Holsten, Hamborg og Wien. Senere »historiemalerier« er holdt udenfor, selv om grænsen er flydende.

Bibliografien er forsynet med et alfabetisk forfatter- og titelregister, ikonografien med et tilsvarende over billedserier, billedtitler, forfattere, forlæggere, kunstnere, personer, steder, stikord, trykkere samt tidsskrifter og værker, fra hvilke billeder er medtaget.

En diskussion om dette pragtværk – for et pragtværk er det – vil nok være halsløs gerning med så mange eksperter som implicerede. Man kunne måske spørge, om sagen er så megen kraft værd. Interessen er nok begrænset, så meget mere som vel størsteparten af titlerne i forvejen ikke var utilgængelige, omend nok spredte. Som et eksempel på en emnebibliografi, der bør få efterfølgere, er bogen imidlertid fornem. Ikke mindst giver de 47 sider billedtavler et udmærket indtryk af ikonografiens mangfoldighed.

Finn H. Lauridsen

Peter Schou: Skivekredsens politiske historie til 1920. (Skive Folkeblads Bogtrykkeri, 1971). 143 s.

Skive Folkeblads tidligere forretningsfører Peter Schou har i sit otium med energi optaget et historisk-politisk forfatterskab. En ny frugt heraf er en bog om Sallings politiske historie.

Denne har altid været betragtet som særpræget, fordi Salling i forrige århundrede stemte moderat, hvad der passede godt med egnens gårdmandspræg, men i det 20. århundrede gradvis gik over til Det radikale Venstre. Overgangen begyndte med folketingsmand Carl Hansen (1902–09), videreførtes af Hans Nielsen (1909–20) og fuldførtes af Bertel Dahlgaard, der repræsenterede kredsen 1920–60.

Forfatteren følger valgkampene i kredsen valg efter valg og gør derefter rede for de synspunkter, som kredsens folketingsmænd fremførte i folketinget. Ind i fremstillingen drages Skive Folkeblads holdning, idet den var særlig betydningsfuld. Carl Hansen overtog nemlig ledelsen af bladet, da han gik ud af folketinget.

Carl Hansen er i det hele bogens hovedperson og med god grund, da han var manden bag overgangen til radikalismen. Forfatteren slår dog fast – og e. m. m. overbevisende –, at der ikke var tale om en planlagt kurs. Man ville helst bevare løsgængerstatus; men indførelsen af forholdstalsvalg nødte kredsen til at vælge parti. Som forholdene havde artet sig, blev det altså Det radikale Venstre.

Det er vel ikke alle spørgsmål, bogen besvarer; men den har sin værdi ved at klarlægge de særstandpunkter, der førte til den løsgængertilstand, som gjorde tilslutningen til Det radikale Venstre mulig. Denne virker efter Peter Schous bog ikke så forunderlig. Rigtig nok rejser den så spørgsmålet om, hvorfor det efter forholdstalsvalgmådens indførelse i 1920 i så mange år lykkedes at fastholde et radikalt stemmetal, der var relativt større end det øvrige lands. Traditionen og Bertel Dahlgaards for kredsen velgørende person har nok her været afgørende.

Forfatteren oplyser en passant, at

hans kildemateriale er Rigsdagstidende, Skive Folkeblad, lokale forhandlingsprotokoller, og hvad han selv kan huske. Det er sikkert et udmærket kildegrundlag; men det må meget beklages, at bogen er uden noteapparat, så at man ikke overalt kan se, hvad forfatteren bygger på. Dette hindrer imidlertid ikke, at bogen er værdifuld for den historiske forskning ved sit forsøg på at klarlægge de kræfter, som har rørt sig i det politiske led, der går forud for Christiansborg-stadiet. Man kunne ønske sig flere sådanne mikroanalyser.

Tage Kaarsted

Peter Riismøller: Sultegrænsen. (Nyt Nordisk, 1971). 139 s.

»Det er magtpåliggende at få registreret sejren over hungeren, mens erindringen derom endnu ikke er helt sløret af vor tids billigste og populæreste narkotikum: myten om de gode, gamle dage.«

Således skriver Peter Riismøller i en efterskrift til sin bog, og det er jo en udmærket programerklæring. »Sultegrænsen« handler da også om mad på en ny måde, ikke som delikatess, men som livsfornødenhed.

Der er tale om et stykke kulturhistorie, og forfatteren har, siger han, hentet en stor del af sit stof fra eget erfaringsfelt, nemlig fra en opvækst akkurat på den rigtige side af sultegrænsen, men med lejlighed til mange observationer hinsides denne grænse. Bogen får dermed et stærkt personligt præg, og det kan være rime ligt nok, at forfatteren ikke i den række essays, der er tale om, arbejder med noget noteapparat. Det er ikke mange historikere, der kan have et så personligt forhold til sit stof som Riismøller, og her smitter det

også af på formen. Han bander dygtigt en sjælden gang, om ikke hvis fortiden går ham imod, så dog hvis den ikke lader sig aflukke fornødne oplysninger. Noget karakteristisk for denne fremstilling er også forfatterens vilje til at følge den historiske udvikling op til nutiden. Det giver perspektiv. I et afsnit om selvforkaldte naturkatastrofer og jordplyndring langer han ud efter den nu så moderne halmafbrænding, der finder sted af kortsigtede økonomiske grunde, og som kan betyde muldens undergang. Det tilkommer eksperter at tage stilling til sådant i sit bredeste perspektiv, men en gang imellem melder den fornemmelse sig, at Riismøller selv nærmer sig betænkeligt den romantiske opfattelse af fortiden, f. eks. når han vrisser ad nye driftsformer i landbruget.

Bogen er rigt illustreret, bl. a. med forfatterens egne fotografier, taget gennem de sidste 35 år, og de viser bedre end andet himmerlændingens store indsigt i forholdet mellem nordjysk natur og kultur.

Indholdsmæssigt er bogen uhyre fængslende. Som nævnt består den af en række essays uden egentlig sammenhæng, blot med det til fælles, at de handler om kampen mod sulten.

I et afsnit om fattigkost fortælles der om grød, alternativet til brød, og den mest økonomiske anvendelse af det dyrebare korn. Men der er forskel på grød, og f. eks. rugmelsgrøden var ikke morsom. Det blev sagt, at den kunne klaskes op på væggen og afgnaves uden brug af redskaber. Ligeledes om den berygtede Rumford-suppe, overtaget fra det engelske fattigvæsens spisereglement. I opskriften var der angivet et kvart pund kød til seks portioner, men med islæt af ærter, brød og byggryn var det dog en suppe med nogen næ-

ring. Den lignede på mange måder den såkaldte Kjærbølsuppe, som man diverterede de tyske flygtninge med i 1945; den virkede ikke indbydende på tilskueren.

Videre beskriver Riismøller vårhungeren, som børnene tilfredsstillede med en grøn rugvisk, og han fortæller, at den skyldtes mangel på C-vitamin, der medførte forårstræthed. Ligeledes om engelsk syge og andre mangelsygdomme, som først en senere tids ernæringslære skabte våben imod.

Det var i begyndelsen af dette århundrede, at forholdene bedredes på dette område. Til eksempel fortæller Riismøller om vinteren 1900, da jernbanen gennem Rold skov føg til med sne fra januar til påske, og jordløse fra tre sogne strømede til Skørping for at få lejlighed til at tjene nogle få kroner ved snekastning. Nogle var for forsultne og forslidte til at klare arbejdet og faldt fra, i enkelte tilfælde først efter at have drukket elendigheden i den velsignede og forbandede brændevin. Men tyve år senere, fortæller Riismøller, blev der bygget underføringer under samme bane, og da meldes der ikke om frafald. Landarbejderne var sluppet inden for sultegrænsen.

En vigtig del af baggrunden for den almindelige forbedring i ernæringsforhold og leveforhold var landboreformernes resultater for produktionsvilkårene. Hertil kom vaccinen og hygiejnens fremskridt, og i det hele betød det, at den fattige befolkning kunne begynde at overleve. For første gang i flere hundrede år begyndte byerne at vokse. De problemer, der opstod i forbindelse med byernes hurtige tilvækst, beskæftiger Riismøller sig ikke med; det er ikke hans område, men om andre af disse »overlevende«, udvandrere og bør-

ster og herregårdsarbejdere, fortælles der.

Og ind imellem om mere eller mindre anonyme medborgere fra de nødlidendes klasse, karakteriseret ved tilnavne, f. eks. Bovse-Drejes og Jens Røv, begge naturligvis uden bund i bukserne. Men Tus-Hans får det sidste ord. Han hængte sig i gedens tøj, men det blev opdaget i tide, og han reddede livet. Men hvilket liv. Da præsten foreholdt Tus-Hans, at han nær havde begået en dødsynd, svarede han: »Ja, det kan præsten sagtens sige, der har, men jeg har ikke krumme, jeg har ikke skorpe«.

Ib Gejl

Mads Sig Steffensen: Mit liv og virke. Fra Husmandssted til Christiansborg. (Christensens Forlag, Struer, 1970). 130 s.

Mads Sig Steffensen – husmand fra Naur ved Holstebro – var kendt i offentligheden som formand for Retsforbundet i otte år i 1940'erne og 50'erne. Han døde pludselig i april 1969, en lille måned før sin 70 års fødselsdag. I indledningen til hans efterladte erindringer skriver direktør Knud Tholstrup, at man kan lære meget af dem, fordi de giver en indgående forklaring på en løsning af en lang række samfundsmæssige problemer, og at de kan være nyttige for dem, der vil studere den historiske udvikling i landbrug og andelsforeninger. Det er vel så som så. Meget nyt bringes ikke. Samfundsproblemerne indskrænker sig i hovedsagen til præsentationer af Retsforbundets ideer – endog ind imellem belagt med tal. Og detaljerne fra husmandsorganisationerne har nok kun interesse som bidrag til en helhed, hvoraf de endnu kun er et lille led. I småglimt aner man, at

Mads Sig Steffensen holder noget tilbage, hvad der selvfølgelig for historiens skyld er ærgerligt, men ellers kun et yderligere træk til billedet af en jævn og retlinet mand. Det er således karakteristisk, at hans partis indre forhold og dets koryfæer praktisk talt kun nævnes, og selv om der er et par sider om regeringsdannelsen i 1957, går han heller ikke her i dybden. Selv om Mads Sig Steffensen nåede at komme i både Lands- og Folketing (1951–53 i denne rækkefølge), kom hans politiske hovedindsats til at ligge i de talrige kommissioner og råd, af hvilke han blev medlem. Svært må det have været mange gange, når særstandpunkter skulle tages, og mindretalsbetænkninger udformes – for partiets ideer egnede sig kun sjældent til kompromiser – svært selv om Steffensen hævder, at en retsstatsmand aldrig må tabe modet eller anse et arbejde for at have været forgæves.

Det mest værdifulde i erindringerne forekommer at være nogle smukke skildringer af barndommen ved Nissum Fjord og af ungdommen, hvoraf en del blev tilbragt som karl på Nørre Vosborg. I Naur var Steffensen i 20'erne og 30'erne hønseripioner på landsplan, og han beretter levende om, hvad disse nymodens eksperimenter kostede. God er også en glad-interesseret fortælling om en rejse til børn og familie i USA og Canada i begyndelsen af 1960'erne. Det sidste sted så Steffensen nogle af sit partis ideer sat i værk. Det glædede ham og gav ham mod til ikke at opgive kampen.

Finn H. Lauridsen

Viggo Kampmann: Mit forhenværende liv – i glimt. (Fremad, 1971). 112 s.

I forordet oplyser den forhenværende statminister, at disse erindringer er uddrag af et større erindringsværk. Det, der her gives, er da også kun lidt; men der er en udmærket om end noget kort skildring af miljøet i et officershjem i Fredericia under 1. verdenskrig. Efter dette gives nogle glimt af den kreds, Kampmann færdedes i som ung, af hans ægteskabelige forhold samt af hans sygdomsanfald i statsministertiden. Egentlig politisk stof er der ikke; dette kommer forhåbentlig i den større fremstilling.

Vagn Dybdahl

Ellen Hørup: Undertrykkere og undertrykte. (Rhodos, 1971). 153 s.

Som Ellen Hørup tænkte og talte, sådan skrev hun, skarpt og varmt, og med en pen, der var en direkte påfaldende arv fra faderen Viggo Hørup. Som han, hørte hun til sin sidste stund livet til, var trods sine 81 år næsten ungpigeagtig optaget af alt omkring vågne og vagtsomme ånd, der bevarede hendes ungdommelighed, i det indre, som i det ydre. Semper ardens, altid brændende for store sociale opgaver, hun ville have løst, eller for nye tanker, der skulle værnes. Hendes fysiske lethed var forbavsende, hendes udholdenhed ikke mindre. Hun takkede vegetarianismen derfor.

Fra sin af hende beundrede far havde hun fra ret ung taget hans kampmod og hans politik som et øje. Gennem ham havde hun fået sin gode placering i »Politiken«s inderkreds, og på den store arena ville hun som journalist gå uforsagt i ledning mod de stærke, for de svage. Med brændende ildhu blev hun i stigende grad som tiden gik hans levendegjorte tanke.

Ellen Hørup gik sine egne veje. De var betingede af hendes frihedstrang og følsomme samvittighed. Hun var sig selv, brød sig kun lidet om, hvad andre mente, når de ængstedes ved den blanding af noget højest kvindeligt og noget ungdommeligt udfordrende. Hun stolede på sig selv, hun ville noget. At være Viggo Hørups datter var en forpligtelse. De stigende forventninger til hende, indfriele hun i fuldeste mål.

Medens hendes far kun een gang havde været i udlandet, da han som ung af en fejltagelse strandede med en sejlbad på Skånes kyst, fór hun selv viden om i verden, tog årevis ophold i det fremmede. Den hjemlige rigsdagspolitik interesserede hende ikke, med talent for mange sprog og rig humanistisk viden, blev hun en kulturel, politisk og social verdensreporter i stor stil. Det var de levende skæbner hun tog sig af. Hendes hjertes medfølelse gjorde hende til den danske presses ypperste kvindelige journalist. Her var hun i bedste øjeblikke sin geniale faders datter og efterfølger. Paragrafferne for den menneskelige tilværelse betød ikke meget. Selv sagde hun, at aldrig havde hun skrevet om andre end dem, der ikke havde nogen ret. Menneskene stod først. Derfor følte hun sig på linie med borgmester Carl Lindhagen i Stockholm. Hun beundrede ham, hans politik forstod hun. Begge havde de hjerter i brand.

Altid var hun på vagt, stedse ville hun med i kampen for retfærdighed, og hendes journalistik viser os hende stadig på jagt efter idealet, hvor det så var at finde i den store verden. Hendes tre læremestre var Albert Schweitzer, der hævdede de undertrykte farvede folk, englænderen A. S. Neill, der løftede de fortrykte børn ved at give dem kærlighed, og endelig Mahatma

Gandhi, der befriede Indiens millioner ved at give dem fred. – Som politisk journalist havde hun arvet sin faders tankeklarhed og enestående sprogsans. Hun havde hans billedskabende evne og smidighed. Hun kendte kulissespejlet bag den internationale politik så godt som nogen trænet diplomat, og som Viggo Hørup kunne hun se ind i fremtiden. Når hun skrev om den store politik, begrundede hun sit standpunkt. Så hun, at hendes bedømmelse var rigtig, blev det for hende en bekræftelse af de kommende begivenheder.

Bogens fem kapitler rummer 25 artikler, der i et tværsnit viser, hvad det var, der lå Ellen Hørup på sinde. Hun ville fred og retfærd i verden, men hun var klar over, at man ikke nåede dette mål uden en radikal og dybtgående revolution, ikke mindst af den menneskelige indstilling. Hvor hun så sig om, mødte hun kraftige spirer til krig. De næredes overalt af misforholdet mellem jordens ydeevne og befolkningens vækst. Så længe der er »en himmelråbende ulighed både i materiel og intellektuel henseende«, skriver hun, »vil der være ufred«. Verdens ulykke ligger i sult, undertrykkelse og uret, og den tilintetgørende katastrofe nærmer sig hastigt dag for dag. Vil man forsøge at redde, hvad reddes kan i den elvte time, må man støtte de svage befolkninger i stedet for kolonistaterne og de feudale mere eller mindre fascistiske regeringer. Det er umuligt at nå uden gennemført demokrati.

Gennem år levede Ellen Hørup i Italien, og ved rejser rundt om i alle egne, hvor turisten sjældent kommer, lærte hun landet og folket at kende som få. Hvad hun skrev derfra, er rystende, men sandt. Var hun blandt arbejdere og bønder, så hun, at de »levede i den yderste elendighed, er

ikke alene fattige«. Gennem generationer har de været så fuldstændig afskåret fra forbindelse med omverdenen, at deres privatliv, deres tanker og følelser følger ganske de samme baner som i en fjern fortid. De fleste er analfabeter, og selv de, der som børn har gået i skole, glemmer hurtigt, hvad de har lært, fordi de aldrig får brug for det. De har aldrig læst en avis eller haft en bog i hånden, aldrig skrevet et brev eller selv læst et, hvis de har fået et. – Men den dag er nær, da de ikke vil mere. De er ved at bryde op fra deres hytter og huler og er begyndt at rydde jorden og pløje den og tilså den. Kvinderne er i spidsen, her som på så mange felter. Det italienske jordspørgsmål optog Ellen Hørup meget. Det var hende en stor glæde at se, at de skiftende regeringer, som alle gav gyldne løfter, lidt efter lidt blev tvunget til at tage fat på jordreformen. Kun den kan dæmme op for den voksende arbejdsløshed, fordi fabrikerne lukker, kun adgang til jorden, der er ubenyttet nu, kan standse prisstigningerne, der sætter hele landet i uro. For Ellen Hørup skyldes miseren de svage regeringer og paven, den katolske kirkes øverste. De handler ikke, fordi de ikke vil gå »imod deres forbundsfæller, godsejerne og fabrikanterne«. Katolikkerne i parlamentet har »en sand rædsel for at krænke ejendomsretten«, og de »savner mod til at slå ned på luksusen, sløvheden eller den forbryderiske dumhed hos dem, der forbeholder sig jorden til jagt, der hvor arme uden arbejde og maver uden mad har en hellig ret til at arbejde og spise«.

Med samme kritiske blik som hun ser på Italien, analyserer hun Amerika og Østen. Billedet er trist. Magtpolitiken sidder i højsædet i USA. To verdenskrige har intet som helst for-

andret. Det er den samme menneske-type, der sidder ved magten, det er det samme spil, der planlægges. Med den samme indsats af millioner af menneskeliv om den samme gevinst – magt.

Om forholdene i Østen siger Ellen Hørup mange kloge ord, og det er til Østen med Indien som centrum hun sætter sit håb, det er her fred ikke har mistet sin betydning. At hun også kommer ind på jødespørgsmålet og Palæstina, siger næsten sig selv. Også her er hun lønnende at følge. At Palæstina endnu ikke er blevet det hjem, hvor de fredløse har fundet fred, må erkendes. Det er heller ikke blevet det jødedommens hjerte, det centrum, hvor hele verdens jøder ved, at deres religion, deres skikke og deres historie dyrkes og æres. Den eneste løsning på Palæstinaproblemet må foregå ved zionismens medvirken. Den er uomgængelig nødvendig. Et genopbygget jødisk Palæstina ville tilfredsstille på en gang drømmenes og virkelighedens krav. Det bør, trods alt, ligge indenfor mulighedens grænse.

De sidste kapitler er om børnene, der for Ellen Hørup er fremtiden. At hun til det yderste er radikal i sin indstilling er kun, hvad man måtte vente. Mange vil være uenige med hende, men ingen vil benægte, at hendes hjerte banker i hver linie. Kort sagt, hvad hun vil, for at hjælpe den opvoksende slægt, er en udrensning i skolen. Hun vil af med alle dem, der holder på kasernes skolen, gengældelsessystemet og disciplinen. Som det stod for hende, sad skolernes lærere ikke i deres embeder for børnenes, de unges skyld, men for at opretholde et system, »der sikrer overklassen magten, og som er betingelsen for fremtidige nazistiske overfald. Ud med vor egen nazisme«.

En lille bog, der sætter mange tan-

ker i bevægelse, og ægger til diskussion om tidens største problemer.

Johannes Lehmann

Anders Bjørnvad: De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til nedstyrkede britiske og amerikanske flyvere. (Odense University Press, 1970). 205 s.

Den luftkrig, der udspillede over Danmark under 2. verdenskrig er ikke tidligere udforsket. Anders Bjørnvad konstaterer på grundlag af indgående arkivstudier, at mindst 1600 allierede flyvere blev skudt ned over dansk landområde i besættelsesårene på vej til eller fra bombemål i Tyskland. De 1200 omkom. Det er om de ca. 400 overlevende, bogen koncentrerer sig, og blandt disse især om de ca. 100 flyvere, som det takket være en blanding af spontan hjælpsomhed fra befolkningen og organiseret indsats af modstandsbevægelsen lykkedes at bjerpe sig ud af landet til det neutrale Sverige. Forfatteren når til det resultat, at muligheden herfor praktisk taget ikke eksisterede før 29. august 1943 – det lykkedes kun for en enkelt – men i hovedsagen blev skabt ved etableringen af de illegale ruter over Øresund under jødeforfølgelsen i oktober 1943 og deres forlængelse bagud i landet med organiserede flugtruter.

Sin levende fortælleevne og sans for at skabe atmosfære gennem små, realistiske detaljer har Anders Bjørnvad bevaret fra sin første bog, »Natten, der varede otte dage«, som i et næsten genialt snit fastholdt våbenedkastningerne natten til den 21. februar 1945 og gjorde dem til repræsentant for hele denne virksomhed. Denne gang gnaver stoffets monotone skridtgang

gennem stadig gentagne, parallelle forløb dog så hårdt på læserens oplagthed, at en væsentlig nedkortning havde været en forbedring.

Henning Poulsen

Christian Tortzen: Gilleleje oktober 1943 – under jødernes flugt for nazismen. (Fremad 1970). 265 s.

En tragisk begivenhed er udgangspunktet for Chr. Tortzens lokalstudie. Natten mellem den 6. og 7. oktober 1943 blev omkring 100 flygtende jøder taget under en tysk razzia i Gilleleje, de fleste i skjul på kirkeloftet, hvor de ventede på overfart til Sverige. Det var det eneste omfattende uheld, der ramte den som helhed heldigt gennemførte flygtningetransport over sundet. Tortzen uddyber baggrunden gennem en samlet belysning af flygtningeruten fra det nordsjællandske fiskerleje til Höganäs ved Kullen.

Mens denne fremstilling i hovedsagen kun føjer detaljer til lokal- og modstandslitteraturen, må bogens 2. del tiltrække sig en bredere historisk interesse. Her er nemlig samlet det komplette kildemateriale spændende fra Gribskovbanens passagerregnskaber, hvor flygtningestrømmen viser et markant udslag, over sognepræstens patetiske indførsel i kirkebogen til eftertidens mangfoldige og rigt facetterede opfattelser, repræsenteret i foredrag og artikler samt endelig gennem Tortzens egen og hans elevs systematiske indsamling af beretninger. Det er første gang et sådant historisk beretningsmateriale om besættelsesårene er offentliggjort, og det er især interessant, fordi det illustrerer, hvordan det enkelte øjenvidnes skildring kun er en subjektiv opfattelse af en helhed, hvori det sete blandes med

og præges af det usete, som skal fortolke og forklare det samlede forløb. Når et skib er afgået med halv last, og man har set en ukendt mand holde nogle jøder tilbage (som senere bliver taget af gestapo), så bliver denne mand med ubønhørlig logik til en tysk stikker, selv om det i virkeligheden var turens organisator, der drog omsorg for, at de rette kom om bord. På den anden side træder beretningernes mangfoldighed af subjektive billeder frem som det egnede kilde-materiale, frem for de mere ambitiøse forsøg på »objektiv« historisk fremstilling, som også findes i materialet. Der er mange små tankevækkende godbidder at hente til undervisningen i kildekritik.

Henning Poulsen

Jan Hjernø: Fremmedarbejdere; en etnologisk undersøgelse af arbejdskrafteksportens virkninger i Tyrkiet. (Nationalmuseet, 1971). 76 s.

Karakteristisk for meget af det arbejde, der er udført i forbindelse med de foregående års pludselige og forholdsvis stærke tilgang af fremmedarbejdere, har det været, at det har bygget på mangelfuldt kendskab til de fremmedes sociale og kulturelle baggrund. Derfor må man hilse nærværende lille bog velkommen. Den er udarbejdet af Jan Hjernø, der selv har været fremmedarbejder i New Zealand, for Etnografisk Samling. Hjernø har valgt kurderrlandsbyen Kusca som undersøgelsesområde. Denne landsby er velegnet, for det første fordi Tyrkiet har været den største leverandør af arbejdskraft til Danmark, for det andet fordi en meget stor del af landsbyens mandlige befolkning arbejder i Danmark.

Bogens indhold er bygget op over

en beskrivelse af Kuscas sociale og økonomiske forhold, og der tegnes et billede af et ret tilbagestående landbrugssamfund, stærkt konservativt i kulturel og religiøs henseende. Endvidere er arbejdskrafteksporten beskrevet i et nationalt, tyrkisk perspektiv, belyst ved bl. a. officielt statistisk materiale.

Det mest vidtrækkende og interessante ved bogen er dog Hjarnø's forslag til praktiske foranstaltninger i fremmedarbejderpolitikken. Han har et åbent blik for de ulemper, det kan have for et udviklingsland, når der sker stor eksport af arbejdskraft, og hans synspunkter fortjener at blive gengivet. Hjarnø mener, at rekrutteringen af fremmed arbejdskraft bør ske fra udvalgte lokalområder. Udvandrerlandet skal derefter drage omsorg for, at udvandrerne inden afreisen tegner sig som medlem i et investeringsprojekt på andelsbasis, som skal finansieres gennem arbejdsindkomsten i det fremmede. Deres ophold i Danmark må ikke overstige 2 års varighed, og Danmark skal forpligte sig til at yde ekspertbistand til projektet samt til at gennemføre relevant fritidsundervisning af arbejderne. Med dette program kan der iværksættes en udviklingshjælp med perspektiv, og fremmedarbejderen ikke blot kan, men skal vende tilbage til et meningsfyldt arbejde i hjemlandet. Endvidere løses fremmedarbejdernes fritidsproblemer, og der skulle være banet vej for en mere værdig tilværelse i stedet for det proletarliv, der siden steder har været de fremmedes lod.

Ib Gejl

Jacob Kronika: Den sidste slesviger og Ulsnæsmordene. (Forlaget Skandia, Flensborg, 1971). 156 s.

Jacob Kronika, tidligere redaktør for

Flensborg Avis, kendt bl. a. for sine bøger med dagbogsoptegnelser fra 30'ernes og de første krigsårs Berlin, har i det her foreliggende værk tegnet et portræt af den særprægede nordslesvigske præst Nic. C. Nielsen (1848–1932).

Kronikas interesse for »Den sidste Slesviger«, som Nic. C. Nielsen kaldte sig selv, er ikke af ny dato. I Flensborg, hvor Nic. C. Nielsen tilbragte sit otium, boede forfatteren som ung mand dør om dør med ham og lærte ham personligt at kende. Siden har Kronika gennem mange år samlet materiale til belysning af »Den sidste Slesviger«s levned, holdt flere foredrag om ham og endelig nu ladet sin optagethed munde ud i den foreliggende bog. Ud over sine personlige indtryk og samtaler med andre, der har kendt Nic. C. Nielsen, har Kronika kunnet bygge på dennes egne skrifter og efterladte dagbogsoptegnelser.

Nic. C. Nielsen var født i Løgumkloster i en familie af »dannede helstatsfolk, med stærke tysk-sprogede kulturtendenser, dog ikke på nogen som helst måde »anti-danske«. Han gik i den tvesprogede danske realskole i Flensborg. Efter familiens ønske måtte han opgive en plan om at udnytte sit sceniske talent til en teateruddannelse i København for i stedet at læse til præst. Med tysk studentereksamen fra Plön studerede han da teologi ved universiteterne i Leipzig, Berlin og Kiel. Bag sig havde han yderligere, da han i 1872 begyndte sin lange præstegering i en række fortrinsvis nordslesvigske sogne, to begivenheder, der satte dybe skel i hans personlige og religiøse udvikling: en dybt tragisk kærlighedsoplevelse og indtrykkene fra den fransk-tyske krig, som han deltog i som frivillig sanitetssoldat.

Kirkeligt var Nic. C. Nielsen orienteret mod pietisme og indre mission. Med sin forkyndelse gjorde han et stærkt indtryk på folk. »Han tænder, fordi han selv brænder,« sagde man. Som sjælesørger havde han en sjælden evne til at påvirke og støtte betrængte mennesker.

Et godt eksempel herpå er hans omvendelse af gerningsmanden til de i titlen omtalte Ulsnæs-mord. Det drejer sig om et fire-dobbelt drab, begået i 1922 af en kun 18-årig tjenestekarl i en lille landsby ved Slien. Morderens forhærdede holdning under retsforhandlingerne føltes af den pensionerede Nic. C. Nielsen som en personlig udfordring. Det lykkedes ham at skaffe sig adgang til den unge mand i tugthuset i Rendsborg og bringe ham til anger og tro.

Intens religiøsitet optog således en næsten altdominerende plads i Nic. C. Nielsens bevidsthed. Hans identifikation med Vorherres rige var så stærk, at det giver ringe mening, hævder Kronika, at forsøge at placere ham nationalt. I det store og hele nægtede han at tage stilling mellem dansk og tysk og bekendte sig i stedet for til sin hjemstavn, hvad han i sit »Credo« bevidst understregede ved at kalde sig »Den sidste Slesviger«, en karakteristisk, Kronika stort set synes at kunne tilslutte sig.

På dette punkt opponerer Kronika mod det levnedsbillede, Jens Holdt har tegnet af Nic. C. Nielsen (Sønderjyske Årbøger 1958, s. 1 ff.). Sammenfattende har Jens Holdt udtrykt sit standpunkt sådan: »Men han kan alligevel ikke løbe fra, at han netop som slesviger i forbindelse med sin pietistiske og øvrighedstro holdning var og forblev tysk indstillet, selv om folk undertiden i betragtning af hans imødekommenhed over for danske ønsker kunne mene, at han i grunden

var dansk, som det af og til blev sagt.« (Ibid. s. 24).

Nærværende anmelder skal ikke her dømme de to synspunkter imellem. En stillingtagen vil overvejende være bestemt af, hvilke kriterier der anlægges. På den ene side er det, som Kronika påpeger, bemærkelsesværdigt, at Nic. C. Nielsen på trods af sin tyske uddannelse på en del for ham selv væsentlige punkter i tilværelsen foretrak dansk sprog og dansk skik for tysk. På den anden side kan det ikke nægtes, og Kronika forsøger det naturligvis heller ikke, at »Den sidste Slesviger« i flere nationalpolitisk betydningsfulde situationer identificerede sig, om ikke direkte med det tyske folk, så dog i hvert fald med det tyske kejserrige.

Misvisende er måske til en vis grad betegnelsen »Den sidste Slesviger«. Som slesvigere har man vel navnlig betegnet de dele af landsdelens befolkning, som i de år, hvor den nationale bekendelse fik greb i flere og flere befolkningslag, i det store og hele endnu ikke havde fået nogen egentlig identifikation med suveræne magter, det være sig dennesidige eller hinsidige. Med andre ord, de dele af den slesvigske befolkning, som endnu ikke havde gennemgået nogen egentlig politisk socialiseringsproces og derfor hverken var blevet mobiliseret til fordel for dansk eller tysk. Men den påvirkning, som ikke eller kun i ringe grad havde nået disse slesvigere, havde Nic. C. Nielsen i fuldt omfang været udsat for og måske på grund af sin intense religiøsitet til en vis grad modstået.

Bogen er som de fleste, der er kommet fra Kronikas pen, stærkt subjektiv. Den er skrevet i en forfatteren karakteristisk, næsten suggestiv stil. Gennem denne engagerende skildring af Nic. C. Nielsen, hans

stilling mellem dansk og tysk og ikke mindst hans psykiske udvikling og virke som præst, føres man ikke blot tæt ind på livet af et fængslende grænselandsmenneske, men får også et umiddelbart indtryk af sider af Kronikas egen personlighed.

J. P. Noack

Bernhard Hansen: At sejle er nødvendigt ... (Forlaget Skandia, Flensborg, 1971). 194 s.

Med den her foreliggende bog har den tidligere leder af det danske skolevæsen i Sydslesvig Bernhard Hansen udgivet sine erindringer om sine mange år i det danske arbejde syd for grænsen. Med valget af den mandende titel har han villet understrege, at det for ham mere kommer an på sagen end på personen, at arbejdet for de danske skoler i Sydslesvig går forud for mennesket Bernhard Hansen. Denne holdning har ikke blot været bestemmende for hans lange virke i Sydslesvig, først som ung lærer fra 1922–1934 og siden efter nogle år i Odense og Sønderborg fra 1941 som rektor for Duborgskolen, samt fra 1946 til 1961 som direktør for hele det danske skolevæsen i Sydslesvig. Den har også i høj grad sat sit præg på hans her foreliggende erindringer.

Mens der i mange memoarer gør sig en tendens gældende til at bibringe læseren overdrevne forestillinger om forfatternes centrale placering og store betydning, går Bernhard Hansen i sin erindringsbog nærmest i den stik modsatte retning. Og det er en skam. For Bernhard Hansen var jo en af nøglepersonerne i det danske arbejde i Sydslesvig i de første betydningsfulde år efter 2. verdenskrig. Han har været involveret i vidtræk-

kende drøftelser og beslutninger, vel ikke kun på det snævert skolepolitiske område, men også for så vidt angår den egentlige grænsepolitik. Om sin deltagelse i betydningsfulde forhandlinger og afgørelser meddeler Bernhard Hansen kun få oplysninger. Som et enkelt eksempel kan der blot peges på, at det af en af de i øvrigt dårligt udførte fotoplancher, der skæmmes bogens ellers så gedigne og smukke udstyr, fremgår, at forfatteren deltog i det møde, som statsminister Knud Kristensen og udenrigsminister Gustav Rasmussen i januar 1946 havde med den sydslesvigske danskheds ledere, og det uden at det med så meget som et eneste ord omtales i teksten. For historikere ville bogen have været mere nyttig, om Bernhard Hansen havde lagt flere oplysninger frem om sin deltagelse i begivenheder som denne. Nu bliver det ikke så meget i kraft af sine kontante meddelelser, bogen vil interessere, selv om det skal indrømmes, at der bringes en del nye enkeltheder frem om tiden efter 1945.

Dens værdi ligger først og fremmest i formidlingen af Bernhard Hansens personlige oplevelse af det i forvejen i hovedtrækkene kendte begivenhedsforløb. Uden at lægge fingrene imellem fremsætter han sine vurderinger af begivenheder og mennesker. Den bevidst utilslørede subjektivitet heri er på samme tid bogens styrke og svaghed.

Svagheden ligger i, at personkarakteristikkerne er holdt overvejende i enten sort eller hvidt. Dette rigoristiske ven-fjende-skema gør måske til en vis grad nogle af de portrætterede uret og, hvad mere er, resulterer vel også i, at personer, der ikke umiddelbart passer ind i skemaet, fremstår mindre skarpt eller måske slet ikke er afbildet. Eksempelvis ville det

have været interessant, ved siden af på den ene side de fortrinsvis usympatisk fremstillede slesvig-holstenske CDU-politikere med ministerpræsident C. W. Lübke i spidsen samt officerer fra den engelske besættelsesstyrke og på den anden side de generelt tiltalende ledere for den danske folkedel i Sydslesvig, også at få Bernhard Hansens vurdering af de vigtigste af de danske politikere, han har haft berøring med.

Styrken ved fremstillingens stærke subjektivitet er heroverfor det umiddelbare indtryk, læseren får af Bernhard Hansens personlighed. Netop fordi han hverken har villet eller kunnet stille sine personlige opfattelser i baggrunden, men lader i hvert fald en del af dem fremstå med alle deres skarpe kanter, lykkes det ham at formidle noget af sit engagement i de danske sydslesvigeres sag og give et indblik i drivkraften bag den energi, han har lagt i arbejdet for de danske skoler syd for grænsen.

I sin opbygning er bogen traditionel. Den følger kronologisk Bernhard Hansens virke i Sydslesvig fra hans ankomst i 1922 til hans afsked i 1961. Skildringen af årene frem til 1945 omfatter en ganske betydelig del af bogen. Ud over selve erindringerne rummer den i et tillæg også teksten til en tale, forfatteren holdt ved begravelsen af 15 danske børnehæbørn, der omkom ved bombeangrebet på Flensborg 19. maj 1943, endvidere manuskriptet til den prædiken, pastor H. F. Petersen holdt ved en gudstjeneste i Gottorp Slotskirke i forbindelse med de sydslesvigske læreres fest for Bernhard Hansen ved afskeden i 1961, samt endelig den hilsen, formanden for Skoleforeningen Frederik Mommsen skrev til ham ved samme lejlighed.

Traditionel kan man derimod

næppe kalde bogens sproglige form. Bernhard Hansen bruger en til tider underfundig, til tider også overordentlig kompakt metaforisk stil, der nok kan gøre det nødvendigt for mangen læser, inclusive nærværende anmelder, at gentage læsningen af en del passager, før meningen begynder at udkrystalliseres.

J. P. Noack

Brudstykker. Holger Friis tilegnet. (Historisk Samfund for Vendsyssel, 1971). 130 s.

Det er med god grund, at tandlæge Holger Friis har fået sit store arbejde for Vendsyssels historiske Museum fremhævet ved et festskrift. Få har gjort så stort et arbejde som han for at fjerne den provinsialisme, der alt for længe har præget mange små samlinger uden for hovedstaden. De fleste afhandlinger behandler forhistorien, hvori Holger Friis og hans museum har lagt det største arbejde og kan fremvise de vigtigste resultater, men i dette tidsskrift er der mere grund til at gøre opmærksom på de bidrag, som vedrører historien.

Per Lysdahl har i en veldokumenteret redegørelse udskilt Vendsyssel som en afgrænset kulturprovins i ældre jernalder med strejftog til Himmerland og Ommer syssel og rejser til slut spørgsmålet, om der er en sammenhæng mellem de vekslende gravtyper og sysselinddelingen. Det er et problem, forskningen ofte har beskæftiget sig med uden at kunne fremvise et anerkendt resultat. Syslerne er først bevidnet i Kong Valdemars Jordebog og i samtidige islandske kilder, mens de af Per Lysdahl beskrevne kulturprovinser er 1000 år ældre. Dermed bliver man straks skeptisk, selv om det nok er

muligt, at den inddeling af Jylland, der kendes fra det 13. århundrede, går meget langt tilbage, men den har sikkert i romersk jernalder været anderledes, end den senere kendes, og der må have været meget andet end gravritus, der adskilte syslerne, hvad Per Lysdahl også synes at mene. Man kan vel også med rette rejse det spørgsmål, hvor fremtrædende kulturforskellen er i Jylland. Andet, der ikke har sat sig spor i arkæologien, kan have været mere afgørende. Alt viser at det bliver mere og mere påtrængende at tilvejebringe en modsigelsesfri korrelation mellem arkæologi og historie.

Axel Steensberg behandler betydningen af forleddet i stednavnet Trelleborg og nævner bl. a., at træl måske er et folkenavn, ikke en betegnelse for en social klasse, eller at det kan være navn på en enkelthed i konstruktionen af de huse, der var bygget i den sjællandske vikingeborg. Ingen af de løsninger, han anfører, tilfredsstiller dog ham og andre, og navnets oprindelse er stadig lige gådefuld.

Holger Rasmussen beskæftiger sig med de skinker og andre sager, der særlig er fundet i gårde i Vendsyssel. De er blevet opfattet som »gårdfetischer«, der skulle afværge ulykker fra gårdens beboere og besætning, mens andre har givet en mere jordbundet forklaring og opfattet dem som forglemte fødevarer eller ubrugelige sager, der af en eller anden tilfældig grund ikke var kastet bort. Holger Rasmussen gør opmærksom på, at ingen af disse forklaringer virker overbevisende, og at spørgsmålet må ses i en større sammenhæng. Selv om disse ting tilsyneladende kan føres ind under en forklaring, der dækker dem alle, er det imidlertid muligt, at de skal behand-

les enkeltvis, og at enhver af dem skal forklares ud fra sin egen baggrund.

Alle de her tre fremdragne emner viser tydeligt, at der endnu er meget at gøre, og at den sædvanlige historiske forklaring ikke slår til, men at det er nødvendigt at drage sprogforskning ind i studiet for at nå til fuld forståelse.

Helge Søgaaard

Rudolph Bertouch: Menigmands minde. (Deins Boghandel, Maribo, 1971). 401 s.

Litteraturen om vore gravminder er meget beskeden, når man undtager, hvad der er skrevet om de københavnske kirkegårde, og hvad der behandles i samlingsværket Danmarks Kirker. Desto nyttigere er denne bog, hvis forfatter i samarbejde med Madeleine Fontenay har givet en oversigt over de folkelige gravminder på Låland og Falster. Den er bredt anlagt, idet den ikke alene behandler monumenterne, men også giver et overblik over kristendommens historie til dens komme til Norden og jævnligt bringer sammenligninger med tilsvarende minder andre steder i Danmark og i udlandet, og dens grundighed er utvivlsom. Alene litteraturlisten fylder 15 sider. Det er lykkedes at samle et omfangsrigt materiale, og den, der søger oplysning om, hvorledes de efterlevende mindedes deres døde, vil ikke gå forgæves, selv om manglen af et register gør det vanskeligt at finde oplysninger om detaljer, og bogen ville sikkert have vundet i værdi ved at have koncentreret sig stærkere om det egentlige emne.

Alligevel er der meget, man savner i den. Man har følelsen af, at

forfatteren ikke tilstrækkeligt behersker sit stof og derfor har svært ved at ordne det. Det ville være naturligt at behandle emnet stilhistorisk, så der fremkommer en redegørelse for, hvorledes de folkelige gravmæler i tidens løb er blevet påvirket af de vekslende kunstneriske moder, og det ville være lige så nærliggende at betragte gravminderne som udtryk for de åndelige strømninger, der har afløst hverandre i det danske kirkeliv, men det ser ud, som om forfatteren har haft svært ved at vælge mellem disse to synspunkter og derfor blander dem sammen. Hist og her presses materialets beviskraft alt for meget. Nutidens viden er endnu så ufuldstændig, at flere forklaringer er mulige.

Der kan således være en del at indvende mod bogen, men det må ikke overskygge de værdier, den indeholder. Det er den første grundige oversigt over de almindelige gravmæler i en velafgrænset del af Danmark fra vikingetiden til vore egne dage, og dens oplysninger vil derfor bevare deres værdi, når det gælder gravstenene på de lokale kirkegårde, ligesom de talrige billeder udmærket understøtter teksten. Også listerne over de forskellige typer fortjener at fremhæves, og det store arbejde, der er lagt i bogen, er ikke gjort forgæves.

Helge Sjøgaard

Kai Uldall: Billeder af dansk folkekunst. Folkeudgave. (Thanning og Appel, 1971). 127 s. 198 ill.

Med denne bog har den tidligere leder af Frilandsmuseet ved Kongens Lyngby fortsat sin flittige virksomhed i publikationer fra den folkelige kulturs område. Folkekunsten hører til det, der er yndet hos alle, der gæster

et museum, og der er i årenes løb skrevet så meget, at man skulle tro, at emnet snart er udtømt. Det gælder i hvert fald, hvad billedstoffet angår. Mange af illustrationerne i Kai Uldalls bog genfindes hos Jørgen Olrik i hans afhandling i Dansk Udsyn 1930 om kærestegaver eller i Axel Steensberg: Danske bondemøbler, 1949, og det er ikke i stoffet, man skal søge det nye, men i den klare redegørelse, der indleder billedserien. Den gør opmærksom på, at folkekunsten som forudsætning har et samfund med adskilte sociale klasser, og at forskellen mellem de forskellige egnes folkekunst er betinget af den vekslende velstand og den hurtighed, hvormed impulserne udefra blev optaget og bearbejdet. Det mærkes, at forf. gennem et menneskeliv har været optaget af problemerne.

Ved ordet folkekunst vil de fleste forstå bondens kunst og kunsten hos bonden, når den er fremstillet til brug i hans hjem af andre. Det er særlig dette område, Kai Uldalls bog behandler med nogle få bemærkninger om folkekunsten hos sømanden. Det er her, folkekunsten finder sin største og smukkeste form, og det kan vist tilføjes den mest populære. Det rejser imidlertid spørgsmålet, om ikke byernes arbejdere og håndværkere havde deres folkekunst. Meget lidt er bevaret, men især i svendelavenes sager skimter man lidt af den folkekunst, der fandtes i købstæderne, med et særpræg, der adskiller den fra kunsten hos de højere lag. For arbejderens vedkommende er spørgsmålet vanskeligere at besvare. Der er ikke bevaret noget arbejderhjem fra 1870, der kan give en forestilling om, hvorledes udsmykningen har været, og hvilke retningslinier der er fulgt. Her findes en beklagelig mangel i nutidens viden.

Helge Sjøgaard

Hanne Poulsen: *Jes Jessen. Maleren fra Åbenrå. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1971). 208 s.*

Den sønderjydske maler Jes Jessen har i praksis indtil nu kun haft betydning som Eckersbergs første læremester i årene umiddelbart før 1800. Der har været uklarhed om Jessens produktion, dens omfang og karakter. Dette hænger bl. a. sammen med elevens berømmelse, der medførte, at flere af Jessens malerier er blevet betragtet som Eckersbergs første ungdomsarbejder.

En indkredsning af Jessen er tidligere blevet delvis forsøgt; men først nu fremtræder han klart som type; en repræsentant for en »mellemlasse«, hvis værdi ifølge forfatterinden er mere kulturhistorisk end direkte kunsthistorisk på grund af arbejdernes ujævne karakter. Denne skelnen, som implicit kommer til udtryk flere steder, forekommer i forbindelsen her ret ufrugtbar, men hænger tydeligvis sammen med det vanskelige spørgsmål med hensyn til opdeling i kunstnere og håndværkere. Det er helt givet, at Jes Jessen, ikke som person, men netop som type i sin periode har en vigtig plads i dansk kunsthistorie.

Jes Jessen, der i bogen karakteriseres som oplysningstidens maler, havde et alsidigt virke. Det spændte fra alter- og pulpiturebilleder over portrætter, skilderier og prospekter til hans mest personlige bidrag: dekorationsmaleri med vaser og blomster. Et af bogens adskillige aktiver er, at Jes Jessen ikke ses som et selvstændigt frikoblet fænomen, men netop placeres i en sammenhæng.

Lars Dybdahl

En kunstner i svøb. Joakim Skovgaards tre første ophold i Viborg 1874–1876 belyst gennem Skovgaard-breve fra og til Viborg. Udgivet ved H. Ditzel. (Skovgaard-Museets forlag, 1971). 282 s.

I sine indledende kommentarer anfører udgiveren tre punkter for berettigelsen af brevenes udgivelse: de indeholder adskilligt lokalt Viborgstof, dernæst belyser de træk af Skovgaardslægtens familieforhold, og endelig »fortæller de ganske meget om en ung kunstners udvikling under påvirkning af en far, der selv var en fremragende maler«.

»En kunstner i svøb« er første bind i en række bøger, der skal behandle Joakim Skovgaard som menneske og kunstner. At det er den biografiske interesse, der ligger bag denne og de påtænkte senere udgivelser vedgås således åbent ved fremhævelsen af seriens sigte. Omtrent en trediedel af denne publikation er gengivelser fra Skovgaards skitsebøger under Viborgopholdene 1874–75. Bogens sidste trediedel er biografiske noter og udredninger om de i brevene nævnte personer.

Ud fra en *kunsthistorisk* synsvinkel må det understreges, at der i disse breve ikke synes at være meget stof at hente. De er primært almindelige »familiebrev« og indeholder ganske få betragtninger eller noter om kunst fra den unge Skovgaard. Forhåbentlig vil de kommende udgivelser i denne række fra Skovgaard-Museet i højere grad end denne forskyde interessen mere mod den kunstneriske produktion, der i dag trods alt forekommer mere væsentlig end personen Skovgaards familie-

relationer. Anskuelsesmulighederne på Skovgaards arbejder er ikke udtømte af det hidtil publicerede om denne produktion.

Lars Dybdahl

Knud Bidstrup: Ebenezer's disciple. Fra dansk byplanlægnings pionertid. (Dansk Byplanlaboratorium, 1971). 71 s.

I anledning af sit 50 års jubilæum har Dansk Byplanlaboratorium udsendt dette af omfang beskedne skrift, der under ni overskrifter i et letlæst sprog redegør for de væsentligste sider og resultater af byplanlaboratoriets historie og virke. Som titlen hentyder til, er det især de engelske ideer, der også i Danmark blev stærke påvirkere og igangsættere ved byplanlægningsstanken herhjemme. Såvel Ebenezer Howard som Raymond Unwin og Patrick Geddes blev primære inspirationskilder for danske planlægninger.

Et væsentligt og spændende materiale antydes flere steder, ikke mindst i afsnittene om de danske pionerer omkring århundredskiftet. Imidlertid er der kun tale om korte præsentationer; en karakteristik, der for øvrigt går på det meste i skriftet, som til gengæld er klart og præcist i sin fremlæggelse.

Dansk Byplanlaboratoriums fortsatte betydning nu, hvor planlægningstanken er almindelig accepteret, afhænger af, i hvor stor udstrækning det ved forskellige agitationsformer kan forstærke miljøbevidstheden i befolkningen. Såvel laboratoriet som forfatteren er klar over dette problem, der præsenteres som bogens afslutning.

Lars Dybdahl

Kaj Aalbæk-Nielsen: Historie. Struktur og eksistens. (Munksgaard, 1970). 163 s.

Den røde tråd i denne bog, hvis forfatter har sit teoretiske ståsted i fransk eksistentialistisk filosofi, synes at være en søgen efter en acceptabel begrundelse for historisk virksomhed i vor tid.

Når det forekommer en smule vanskeligt at finde en entydig linje i bogen, hænger det muligvis sammen med, at den er bragt til veje ved sammenstilling af artikler og foredrag fra forfatterens hånd gennem ca. 10 år. Disse er suppleret med nogle indledende og afsluttende historiefilosofiske overvejelser samt med en refererende indføring i henholdsvis Jean-Paul Sartres, Claude-Lévi-Straus og Michel Foucaults filosofiske anskuelser, for så vidt disse har relevans for historien. Denne indføring imødekommer utvivlsomt et behov hos danske læsere. Forfatterens egne teoretiske afsnit er af en rent essayistisk karakter; andre synspunkter, som forfatteren vender sig imod, citeres ikke exakt, hvorfor det kan findes vanskeligt at begribe, nøjagtigt hvor kritikken sættes ind.

Det synes at stå fast, at Aalbæk Nielsen vender sig mod idealet om at skrive historien »wie es eigentlich gewesen«, thi fortidens begivenheder er slet ikke blevet oplevet som adskilte begivenheder af fortidens mennesker. Begivenhederne er et resultat af historikerens strukturering af et i sig selv meningsløst og kaotisk kompleks af alle slags faktorer. Strukturens udseende afhænger da af den begrebsmæssige ramme, hvormed historikeren griber ind i kaos, dvs. historikeren skaber historien; den eksisterer ikke uden ham og hans kategorier. Forfatterens anliggende er nu, så vidt

undertegnede forstår ham, at vor tids historiker ikke anstændigvis kan lade sig lede af andre kategorier end dem, der opstår ved den skaberakt, hvorved han engagerer sig i udformningen af fremtiden. »I sin fornyede form vil historieskrivningen blive identisk med en debat om fremtidens udformning« hedder det mod slutningen af bogen. Derfor må den vel i hvert fald tolkes som en opfordring til historikerne om at engagere sig i dagens problemer, hvorimod der ikke synes at være fremført nogen indlysende argumentation for, at det er umagen værd at beskæftige sig med fortiden overhovedet, hvis det er rigtigt, at den alene er et produkt af vor nutidige eksistens.

Dette hænger måske sammen med, at forfatteren i sin kritik af det Ranneske historieideal (som jo dog ingen hylder i vore dage), synes at se helt bort fra fortidens efterladenskaber, hvorpå den strukturerende historiker arbejder.

Helge Paludan

Niels Skyum-Nielsen, Hans-Christian Eisen og Kaare Rübner Jørgensen: Filmen de fem år. Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kildekritisk gennemgang (Nationalmuseet, Gyldendal 1970). 190 s.

De såkaldte historiske dokumentarfilm er takket være fjernsynet kommet til at spille en meget stor rolle for formidlingen af historisk oplysning i det moderne samfund. Man mindes gennem de seneste år at have set både enkeltfilm og serier med originale filmoptagelser af vort århundredes dramatiske hændelser rundt om på kloden. Historikere, der er vant til at måtte leve med en betydelig distance til forskningsobjekterne, føler ved sådanne lejligheder at måt-

te iagttage en vis andagt, når selve den levende historie panorerer over skærmen. Det spørgsmål melder sig da ofte for tilskueren, om de mange optagelser alle kan være autentiske.

I den foreliggende bog har professor Skyum-Nielsen med to historiestuderende som medarbejdere taget en dansk film inden for genren op til grundig analyse. Om end emnet således er behandlingen af en bestemt film, »De fem år«, der oprindeligt blev produceret i 1955, men i 1960 forkortet med 40 pct. til en skoleudgave, er imidlertid sigtet med bogen af en bevidst videre rækkende karakter. Skyum-Nielsen tænker sig især bogen som hjælpemiddel for lærere, der ønsker at benytte filmen om besættelsestiden i undervisningen og håber gennem sin påvisning af fejl, der kan begås, og tricks, der kan benyttes, at »have tilført filmen en ny kvalitet – i hvert fald for den pædagog, som vil gå videre med filmkritik på andet historisk materiale.«

Hovedafsnittet i bogen udgøres af ikke mindre end 928 billeder nemlig et fra hvert af de klip, filmen er sammensat af. Parallelt hermed gengives filmens lydside, dvs. hele speaker teksten samt omtale af musik og andre lydeffekter. Samtlige disse klip har forfatterne gennemgået med henblik på at fastslå, hvornår de er blevet til, hvor de stammer fra, hvad de giver etc. Resultatet af denne analyse publiceres i form af en typografisk stjerne ud for klip, der i filmen er tids- eller indholdsmæssigt fejlplaceret, og en firkant ud for klip, der viser sig at stamme fra tiden efter krigen eller endog at være rekonstruktioner. Det er indlysende, at der i mange tilfælde bag et enkelt sådant typografisk tegn ligger en meget omfattende forskningsindsats.

Af filmens 928 klip får 81 stjer-

ner, medens 58 tilkendes firkant. Den, der ser filmen med bogen i hånden, ved nu, at så mange af dens klip i virkeligheden er noget andet end det, de udgives for at være. Forfatterne har i fuldt mål opnået deres hensigt, nemlig i klassisk forstand »at føre den historiske kildekritiks metode igennem over for en film.«

Under sådanne omstændigheder synes det en nærliggende mulighed, at en og anden læser af bogen vil gribe af noget af den misstemning ved at se store konstruktioner styrte sammen, som så udtalt kom til udtryk i mange kredse i den klassiske kildekritiks gennembrudsår. Mange af de historielærere, som bogen specielt henvender sig til, kunne i det mindste finde sig foranlediget til alligevel ikke at benytte filmen i undervisningen. Det bør derfor understreges, at Niels Skyum-Nielsen ingenlunde tilsigter noget sådant. »Det ville« fremhæver han, »være urimeligt at sammenligne den foreliggende film med en bog om tiden 1933–45. Filmen spiller kun en time og må nødvendigvis lade meget uomtalt og nøjes med at strejfe andet.« Hertil kan føjes, at film og bog i forening udgør et (i hele verden?) enestående pædagogisk materiale til illustration af filmisk kildekritik.

I øvrigt bør den desillusionerede læser vel næppe heller blive stående ved det kildekritiske rydningsarbejdes konstatering af, hvad filmens billeder ikke er. Der kan være god grund til at overveje, hvad denne udbredte genre så er. For undertegnede at se kan en film som »De fem år« ikke som helhed betegnes som en historisk kilde (det må efter filmforskernes indsats være helt givet); den må mere formålstjenligt kunne anskues som en historisk fremstilling, der i dette tilfælde betjener sig af en kombination

af ord, levende billeder og lydeffekter herunder musik. Ved hjælp af denne kombination af virkemidler meddeles historisk oplysning (historiske teorier, om man vil) til modtageren. Filmen er skabt af folk, der er sig bevidst, at disse midler hver for sig og i forening har en effekt.

Som historisk fremstilling betragtet er filmen dog egenartet derved, at den mere udpræget end de gængse verbale (skriftlige eller mundtlige) fremstillinger supplerer historikerens tolkning af det behandlede emne med en direkte konfrontation mellem tilskueren og en del af den fortidige virkelighed. En konfrontation, der, som Skyum-Nielsen siger, ikke kan opnås på nogen anden måde, f. eks. ikke gennem skriftlige kilder. Derfor er det næppe heller rimeligt at stille de samme krav til filmen som til en bog om emnet; men dette hindrer vel i og for sig ikke, at man henregner dem til i princippet samme kategori af historisk arbejde. Også en bog må jo lade meget uomtalt og strejfe andet; det gælder ikke mindst skolebøger. Netop ved at vælge stof ud (og ved at vælge andet bort) tolker lærebogsforfatteren i høj grad det historiske forløb. I princippet skulle man derfor kunne forholde sig til en historisk dokumentarfilm på samme måde som til andre fremlæggelser af historiske teorikomplekser.

I sig selv er en veldrejet filmisk præsentation af en historisk teori næppe mere odiøs end en velskrevet litterær præsentation af samme; blot er historikerne mindre øvede i at gennemskue de tekniske raffinementer ved fremstillingen.

I betragtning af dokumentarfilmgenrens betydning i dagens samfund synes det da indlysende, at der er taget et betydningsfuldt første skridt til en filmkritisk skoling af historielæ-

rere med den klare påpegning af gensrens kildekritiske problematik, ligesom det forekommer velanbragt, at Statens Humanistiske Forskningsråd har støttet projektet.

Helge Paludan

Biografiske Tidsskriftsartikler. Register til Danske blandede Tidsskrifter (1855–1912) og Dansk Tidsskrifts-Index (1915–49). Ved Sven Houmøller. (Bibliotekscentralen, 1971). 145 s.

Det er en god idé, bibliotekar Sven Houmøller har fået, at lave et samlet register til det personalhistoriske stof (sagnhistorie og mytologi inklusive) i Danske blandede Tidsskrifter (udg. af Københavns Kommunebiblioteker 1928–29) og Dansk Tidsskrifts-Index. Bedre bliver ideen af, at Sven Houmøller ikke bare har holdt sig til indexenes biografiafdelinger, men har gennemgået alle titler. Derved er han også kommet ud over den vekslende praksis, der i tidens løb har været med hensyn til artiklernes placering i decimalclassesystemet. En forudsætning for at få stof fra andre grupper med har det naturligtvis været, at den biograferedes navn nævnes i titlen – selv om der derved i nogle tilfælde vil ske det, at titlen lover mere, end indholdet kan svare til. Fuldstændig kontrol med samtlige artikler har ikke været praktisk overkommelig, og hovedreglen har da været hellere at medtage for meget end for lidt. Registreringen omfatter også boganmeldelser samt musik- og teateranmeldelser – de to sidste dog kun, hvis de formodes at behandle selve værket, ikke opførelsen. Den kan til gengæld findes under den eller de optrædendes nav-

ne, for så vidt disse er angivet i titlen.

Nytten af registeret svækkes en smule af mangelen på identifikationer (årstal og »stillingsbetegnelser«), sidstnævnte forekommer kun til adskillelse ved sammenfaldende for bogstaver eller -navne. Men netop dette ville have forudsat en gennemgående kontrol, samtidig med at det ville have øget bogens omfang betydeligt.

Finn H. Lauridsen

Helsingør stifts kirkebøger. Foreløbige arkivregistraturer. (Landsarkivet for Sjælland m. m., 1971). XX + 236 s.

Med registraturen *Bornholmske kirkebøger* udsendte Landsarkivet for Sjælland i 1968 første bind i en række foreløbige arkivregistraturer over kirkebøger. En indledning redegjorde nærmere for kirkebogsmaterialet som helhed, dets tilblivelse, indsamling og registrering. Året efter fulgte en registratur over *Lolland-Falsterske kirkebøger*.

Nu foreligger endnu et bind, *Helsingør stifts kirkebøger*. I en indledning gives en kort beskrivelse af det ældre kirkebogsmateriale i det i 1960 oprettede stift, og derefter følger de enkelte sogne i alfabetisk orden inden for hvert af stiftets ni provstier og til sidst en række anerkendte trosamfund. For hvert enkelt sogn bringes en nyttig detaljeret administrationshistorisk oversigt efterfulgt af en overskuelig skematisk oversigt over det bevarede kirkebogsmateriale. Et par oversigtskort over stiftets sogne og et henvisningsregister omfattende alle bebyggelsesnavne, herunder gårde over 50 ha, gør registraturen til et meget hurtigt og praktisk hjælpe-

middel ved arbejdet med kirkebogs-materialet.

Ole Degn

Oversigt over arkivalier vedrørende borgerskaber og næringsstilladelser i Landsarkivet for Nørrejylland. (Landsarkivet for Nørrejylland, 1971). 54 s.

Ønsker man ved arbejdet med borgerskabssager at nå ud over de egentlige såkaldte borgerskabsprotokoller, der vel kendes fra mange købstæder, men ofte er ufuldstændige, er landsarkivets registratur over arkivalier vedrørende borgerskaber og næringsstilladelser et nyttigt hjælpemiddel. Den giver for det nørrejske område henvisninger ikke blot til borgerskabsprotokoller, men også til borgerskabssagerne i rådstueprotokoller, justitsprotokoller, næringsprotokoller, firmaregistre og handelsregistre samt hvad der måtte være af supplerende materiale. Ikke blot materialet fra købstæderne er medtaget, opstillet alfabetisk efter disse, men også det mere spredte og tilfældige materiale fra landdistrikterne, opstillet alfabetisk efter herreder. Størsteparten af materialet fra landdistrikterne er fra tiden efter næringsloven af 1857, mens materialet fra købstæderne i flere tilfælde går tilbage til 1500årene. For landdistrikterne medtager oversigten desværre ikke det i flere tilfælde værdifulde materiale i amtsarkiverne.

Ole Degn

Godsarkiver i ryttergodserne. Arkivregistraturer 3. (Landsarkivet for Nørrejylland, 1971). 6 + 89 s.

Med registraturen over godsarkiver i ryttergodserne har landsarkivet i Viborg gjort forsøg med en ny form for arkivregistraturer. Ryttergodset i Jylland omfatter de mange gårde, der fra 1670 var udlagt til underhold for hærens ryttere. Det udgjorde oprindeligt fem rytterdistrikter, senere tre, Dronningborg, Skanderborg og Koldinghus Rytterdistrikter, indtil det i 1765-67 blev solgt på auktion. Ryttergodsernes arkiver, omfattende bl. a. sessionsprotokoller, skifteprotokoller, fæsteprotokoller, jordebøger og korrespondancesager, er af stor værdi for flere sider af historien. Det kan nu for en del udnyttes i detaljer, idet landsarkivets registratur ikke blot rummer korte historiske indledninger om ryttergodserne og deres administrative forhold og en egentlig registratur over de enkelte pakker, men også, som noget nyt, minutiøse sag- og stednavneregistre til en del af materialet. Det drejer sig om sagregistre til sessionsprotokollerne og korrespondancesagerne fra Skanderborg og Koldinghus rytterdistrikter 1680-1716 og sagregister til sessionsprotokoller og korrespondancesager fra Koldinghus rytterdistrikt 1717-65. Disse registre vil være af værdi for flere formål, og det ville være nyttigt at få en sådan registrering også af de øvrige rytterdistrikters arkiver.

Ole Degn

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevveksling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1095. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider, Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølsten*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformen 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Kr. 43,70 (36,80).

24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommisær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Kr. 97,00 (71,00).
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes* regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955, 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).
- Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).
- Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.*